

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ
(1923-1938)**

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET ARİF KOŞAR

İstanbul, 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ
(1923-1938)**

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET ARİF KOŞAR

TEZ DANIŞMANI: YRD. DOÇ. DR. ÖZGÜR MÜFTÜOĞLU

İstanbul, 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLE. Anabilim Dalı ÇALIŞMA EKONOMİSİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi MEHMET ARIF KOŞAR'ın TÜRKİYE'NİN EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ (1923-1938) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 18.06.2010 tarih ve 2010/11-12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 15.7.2010

1) Tez Danışmanı : YRD. DOÇ.DR. ÖZGÜR MÜFTÜOĞLU

2) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. BERNA GÜLER MÜFTÜOĞLU

3) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. ÇAĞATAY ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ.....	III
KISALTMALAR.....	V
1. GİRİŞ.	1
2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN KALAN MİRAS	5
2.1. Osmanlı İmparatorluğunda Kapitalist Değişim.....	5
2.1.1. Tarihsel Zorunluluk.....	5
2.1.2. Burjuva Devrim Kavramı ve Fransız Devrimi.....	7
2.2. Osmanlı Devletinin İktisadi Yapısı.....	11
2.2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapitalist İlişkilerin Gelişmesi.....	11
2.2.2. Osmanlı Ekonomisinde Sanayi.....	16
2.2.3. Osmanlı Ekonomisinde Tarım.....	20
2.2.4. 1921 Sanayi Sayımları.....	21
2.3. Osmanlı Devletinde Çalışma İlişkileri.....	24
2.3.1. Çalışma Yaşamı.....	24
2.3.2. Yaşam Koşulları.....	27
3. 1923–29 YILLARI ARASINDA EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ	30
3.1. Dönemin Ekonomi Politikası.....	31
3.1.1. Dönemin Genel Yaklaşımı: Dünya Kapitalizmine Eklemlenme	31
3.1.2. İzmir İktisat Kongresi: Genel Yaklaşımın İlanı.....	32
a. <i>İşçi Grubunun İktisadi Esasları</i>	39
b. <i>Misak-ı İktisad-i</i>	41
c. <i>Kongre Sonucu</i>	42
3.1.3. Siyasi Bağımsızlık ve İktisadi Bağımsızlık.....	43
3.1.4. Dönemin İktisadi Uygulamaları.....	47
a. <i>İş Bankası Örneği</i>	47
b. <i>Sanayi ve Maadin Bankası</i>	53
3.1.5. Yabancı Sermaye ile İlişkiler.....	54
3.1.6. Teşvik-i Sanayi Kanunu.....	61
3.1.7. 1927 Sanayi ve Tarım Sayımı.....	64
3.2. Dönemin Çalışma İlişkileri.....	69
3.2.1. Mevzuatta Çalışma İlişkileri.....	69
a. <i>Genel Yaklaşım</i>	69
b. <i>1924 Anayasası</i>	70
c. <i>1924 Hafta Tatili Kanunu</i>	71
d. <i>1925 Tahrir-i Sükûn Kanunu</i>	73
e. <i>1926 Medeni Kanunu</i>	73
f. <i>1926 Borçlar Kanunu</i>	73
3.2.2. Çalışma ve Yaşam Koşulları.....	75

3.2.3. İşçi Hareketi.....	81
4. 1930–38 YILLARI ARASINDA EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ.....	89
4.1. Dönemin Ekonomi Politikası.....	90
4.1.1. Devletçi Politikalar Geçiş – Genel Perspektif.....	90
4.1.2. Devletçi Politikalara Geçişte Yasal Düzenlemeler.....	98
4.1.3. Devletçilik Politikası İçin Düzenlenen Yasal Mevzuat.....	99
4.1.4. Dönemin İktisadi Uygulamaları.....	101
a. <i>Sanayi Planları</i>	104
4.1.5. Devletleştirmeler ve Yabancı Sermaye.....	111
4.1.6. 1938-39 İş İstatistikleri.....	114
a. <i>Artan İşçi Sayısı</i>	117
b. <i>İşgücünün Yüksek Devri</i>	120
4.2. Dönemin Çalışma İlişkileri.....	123
4.2.1. Mevzuatta Çalışma İlişkileri.....	123
a. <i>Genel Perspektif</i>	123
b. <i>1930 Umumi Hıfzısıhha Kanunu</i>	124
c. <i>1932 Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun</i>	126
d. <i>1935 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu</i>	127
e. <i>1936 İş Kanunu</i>	127
f. <i>1938 Cemiyetler Kanunu</i>	130
4.2.2. Çalışma ve Yaşam Koşulları.....	131
4.2.3. İşçi Hareketi.....	137
5. SONUÇ.....	141
KAYNAKÇA.....	148

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 2.1: Osmanlı Dış Borçlarının Ülkeler Bakımından Dağılımı (1881).....	14
Tablo 2.2: İşyerlerinin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1915).....	17
Tablo 2.3: Sanayi Sektörlerine Göre Üretim Değerleri (1913-1915)	18
Tablo 2.4: Sınıflar Arasındaki Toprak Dağılım Oranları (1900 Yılı).....	19
Tablo 2.5: 1921 yılında Milli Hudutlar İçerisinde Yer Alan Sanayinin Durumu...	20
Tablo 2.6: İstihdamın Ana Sektörler Bazında Dağılımı (1924-1944)	21
Tablo 2.7: 1914 Yılında Tüketim Maddelerinin Fiyatı.....	26
Tablo 2.8: 1914 ve 1918 Yılında Tüketim Maddeleri Fiyatlarındaki Değişim.....	27
Tablo 3.1: Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’de Yerli-Yabancı Bankalar	55
Tablo 3.2: 1929’da Türkiye’de Yerli Ve Yabancı Sermayenin Durumu.....	57
Tablo 3.3: Yurtiçi Arzda Yerli Sanayinin Payı (1924-1929)	61
Tablo 3.4: 1927 Sayımına Göre İşletmelerin Çalışan İşçi Sayısına Göre Dağılımı	62
Tablo 3.5: 1927 Sanayi Sayımına Göre Sanayi Gruplarına Göre Müessese Adedi ve Çalışan Kişi Miktarı.....	64
Tablo 3.6: Sanayi Sektöründeki Katma Değer ve İşgünü (1927).....	65
Tablo 3.7: Memur Ailesinin Geçim İndeksi (1923-27)	74
Tablo 3.8: 1928 Yılında Sektörlere Göre İşçi Ücretleri.....	74
Tablo 3.9: 1923-29 Döneminde Ücretlerin Değişimi	75
Tablo 3.10: Ücretler ve Fiyatlardaki Değişim İndeksi (1914-1941)	76
Tablo 3.11: 1919-22 Yılları Arasında Gerçekleşen Grevler	80
Tablo 4.1: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Öngörülen Sümerbank Yatırımları (1934).....	102
Tablo 4.2: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Öngörülen İş Bankası Yatırımları (1934).....	102
Tablo 4.3: 1930 Yılında Bazı Ürünlerin İthal Tutarları	103
Tablo 4.4: GSMH’de Tarım ve Sanayinin Payındaki Değişmeler (1923-1939) ..	110

Tablo 4.5:	İstihdamın Sektörel Dağılımı (1924-1944).....	111
Tablo 4.6:	1923-39 Dönemindeki Bazı İstatistikler.....	112
Tablo 4.7:	Sanayide 5 ve 5'in üstünde Çalışan İstihdam Eden İşletme ve Çalışan Sayısı.....	113
Tablo 4.8:	1938 Yılında İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı.....	114
Tablo 4.9:	1935 Yılındaki Toplam İşçi Sayısı.....	114
Tablo 4.10:	GSMH'nın Bileşimi ve Değişimi (Milyon TL, 1930-39)	127
Tablo 4.11:	Yıllara Göre Kişi Başına Düşen GSMH (1930-39)	127
Tablo 4.12:	1936 Yılında İşçi Ücretleri	128
Tablo 4.13:	1933 Yılında Ankara'daki Fiyat İstatistikleri	129

KISALTMALAR

<i>ABD</i>	Amerika Birleşik Devletleri
<i>CHF</i>	Cumhuriyet Halk Fırkası
<i>CHP</i>	Cumhuriyet Halk Partisi
<i>DSO</i>	Devlet Sanayi Ofisini
<i>GSMH</i>	Gayri Safi Milli Hasıla
<i>ILO</i>	International Labor Organisation
<i>İTC</i>	İttihat ve Terakki Cemiyetinin
<i>s.</i>	Sayfa
<i>SKB</i>	Sanayi Kredi Bankası
<i>SMB</i>	Sanayi ve Maadin Bankası
<i>SSCB</i>	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
<i>TBMM</i>	Türkiye Büyük Millet Meclisi
<i>TCDD</i>	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
<i>TİÇSF</i>	Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist
<i>TKP</i>	Türkiye Komünist Partisi
<i>TSF</i>	Türkiye Sosyalist Fırkası
<i>yy.</i>	Yüzyıl

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1923-1938 süreci, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunu ile başlayan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak yaşamını yitirmesiyle son bulan dönemdir. Aynı tarihler uluslararası ilişkiler tarihi açısından önemli bir dönemin içinde yer almaktadır. Bu, Birinci dünya savaşının bitişi, yenilenlerin yenilenler üzerinde baskı düzenini kurumsallaştırması, yenilenlerin tekrar yükselişi ve İkinci Dünya Savaşının başlamasını kapsayan “barış” dönemidir. Elbette Türkiye Cumhuriyeti tarihi bundan bağımsız değildir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında güçler dengesinin değişmesi, “barış” döneminin bu gerçeklik zemininde şekillenmesi, dünya düzeninin yenilenler tarafından yeniden şekillendirilmesi kuşkusuz ülkemiz tarihini etkilemeden edemezdi. Keza 1929 bunalımı, krizden çıkış yolu olarak görülen New Deal politikalarıyla simgeleşen ve ülkemizde 1930’lu yıllarda ağırlığını hissettiren devletçi yönelimler de basit bir tercih olmaktan öte verili koşulların “zorunlu” bir yönlendirmesidir.

1923-38 yılları arasında tercih edilen ekonomi politikaları, ulusal ve uluslararası değişimlerin yönlendirmesiyle şekillenirken, bu şekilleniş çalışma yaşamını da belirlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması, yeni bir Cumhuriyetin kurulması, milli kurtuluş mücadelesi, 1908 sonrasında egemen olan siyaset tarzı dönemin politikalarının biçimlenmesine etki sahibi olmuştur.

Çalışmamızda, 1923-1938 yılları arasındaki ekonomik yapı, izlenen ekonomi politikaları, bunların yaşamda bulduğu karşılık, hangi faktör ve ihtiyaçlar üzerinden şekillendiğini ele alınmıştır. Elbette bunun bir parçası ve özgün bir alanı olarak çalışma yaşamı, mevzuatı, dönemin işçi hareketi ve etkide bulunan faktörler incelenmiştir. Dönemi anlamak açısından Cumhuriyete miras kalan ekonomik yapı ve çalışma yaşamı değerlendirilmiştir.

Çalışma ilişkileri ve yaşam koşulları; her şeyden önce ekonomik yapı, bu yapı üzerinde yükselen ve ona etkide bulunan iktisadi ve sosyal politikalar tarafından belirlenir. Bu nedenle –özel bir alan olarak nispi bir bağımsızlığa sahip olsa da- çalışma yaşamına dair kesitlerle iktisadi dönemler arasında bir paralellik olduğu gözlenebilir.

Buna dayanarak 1923-1938 dönemini iktisadi politikalar ve yönelimler –dolayısıyla çalışma yaşamı- açısından iki ana döneme ayırabiliriz.

1923–29 dönemi, genç Cumhuriyetin on yılı aşan savaş sonrasında ekonomik, kültürel ve siyasal olarak yeniden toparlandığı –reorganize edildiği- bir dönemdir. Aynı zamanda yönetici kadroların iktisadi ve sosyal olarak nasıl bir tercih yapacağını uygulamaları ve açıklamaları ile ifade ettikleri bir dönem olarak da özel bir anlamı vardır. Bu konuda 1923 İzmir İktisat Kongresine özel bir işlev de yüklenmiştir. Yeni Cumhuriyet, ülkenin yasalarına saygı göstermek şartı ile uluslararası sermaye yatırımlarına açık olduğu, yerli ve yabancı sermaye işbirliğinin teşvik edildiği, sermaye birikiminin hızlanması için devlet desteğinin sağlandığını ifade etmiş ve uygulamaya geçmiştir.

1923-29 yılları, doğrudan devlet yatırımları yerine özel sermayeye devlet güvencesi ve teşviki daha öne çıktığı için liberal olarak adlandırılan ancak asıl olarak açık bir liberalizm olarak tanımlanamayacak “liberal dönem”dir. Bu dönemde yabancı sermaye yatırımları mali ve sınai alanda ağırlığını devam ettirmiş, yatırımlarda yabancı sermaye önemli bir yer tutmuştur.

Dönemin en önemli sorunu fikirsel planda “sanayileşme” olarak ortaya konmuş; ancak eylemde sanayileşmeden çok, çeşitli yol ve yöntemlerle sermaye birikiminin sağlanması hedeflenmiştir. İthalatçı sermaye gruplarından, teşvik kanunlarından usulsüz bir şekilde yararlananlara kadar “zenginleşin” sloganıyla her türlü sermaye birikimi desteklenmiştir. Ülkenin sanayileşmesini hedefinden çok sermaye birikiminin hızlandırılması yaklaşımı ağır basmıştır.

Bu ihtiyaç; çalışma yaşamında da müdahalesizlikle kendini göstermiştir. Bazı yerel, etkisiz ve yaptırımsız düzenlemeler sayılmazsa çalışanların hak ve menfaatlerini koruyan, çalışma yaşamını düzenleyen yasalar çıkarılmamıştır. Çalışma yaşamında kuralsızlık hüküm sürmüş, talep edilen düzenlemeler sermaye birikiminin önünde engel olarak görülmüştür. Çalışma yaşamındaki kuralsızlık ve hükümetin müdahale etmemesi dönemin iktisadi politikalarıyla –özel sermaye birikiminin hızlandırılması- uyum içinde olmuştur.

Savaş öncesi sını ve tarımsal kapasitenin yakalandığı 1923-29 döneminde, çalışanların yaşam koşullarında köklü bir değişim gözlenmemiştir. Toprak reformunun gerçekleştirilmemesi nedeniyle nüfusun ağırlıklı bölümünü oluşturan köylüler üzerindeki yarı-feodal, pre-kapitalist sömürü devam etmiştir. Çalışma yaşamındaki düzenlemelerin eksikliği ve toplu pazarlık gücü olan işçi örgütlenmelerinin fiilen yasaklanmasıyla çalışanların yaşam koşullarını iyileştirmesi engellenmiştir.

1930–1938 dönemi; özel sermayenin desteklenmesi politikasına ek olarak devletin yapacağı doğrudan yatırımlarla kapitalist birikimi öngören devletçi dönemdir. 1929 Dünya İktisadi Buhranıyla kapitalist ülkelerde liberal politikalar popülerliğini yitirmiş, krizden çıkış yolu olarak sermayenin devlet eliyle yeniden güçlendirilmesi, bazı alanlarda tüketici ve sermaye talebini yükseltecek devlet yatırımlarının artırılması politikası öne çıkmıştır. Krizden önemli ölçüde etkilenen Türkiye ekonomisi için, devletçilik, sermaye birikimini geliştirmenin ve uluslararası konjonktüre uygun olarak krizden çıkmanın yöntemi olarak benimsenmiştir.

Devletçi politikaların ağırlık kazanmasıyla bazı temel tüketim maddelerinin ithalatına konulan vergiler yükseltilerek himayeci bir politika izlenmiştir. Himayecilik bazı alanlarda yerli üretimin desteklenmesiyle birleşmiştir. Temel altyapı yatırımları ve bazı büyük işletmeler, daha sonra “yeniden özel sektöre devredilmek” üzere devletleştirilmiş ya da devlet yatırımlarıyla kurulmuştur. Özel sektörün ve sermaye birikiminin geliştirilmesi gündemi devam etmekle birlikte devlet yatırımlarının payı artmıştır.

Devletçi yaklaşımlar ve krizden çıkış için izlenen politikalar, çalışma yaşamında da kendini göstermiştir. Çalışma yaşamına dönük bazı düzenlemeler yapılmıştır. Daha doğrusu; çalışma yaşamında bazı düzenlemeler kendini dayatmıştır. Düzenli işçiliğin olmaması ve işgücü devrinin¹ yüksekliği sermaye birikiminin önündeki önemli sorunlardan birisi olmuştur. İşçiliği özendirmek ve düzenli işçiliği sağlamak için çalışma yaşamında işçi lehine bazı düzenlemeler yapılmıştır. Devletin ekonomide artan rolü, çalışma yaşamındaki sorunları bizzat devlet işletmelerinin önüne

¹ İşgücü devir oranı, belli bir zaman diliminde işe giren işçi sayısının işyerinde çalışan işçi sayısına oranıdır.

getirmiş ve bunların yasal olarak düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu düzenlemelerin sistematik şekli 12.06.1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunu ile yaşam bulmuştur.

Çalışanların çalışma yaşamını düzenleyen bu gelişmelere rağmen, toplu pazarlıkta koşulların iyileştirilmesini sağlayacak düzenlemelerin önünü açan örgütlenme ve ifade özgürlüğü sağlanmamıştır. Bu nedenle iyileştirmeler devlet işletmelerinde çalışanlarla sınırlı kalırken, çalışanların büyük kısmı bu iyileştirmelerin dışında kalmıştır. Toprak reformu gündeme gelmesine rağmen, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına zarar verdiği için uygulanmamıştır. Bu da hem ticarileşen hem de feodal niteliğini koruyan sömürü biçiminin varlığını devam ettirmiş ve köylülük üzerinde ağır bir yük oluşturmuştur. Sermaye birikiminin önünde engel olacağı kaygısıyla çalışma ilişkilerinde kolektif koruyucu düzenlemeler yapılmamıştır.

1930–32 arası dönem de kimi iktisatçılara göre “liberal” politikalardan, 1929 dünya ekonomik krizinin de etkisiyle daha korumacı ve doğrudan devlet yatırımlarını öngören politikalara geçiş dönemi olarak ele alınmakta ve 1923-38 arası dönemleştirme üç ana dönem olarak ele alınmaktadır.² Çalışmamızda bu yaklaşım doğru bulunmakla beraber; iki olgu veya dönem arasındaki süreklilik kendi içinde bir geçiş dönemini zaten varsaydığından; kaçınılmaz olarak varolan geçiş dönemi ayrı bir dönem olarak ele alınmayacaktır. Bu geçiş dönemi devletçi politikaların ağırlık kazandığı ikinci dönemin başlangıcı olarak kabul edilecektir.

² Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007, Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s. 67

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN KALAN MİRAS

1923–1938 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti toprakları üstünde gerçekleşen ekonomik ve siyasal gelişmeler, bunların çalışma ilişkilerine etkileri ve karşılıklı etkileşimler ele alınırken kaçınılmaz olarak 1923 öncesi toplumsal yapı gündeme gelmektedir. Kurtuluş savaşı, Cumhuriyetin ilanı, 1923 sonrası genel yönelimini hakkında ipuçları veren İzmir İktisat Kongresinin kararları hangi ekonomik ve kültürel yapı üzerinde şekillenmiştir? Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısı ve yönelimlerinin temel unsurları nelerdir? Avrupa'da gelişen kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nasıl bir etkisi olmuştur? Kapitalist güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimi hangi özgünlükleri içermektedir?

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve siyasi yapısı hakkında bu sorulara verilecek cevaplar; ele alınacak 1923-1938 döneminin değerlendirilmesi için önemli ipuçları sunacaktır. Dönemi incelerken öncesini ele almak, ekonomik ve siyasal süreklilikleri ve kopuşları incelemek için olmazsa olmazdır.

2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA KAPİTALİST DEĞİŞİM

2.1.1. Tarihsel Zorunluluk

Feodal bir imparatorluk olan Osmanlı Devletinin de değişmesi tarih tekerleğinin kaçınılmaz ilerleyişinin olağan bir sonucudur. Osmanlı pre-kapitalist ilişkileri, tımar sisteminin dağılması, yerel eşraf ve mütegalibe egemenliğinin ortaya çıkışı ve bunun tekelleri kapitalizmin sömürsüyle birleşmesi 20. yy'a çok sorunlu ve karmaşık bir feodal yapıyı miras bırakmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ağına girdiği emperyalist sömürü ilişkileri, feodal alt ve üst yapının mevcut sorunlarını çözmemiştir. Avrupalı ülkelerin de etkisiyle ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanlarında bazı “modernleşme” hamleleriyle sınırlı kalmıştır.³

³ Ahmet Cevat Eren, ‘Tanzimat’, İslam Ansiklopedisi, c. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1970, s. 741

Osmanlı Devleti içinde ticari ilişkilerin ilerlemesiyle giderek gelişen, daha 18. yüzyılın sonlarında varlığını yerel meclislerde hissettiren ticari burjuvazi, feodaliteye bağımlı, topraktan gelme yapısı, geleneksel kültürü ve cılızlığıyla halk yığınlarını arkasına toplayacak ve feodalizmi yerle bir edip kendi çıkarlarına uygun kapitalist gelişme yolunu tutacak güce ve Fransız devriminin öncesinde olduğu gibi bir kültürel aydınlanma hareketine sahip olmamıştır.

Bu yüzden Osmanlı burjuvazisi feodaliteden ‘dönme’ ve ona bağlı kalmıştır. Onun üstyapısının bazı kurumlarına karşı çıkmış, ama altyapıda anlaşmayı tercih etmiştir. 1908 devrimi bu uzlaşma ve geri dönüşün, diğer yandan çelişkileriyle beraber bir burjuva devrim ve “modernleşmenin” de önemli bir örneği olmuştur.

19. yy’dan itibaren Osmanlı Devletinin hızla sömürgeleşmesi⁴, Duyun-u Umumiye vasıtasıyla devlet yönetiminin dahi giderek emperyalist devletlerin eline geçmesi⁵, ekonomik gerilik ve bu geriliğin sömürü vasıtası haline getirilmesi, Osmanlı sermayedarlarını emperyalist tekellere bağımlı kılmıştır. Ancak şu da görülmüştür ki; burjuvazinin gelişmesi için mutlaka ve mutlaka kapitalist modernleşme önlemleri, feodal üstyapıdan kaynaklı burjuvazinin gelişmesini engelleyen, dahası emperyalist ilişkilerin önünde engel konumuna gelen bir takım geriliklerin ortadan kaldırılması bir zorunluluktur.

Bu değişim süreci çalışma ilişkilerinin hızla değişmesine yol açmaksızın edememiştir. Ticaretin gelişmesi, kapitalist işletmelerin sayısındaki artış, feodal ilişkilerin en azından bazı bölgelerde yerini kapitalist ilişkilere bırakması, köylülüğün mülksüzleşmesi Osmanlı devletinde çalışma ilişkilerini ve sosyal hayatı hızla değiştirmiştir. Osmanlı’nın pre-kapitalist iktisadi, siyasal ve kültürel yapısı, dünya kapitalist sistemine uyumlulaşmak zorunda kalmıştır. En azından siyasal ve hukuki ayrılıklar olabildiğince ortadan kaldırılıp iktisadi önlemlerle (elbette siyasetin katalizörlüğünde) bu uyum sağlanmıştır. Bu iktisadi, siyasal ve kültürel zorunluluk kendini sınıflar arası mücadelede ve bu mücadelenin temsilcilerinde göstermiştir. Ve değişmek üzere olan bir toplum değişimin öznelerini yaratmıştır.

⁴ Orhan Kurmuş, Emperyalizm’in Türkiye’ye Girişi, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 58

⁵ Kurmuş, s. 57

2.1.2. Burjuva Devrim Kavramı ve Fransız Devrimi

Çalışmanın ele aldığı dönemin başlangıç noktası olan 1923 yılı, Türkiye Cumhuriyetinin ilan edildiği yıldır. Cumhuriyetin ilanı saltanat lağvedilmiş, yasama ve yürütme gücü yasal olarak Türkiye Büyük Millet Meclisine (TBMM) verilmiştir.⁶ Cumhuriyetin ilanı saltanat, hilafet, eski tip ölçü birimleri vb. feodal üstyapı kurumlarının da zaman içinde tasfiyesini getirmiştir.. Bu yönüyle Cumhuriyetin ilanı ve öncesindeki Kurtuluş Savaşı süreci anti-feodal bir nitelik taşımaktadır. 1918-1923 yıllarında fiili bir iktidar değişikliğinin yasallaşmasını getiren süreç feodal iktidara karşı bir siyasal devrim sürecidir. Ancak siyasal alandaki anti-feodal dönüşümler, örneğin radikal bir toprak reformuyla ekonomik alana yansıtılamamıştır.

Bu niteliği itibarıyla, çeşitli tartışmalar günümüze kadar sürse de genel olarak bir burjuva devrim sürecinin gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu nedenle, 1918-23 devrimi, anti-feodal niteliği, kapitalizmin gelişmesini öngören burjuva yaklaşımlarıyla Fransız devriminden esinlenmekte, ancak 20. yüzyıl koşullarında gerçekleşen bir burjuva devrimi olduğundan belli başlı farklılıkları da bünyesinde taşımaktadır. 1923 sonrasındaki değişiklikleri ele almak için, Kuva-i Milliye hareketleriyle başlayan dönemin tarihsel referanslarından Fransız devrimine kısa bir değinme faydalı olacaktır.

Büyük Fransız Devrimi, dünya ölçüsünde ekonomik, siyasi ve kültürel bir değişimin başlangıç noktalarından birisi olarak kabul edilir. Niteliği itibarıyla değil etkisi itibarıyla bir başlangıçtır.

17. yy.'da İngiltere kapitalist iktisadi gelişmenin liderliğini yapmıştır. İngiltere'nin büyük ölçekli üretimi ve bunu sömürgelerinde pazarlaması, sömürgelerden ucuz hammadde ithalatı ve bunun üzerinden sağlanan karlar, eski kapalı feodal ilişkilere ikame etmeye başlayan merkantilist ticari ilişkiler feodal yapının bağrında ve onu parçalayarak ticari ilişkilerin gelişmesini koştulamıştır. Kapalı ekonomiden uluslararası ticarete yönelen bu iktisadi değişim eski sınıfsal yapıda bir takım değişiklikleri yaratmakta ve modern sınıfların tarih sahnesine çıkışını

⁶ 1923 yılının inceleyeceğimiz dönem açısından diğer bir önemi, Kurtuluş Savaşının askeri ve siyasi zaferinin kesinleşmiş ve bir barışçıl gelişme dönemine girilmiş olmasıdır.

hızlandırmıştır. Ticari sermaye ve dünya ölçüsünde ticaretin ihtiyacı olarak büyüyen sanayi-manifaktür sermayesi İngiliz toplumu içinde daha güçlü bir konuma gelmiştir.

Eski feodal aristokrasi ile güçlenen yeni ticaret ve sanayi burjuvazisi arasındaki yeni güç dengeleri, iktisadi alanda olduğu gibi siyasal alanda da bazı değişiklikleri zorlamıştır. “1640 İngiliz Devrimi’nin, 1789 Fransız Devrimi gibi, kapitalizm geliştikçe zenginleşen ve güçlenen orta sınıf, burjuvazi tarafından siyasal, ekonomik ve dinsel iktidar için verilen bir mücadele olduğu doğrudur.”⁷ Fransız devriminin öncüsü olan bu süreç, mutlakiyetin sınırlanması ve burjuvazinin gelişmesi açısından önemli bir dönüm noktasını işaret etmektedir. İlk burjuva devrimi ise 1566’da başlayan halk hareketinin 1609’da Cumhuriyeti ilan etmesiyle Hollanda’da yaşanmış ve Hollanda aristokrasinin mutlak yetkileri sınırlandırılmış, iktidar gökyüzünden yeryüzüne bir adım daha yaklaşmıştır.⁸

1789 yılında patlak veren Fransız devrimi, bu anlamda ilk değildir.⁹ Ancak öncesindeki reform ve devrimlerden ayrılan yönü; radikalliği, geniş halk yığınlarının aktivitesi ve dünya ölçüsündeki etkisidir.¹⁰ Fransa’da feodalizmin içinde gelişen kapitalist ilişkiler, sermaye birikimini ve sermayenin toplumsal yaşamdaki rolünü arttırmıştır. Güçlenen burjuvazi, siyasal iktidarda söz sahibi olmak ve gelişmesinin önünde engel teşkil eden feodal üstyapı tasfiye etmek üzere hareket geçmiştir. Zaten uzunca bir süredir felsefe alanında rasyonalistler dine ve mutlakiyete karşı mücadele etmiş¹¹, soyluluğun ve feodal düzenin akla uygun olmadığını, eşitlik, özgürlük ve kardeşliğin akla uygun bir düzende yaşama geçirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Fransız devriminin temel sloganı olan “eşitlik, özgürlük ve kardeşlik” şiarı da ideal bir kapitalist toplumun ifadesinden başka bir şey değildir. “Eşitlik”le soyluluğun tüm hukuksal ayrıcalıklarının kaldırılması ve tüm halkın hukuk önünde eşitliği, “özgürlük” ile feodal beylerin yarı-kölelik ilişkileriyle efendilerine bağlı ‘serfler’ üzerindeki sömürsünün kaldırılıp yerine ‘özgür emek’ üzerinde kapitalist sömürünün

⁷ Christopher Hill, 1640 İngiliz Devrimi, Kaynak Yayınları, Ankara, 2005, s. 16

⁸ Zubrivski, Zubritski, Mitropolski, Kerov, Kuznetsov, Gretski, Lozovski, Kolossov, Kapitalist Toplum, Sol Yayınları, Ankara, 1995, s. 160

⁹ Ateş, s. 95

¹⁰ Ateş, s. 95

¹¹ Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1985, s. 10

geçirilmesi, “kardeşlik” ile ülke içindeki gümrük vergilerinin, farklı tarife ve uygulamaların kaldırılıp ‘ulusal birliğin ve kardeşliğin’ sağlanması hedeflenmiştir. Büyük Fransız Devriminin önder gücü olan burjuvazi, devrimin burjuva niteliğini biliyor ve kapitalizmin önünde engel durumuna gelmiş feodal kurumların kaldırılmasını, yerine burjuvazinin iktidarda olduğu kapitalist siyasal düzenin kurulmasını hedeflemiştir. “Eşitlik, özgürlük ve kardeşlik” sloganları, tüm ulusun birliği ve özgürlüğü gibi sloganlarsa kendisi için değil diğer ezilen ve sömürülen halk yığınlarını mücadeleye katabilmek, kendi iktisadi ve siyasal çıkarları doğrultusunda yedekleyebilmek için kullanılmıştır.

Devrimin siyasal ülküsü ise ulusalcılık yani milliyetçiliktir. Feodal soyluluğun yarattığı hukuksal eşitsizliğin ortadan kaldırılmasını, böylece ulus içinde eşitliğin sağlanmasını ve oylama ile seçilmiş bir millet meclisi aracılığıyla ulusun egemenliğinin yaşama geçirilmesini hedeflenmiştir. Ulus/millet kavramı bir ölkü haline getirilmiştir. Fransız devrimiyle milliyetçilik hızla Avrupa’ya, 20. yüzyıldan itibaren de tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Feodal zulüm altındaki uluslar kendi ulusal devletlerini kurmak üzere milliyetçi siyasal fikirlerle harekete geçmişlerdir.

Feodaliteye karşı ulus devletin kurulması aynı zamanda feodal mülkiyete karşı kapitalist özel mülkiyetin, feodal sınıflara karşı kapitalist sınıfların egemenliğini sağlaması anlamına gelmektedir. Feodal yasalar ve soyluluk kurallarıyla sınırlandırılan, loncalarla durağanlaştırılan eski mülkiyet biçimlerine karşı burjuvazi bir insan hakkı olarak mülkiyet hakkını savunmuştur. Savunulan mülkiyet hakkı ise feodal mülkiyet biçimine karşın ilerici bir nitelik taşımakla birlikte; nüfusun büyük bir kısmının mülksüzleşmesi uğrunu küçük bir azınlığın özel mülkiyet hakkı olmuştur.

Büyük Fransız Devriminin ilk işi kendi radikallerini, burjuvazinin çıkarlarının ötesine geçerek halka yakınlaşanlarını giyotine göndermek olmuştur. Tüm ulusu temsil iddiasındaki burjuvazi de kendi iktidarını sağlamlaştırıp işçi sınıfı ve halka karşı feodalizmin köhne araçlarını kullanmaktan çekinmemiştir. Vahşi kapitalizm çağı olarak bilinen 19. yüzyılın başlarında bu yeni ‘özgürlük’ ortamı işçilerin günde 16-18 saat çalışmaları, hiçbir hak, kural ve güvence olmadan sınırsız çalışma, feodal bağlarını koparan özgür emekçilerin büyük bir yoksulluk, sefalet ve işsizlikle karşı karşıya

kalmaları, buna karşı örgütlenen ve tepki gösteren işçi yığınlarına ise hak ve özgürlük yerine feodal silahların çevrilmesiyle sonuçlanmıştır. Burjuva eşitlik, burjuva özgürlük ve burjuva kardeşlik çalışanlara büyük mücadeleler olmadan en küçük bir hak vermemiştir.

1845 yılında, burjuva devrimini gerçekleştirmiş İngiltere’de, devrimin halka verdiği “özgürlüğü” ayrıntılı bir şekilde ele alan Engels’in bazı gözlemleri dikkate değerdir:

“Aç işçiler, sokaklarda her yana dağılarak tek tek ya da topluca dilenmişler, kaldırımları ordu halinde kuşatarak gelen geçenden yardım istemişlerdir; sıradan dilenciler gibi yalvarıp yaltaklanarak değil, ama sayılarıyla, davranışlarıyla ve sözleriyle tehdit ederek dilenmişlerdir, Leicester’den Leeds’e, Manchester’dan Birmingham’a kadar tüm sanayi yörelerinde durum böyle olmuştur.”¹²

“Yaşarken nasılsa, ölünce de öyle. Yoksul toprağa, hastalıklı bir sığır gibi gömülür. Londra’daki St. Brides Yoksul Mezarlığı çıplak bir bataklık arazidir; Charles II zamanından beri mezarlık olarak kullanılır; kemik yığınlarıyla doludur; her Çarşamba günü yoksulların cesetleri ondört fit derinliğinde kazılmış bir çukura atılır, bir papaz var hızıyla bir dua takırdatır; sonra çukur, gelecek Çarşamba günü kolayca açılınsın diye toprakla hafifçe örtülüp bırakılır ve en sonuncu ölüyü de alıncaya dek tıka-basa doldurulur.”¹³

İngiltere’ye nazaran 19. yy’da bir küçük burjuva ülkesi sayılabilecek Fransa’da, mülksüzleşme ve işçileşme sancıları ve sonuçları yukarıda Engels’in anlattığı İngiltere tablosundan çok farklı olmamıştır. 1830 Lyon işçilerinin ayaklanması, 1848-49’da Fransa’yı (ve tüm Avrupa’yı) çalkalayan işçi ayaklanmaları, burjuva devrimin halka getirdiklerinin bazı göstergeleri olarak ele alınabilir.

Buna rağmen Büyük Fransız Devrimi ve Napolyon savaşlarıyla kıta Avrupa’sına hızla yayılan ticari ilişkiler ve burjuva devrimler feodaliteden modern kapitalist topluma geçişi hızlandırarak ilerici bir rol oynamıştır. Bu açıdan tarihsel ilerleyişin bir zorunluluğu olmuşlardır. Sanayi devrimiyle gündeme gelen makineli üretim, bunun sonucu sermaye sınıfı ve mülksüz işçilerin giderek modern toplumu oluşturması kaçınılmaz bir süreç olarak işlemiştir.

¹² Friedrich Engels, İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu, Sol Yayınları, 11. Baskı, Ankara, 1998, s. 108

¹³ Engels, s. 118

Batı Avrupa toplumlarına göre burjuvazinin ve ticaretin gelişimi Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı başkaca engellerle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Batı feodalizmi, büyük feodallerin özel mülkiyetine dayanmışken Osmanlı'da feodal ilişkiler, ağırlıklı olarak feodal devlet mülkiyetine (Sultanın mülkiyeti) ve tımar sistemine dayanmıştır. Bu yönüyle Batı feodalitesinden farklı özellikler taşımış, bireysel kapitalist özel mülkiyetin gelişmesini yavaşlatmıştır. Bu tarihsel açıdan yavaşlatıcı etkiye rağmen -sosyalist bir dönüşüm de gerçekleşemediği için- Osmanlı feodal toplumsal yapısı kapitalist değişim ve onun siyasal alandaki yansıması burjuva devrimini (yahut reformlar yoluyla burjuva-kapitalist bir gelişime) yaşamak zorunda kalmıştır.

2.2. OSMANLI DEVLETİNİN İKTİSADİ YAPISI

2.2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapitalist İlişkilerin Gelişmesi

18. yy.'ın sonlarından itibaren III. Selim'in yenilikçi çabaları geleneksel feodal yapının, Avrupa'da özellikle İngiltere'de gelişmeye başlayan sanayi kapitalizminden etkilenmesini yansıtmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanları ise hem batıya öykünmenin (batının baskılamasının), hem de geleneksel tımar sistemi ve merkezi feodaller ile yerel eşraf ve mütegalibenin mücadelesinin sonucu olmuştur. Diğer yandan Avrupa'da gelişen ve tüm dünyayı bir ölçüde etkileyen kapitalist üretim biçimi Osmanlı İmparatorluğu'na bazı değişimleri dayatmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda baş gösteren değişim hareketleri, uluslararası ölçekte hız kazanan kapitalist gelişme süreci ve Osmanlı İmparatorluğu'nda şu veya bu ölçüde ilerlemeye başlayan özel mülkiyet ve ticari ilişkiler tarafından koşullanmıştır.

Merkezi mülkiyetin yerini vakıf mülkiyeti ve giderek özel mülkiyetin alması, loncaların düşük verimlilikle yaptığı üretimin yerini ucuz İngiliz mallarına bırakması, dış ticaretin ve iç ticaretin gelişmesi hem ticari sermaye hem de sanayi sermayesinin birikimi için bazı ön koşulları hazırlamıştır. Ancak hızlı bir kapitalist gelişme için bunlar yalnızca bazı öncüllerdi; yeterli değillerdi.

Giderek dağılan tımar sisteminin yerine Osmanlı'nın geniş topraklarında yerel eşraf ve mütegalibeler egemenliğini sağlamış, bunun yanında da merkezi feodal sistem varlığını korumaya devam etmişti. Hatta karşılıklı egemenlik mücadelesi verilmişti. Geniş kırsal kesimlerde merkezi feodalitenin yanında yerel toprak ağalarının feodal egemenliği köylüler üzerinde katmerli bir sömürü mekanizması olarak işlemiştir.

Marmara denizi çevresi, Batı Trakya, Batı Anadolu ve Akdeniz bölgesinde yani kıyı ticaretinin geliştiği bölgelerde ticari ilişkiler de gelişmiş, eski feodal yapı ticarileşmiş, içine kapalı olmaktan giderek çıkmıştır. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ticaretin Osmanlı toplumunda iyice geliştiği, büyük tüccarların ortaya çıktığı, devletin girişimiyle bazı sanayi kuruluşlarının kurulduğu görülmektedir.

Kapitülasyonların sağladığı avantajlarla yabancı tüccarların ve ürettiklerinin ülkeye girişi yerli küçük zanaatçılığı yıkıma götürmüştü, kendi kendine yeterli feodal kapalılığın açılmasında da etkili olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu da, tüm dünyada gelişen ticaretin ve yükselen kapitalizmin etkisinden kurtulamamış; özellikle kapitülasyonlar aracılığıyla etkisi altına girmiş, bu durum da feodal egemenliğin ticari biçimler almasına hem de imparatorluğun hızlı bir şekilde sömürgeleşmesine yol açmıştır.

Osmanlı'da ilk sınıai işletmeler 1830'lu yıllarda başlamakla beraber, kapitalist ilişkilerin gelişimi çok daha öncedir. İngiliz tüccarların ve azınlıkların Osmanlı'daki ticari faaliyetleri, köylülerin ürünlerinin ticaretinin azınlık unsurlardan tüccarlar eliyle yapılması Osmanlı'da kapitalist ilişkilerin gelişimini hızlandırmıştır. 1830 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret anlaşmasıyla, dış ticaret üstündeki devlet tekeli kaldırılmış, yabancı sermayedarlara ülke içinde gümrük vergisi ayrıcalığı sağlanmıştır.¹⁴ İthalat vergisi oranları dönem dönem yükseltirse de (ithalat vergisi oranları genel olarak düşük tutulmuştur) ithalat artmış, ithalat vergisi oranlarının diğer devletlerle birlikte belirlenmesinin önü açılmıştır. Böylece dış ticarete bağımsız karar

¹⁴ Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), Gerçek Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul, 1990, s. 164-165

verme yetkisi sınırlanmıştır. Bu nedenle; Balta Limanı anlaşmasının yabancı sermayenin ülke içindeki etkisini arttırması açısından simgesel bir anlamı vardır.¹⁵

19. yüzyılda özellikle Osmanlı dış ticaretinde İngiltere'nin ağırlığı söz konusu olmuştur. 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türkiye'nin mamul madde ihtiyacını özellikle Fransa, Avusturya ve İsviçre karşılarken düşük fiyatlı İngiliz malları bir süre sonra Türkiye pazarında egemenliğini sağlamıştır. Ucuz İngiliz mallarıyla rekabet için bazı Avrupa ülkeleri kendi üretimlerini yüksek ithalat vergileriyle koruma altına almıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu yüzde 3 gibi düşük ithalat vergisi oranı ve kapitülasyonlarla İngiliz sanayici ve tüccarları için ideal bir pazar olmuştur.¹⁶

Yabancı sermayenin egemenliği, ticari ilişkilerin gelişmesi ve kapitalistleşme anlamında önemli girişimlerden birisi yabancı sermayeye verilen demiryolu imtiyazları olmuştur:

“Demiryolu yapımı, basit, doğal, demokratik, uygarlaştırıcı bir girişim gibi görünür: Kapitalist köle düzenini allayıp pullasınlar diye kendilerine para ödenen burjuva profesörlerin ve küçük burjuva dar kafalılarının gözünde bu böyledir. Gerçekte ise, bu girişimleri binlerce farklı düğümle üretim araçlarının özel mülkiyetine bağlayan kapitalist bağlar, demiryolu yapımını, (sömürge ve yarı-sömürgelerdeki) *bir milyar* insanı, yani dünya nüfusunun yarısından çoğunu oluşturan bağımlı ülkelerdeki insanları ve ayrıca sermayenin ‘uygar’ ülkelerdeki ücretli kölelerini baskı altında tutmanın bir aracına dönüştürmüştür.”¹⁷

Anadolu’da ilk demiryolu İngilizler tarafından yapılan İzmir-Aydın demiryoludur. İnşa çalışmaları 1857 yılının Eylülünde başlamıştır.¹⁸ Demiryolu yapımı ile, hatta yapım çalışmalarıyla birlikte; ihraç edilen tarımsal ürünlerin üretimi artmış, tarımsal işgücünün akışkanlığı yükselmiş; böylece Batı Anadolu’da kapitalizmin gelişmesi hızlanmıştır. Demiryolunun etkileri İzmir limanının yapımıyla daha da artmıştır.¹⁹

¹⁵ Pamuk, s. 165

¹⁶ Kurmuş, s. 85

¹⁷ V.İ. Lenin, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm, Evrensel Basım Yayın, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2001, s. 30

¹⁸ Kurmuş, s. 107

¹⁹ Kurmuş, s. 80

Osmanlı'da kapitalizmin gelişmesindeki İngiliz etkisi, siyasal yönetim üzerinde de baskı oluşturmuş, Duyun-u Umumiye'de simgeleşen ilişkiler çok öncesinden başlamıştır. İzmir'deki İngiliz Kolonisinin en önemli isimlerinden olan ve ilerleyen yıllarda hizmetlerinden dolayı "Sir" unvanı verilen James Whittall demiryolu yapımıyla ilgili şunları söylemiştir:

"... ilk adım demiryolları yapmak olmalı. Bu demiryolları İngilizler tarafından yapılacak, İngilizler tarafından işletilecek ve İngilizlerin malı olacak. Çok karlı olacaklar ve şimdiye kadar tarıma açılmamış bölgeleri çok verimli yapacaklar. Demiryolu şirketleri küçük muhtar cumhuriyetler biçiminde gelişecek."²⁰

Daha 1850'li yıllarda İngiliz şirketlerinin Osmanlı siyasal iktidarının yönetiminde olmayacağı, yasalarına tabi olmayacağı ifade edilmiştir. Bu ifade yalnızca bir temenni değildir:

"Yönetiminde tümüyle bağımsız olan Aydın Demiryolu Şirketi gerçekten 'küçük bir cumhuriyet' oldu. Osmanlı hükümetini hiçbir işine karıştırmadığı gibi kanunsuz birçok isteklerini de hükümete kolaylıkla kabul ettirdi. İzmir'deki şirket yöneticileri Türk mahkemelerinin yetkisini kabul etmediği gibi ticari ve cezai konulardaki davalarının İzmir ve İstanbul'daki İngiliz Konsolosluk mahkemelerinde görülmesini hakkını elde ettiler."²¹

Osmanlı devletinin yarı-sömürgeleştirilmesinde dış borçlar önemli bir etkendir. 1877 yılına gelindiğinde dış borç toplamı 190.997.980 İngiliz lirasıdır. Faiziyle beraber dış borç toplamı 252.801.885 İngiliz lirasıdır. 1881 yılında alacaklıların haklarını korumak amacıyla yapılan müzakereler sonucu Muharrem Kararnamesi kabul edilmiştir. Bu kararname ile borçlar yönetimini eline alacak Duyun-u Umumiye kurulmuştur.²² Kararname yayınlandığında Osmanlı dış borçlarının ülkeler bakımından dağılımı şöyledir:

²⁰ Kurmuş, s. 81

²¹ Kurmuş, s. 81

²² Tefik Çavdar; Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900–1960, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara, 2003, Sf. 58

Tablo 2.1
Osmanlı Dış Borçlarının Ülkeler Bakımından Dağılımı (1881)

Ülkeler	Oran
Fransa	% 40
İngiltere	% 29
Türkiye (Bankerlere)	% 7.93
Hollanda	% 7.60
Almanya	% 4.70
İtalya	% 2.60
Avusturya-Macaristan	% 0.97

Kaynak: Tevfik Çavdar; Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara, 2003, Sf. 57

Osmanlı hükümetleri borçlar karşılığında Mısır vergisi; Bursa, Edirne ipek aşarları; Midilli, Balıkesir ve İzmir zeytinyağı aşarları; Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Aydın, Menteşe, Konya varidatları; Edirne, Tuna ve Selanik gelirleri; Anadolu Ağnam vergisi; İstanbul tütün rejisi gelirleri teminat olarak göstermiştir. Osmanlı devleti, gelirlerini toplayamaz, bütçe düzenlemesini dahi yabancıların müdahalesi olmadan yapamaz duruma gelmiştir. Büyüyen dış ticaret açıkları, vergi gelirlerinin dahi dış borçlara teminat olarak verilmesi, artan borçlar, yabancı ürünlerin giderek yaygınlaşmasıyla Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşme süreci hızlandırmıştır.

Duyun-u Umumiye ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist ilişki ve düzenlemeler hız kazanmıştır. Duyun-u Umumiye mali bilançolar, raporlar ve bunun gibi ticari çalışma, kayıt, evrak ve rapor biçimlerini düzenlenmiş, kapitalist çalışma tarzını ve ticari işlemlerin yerleşmesi sürecini hızlandırmıştır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist bir dönüşüm için iktisadi öneriler yapan düşünürler siyasi hayata girmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Cavid Bey, Sakızlı Ohannes Paşa

ile birlikte liberalizmin Osmanlı'daki öncülerinden sayılırlar.²³ Cavid Bey, Osmanlı'nın hür teşebbüs ve serbest piyasa temelinde liberal bir kapitalizmle gelişebileceğini düşünmüştür. Maliye Nazırı olarak bir süre kendi düşüncelerini uygulama fırsatı bulduysa da başarılı olamamıştır.²⁴ Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla liberal politikalara ara vermek zorunda kalınmıştır.

1908 devrimiyle “modernite” önlemlerinin alınması, bazı feodal yasaların yerine burjuva yasaların uygulamaya konması, ticaretin ve kapitalizmin gelişmesinin önündeki bazı engellerin kaldırılması Osmanlı'daki değişimi hızlandırmış olmakta, ancak feodal altyapı, toprak ağalarının egemenliği gelişen kapitalist ilişkilerle beraber varlığını korumuştur. İttihatçı hükümetin ekonomi politikası dış borç yükünden kurtulmayı, Duyun-u Umumiye denetimini kırmayı göze alamamış; tersine ona daha da bağlamıştır.²⁵ İttihat ve Terakki iktidarının “milli burjuvazi yaratma”, “milli kapitalizmi geliştirme” politikası da bu yapıda niteliksel bir değişime yol açmamıştır. Kısacası Osmanlı ekonomisi kurtuluş savaşı öncesinde kapitalist ilişkilerin giderek genişlediği yarı-feodal, yarı-sömürge bir yapıya sahiptir.

2.2.2. Osmanlı Ekonomisinde Sanayi

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda ilk sınıai işletmeler ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulmuştur. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı sanayileşme girişimi ve buradan aldığı güçle Osmanlı Devletine karşı kazandığı askeri başarılar Osmanlı yöneticilerinin de dikkatini çekmiştir. 18. yy ve 19. yy'ın başlarında sanayi devrimi öncesinde teknolojiyi kullanan imalathanelere rastlanmaktadır.²⁶

²³ Osman Selim Kocahanoğlu, Son İttihatçı Maliye Nazırı Cavid Bey, Temel Yayınları, <http://temelyayinlari.com/cavidbey.html#cavidizm>, 15 Nisan 2010

²⁴ Osman Selim Kocahanoğlu, Son İttihatçı Maliye Nazırı Cavid Bey, Temel Yayınları, <http://temelyayinlari.com/cavidbey.html#cavidizm>, 15 Nisan 2010

²⁵ Çavdar, s. 86

²⁶ Pamuk, s. 161

1830'lu ve 1840'lı yıllarda Osmanlı yöneticileri Avrupa'daki yeni teknoloji makineleri ithal ederek devlet mülkiyetinde ve esas olarak devletin, ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir dizi fabrika kurmuştur.²⁷

Büyük bölümü İstanbul ve çevresinde kurulan bu kapitalist işletmeler içinde en önemlileri Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleridir. Hereke'de kurulan ipekli dokuma fabrikası ve İzmir'deki kağıt fabrikası ilk sınaî işletme girişimlerindedir. Bu fabrikalarda üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretli mühendisler, yöneticiler hatta işçiler getirilmiştir. Üretilen mallar devlet tarafından satın alındığı ve ithalata karşı korunduğu halde bu işletmelerin büyük bir bölümü işletilmemiş ve üretimi durdurmuştur.²⁸

19. yy.'dan itibaren Osmanlı topraklarına akın eden düşük maliyetli Avrupa malları, Osmanlı küçük üreticileri ve işletmelerini zor durumda bırakmıştır. Örneğin 1913 yılında yurtiçi pamuk tüketiminin yalnızca yüzde 2'si yerli fabrikalardan sağlanırken, yüzde 23'ü el tezgahları ve yüzde 75'i ithal mallarla karşılanmaktadır.²⁹

Buna rağmen halıcılık, bakır işleri, saraç işleri, silah imalatı, kundura yapım işlerinde ağırlıklı olarak küçük üreticilik egemendir. Ancak Osmanlı küçük üreticiliğinin geleneksel düzeni Avrupa ürünlerinin "istilasıyla" ve İngiliz şirketlerinin yerli üretimi denetim altına almasıyla giderek bozulmuştur.³⁰

İngiliz sermayesi ucuz İngiliz mallarının Türkiye pazarına ihracını ve ülke içindeki ticaretini, yerli tarımsal ürünlerin ise İngiltere'ye ihracatını üstlendiği gibi, çeşitli biçimlerde sınaî faaliyetlere de girişmiştir. İngiliz sermayedarlar halı yapımı, pamuk işleme, yünlü üretim, çırçır, meyan balı üretimi, yağ, sabun, deri (palamut özü), makine ve motor üretim fabrikaları açmışlardır. Bu fabrikalardan bir kısmı kendi

²⁷ Pamuk, s. 161

²⁸ Pamuk, s. 161-162

²⁹ Çavdar, s. 116

³⁰ Kurmuş, s. 175; Kurmuş, halıcılık alanında İngiliz sermayesinin egemen hale gelmesini ayrıntılı bir şekilde inceliyor.

alanlarında tekel konumuna gelmiş, bir kısmı da üretimini durdurmak zorunda kalmıştır.³¹

İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarı Teşvik-i Sanayi Kanununun etkisini ölçmek amacıyla yaptırdığı 1913 ve 1915 yıllarındaki sanayi sayımlarının kapsamına Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanan işyerleri girmiştir. Kanundan 65’i İstanbul’da olmak üzere 117 işyeri yararlanmıştır. Sayımı yapan nezaret, kapsamı biraz daha geniş tutarak şu tanımı getirmiştir: “1915 yılında bir işgününde en az 100 kental hububatı öğüten değirmenler, sürekli olarak 10 işçi çalıştıran sabun fabrikaları ve muharrik güçle beraber 10 ya da muharrik güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran diğer sanayi işyerleri de sayıma dahil edileceklerdir.”³²

Toplamda 282 işletmeden 264’ü asli müessese niteliğine sahiptir. Bu 264 işletmenin 22’si devlete, 28’i anonim şirkete, 214’ü ise özel şahıslara aittir. İşyerlerinin iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımı Tablo 2.2’den izlenebilir:

Tablo 2.2
İşyerlerinin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1915)

Sektörler	İstanbul	İzmir	Diğer Yerler	Toplam
Gıda Sanayi	45	23	10	78
Toprak Sanayi	20	1	-	21
Deri Sanayi	11	2	-	13
Ağaç Sanayi	15	9	-	24
Dokuma Sanayi	15	8	55	78
Kağıt ve Matbaa	44	11	-	55
Kimya Sanayi	5	8	-	13
Toplam	155	62	65	282

Kaynak: Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayi -1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki- (Bütün Eserleri: 7), Sermaye Piyasası Kurulu, Dördüncü Baskı, Ankara, 1997, s. 13

Nispeten büyük ölçekli işletmelerin İstanbul ve İzmir’de yoğunlaştığı Tablo 2.2’den görülmektedir. Ancak sayım kapsamındaki işyerlerinin dahi büyük ölçekli işletme sayılamayacağı bilinmektedir. Diğer illerde dokuma ve gıda sanayi dışında zanaatçılığı aşacak işletmeler mevcut değildir.

³¹ Kurmuş, s. 169-204

³² Çavdar, s. 119

Sanayi üretiminde ise gıda ve dokuma sanayi ağırlıktadır. 1913–1915 sayımlarına göre sanayi kesiminde üretim değerleri Tablo 2.3’den görülmektedir:

Tablo 2.3
Sanayi Sektörlerine Göre Üretim Değerleri (1913-1915)

Sektör Adı	1913 Sayımı (milyon kuruş) (227 İşyerine Ait)	1915 Sayımı (milyon kuruş) (175 İşyerine Ait)
Gıda Sanayi	459.694.000	531.895.512
Toprak Sanayi	13.382.456	2.683.843
Deri Sanayi	31.983.117	62.577.319
Ağaç Sanayi	11.062.825	5.920.096
Dokuma Sanayi	100.266.904	90.787.522
Kağıt ve Matbaa	37.541.277	46.185.177
Kimya Sanayi	16.935.693	16.997.286
Toplam	670.816.762	757.046.755

Kaynak: Ökçün, Osmanlı Sanayi -1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, s. 27

Tablo 2.3’de görüldüğü gibi, gıda sektörü 1915 yılında toplam üretim değerinin yüzde 70.3’ünü karşılamaktadır. Dokuma sanayi ise yüzde 14.9’unu karşılamaktadır. Gıda ve dokuma sanayisi toplam üretim değerinin yüzde 85.2’sini karşılamaktadır. Bu veriler, Osmanlı’da sanayinin ağırlıklı olarak gıda ve dokuma sanayine dayandığını, tüketime dönük hafif ve küçük ölçekli sanayinin egemen olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda yabancı sermayeye tanınan ayrıcalıklarla sanayi tesislerinin sayısının artması ve devlet işletmeleri ile birlikte kapitalist işletmeler gözlemlenmeye başlanmıştır. Ticaretin gelişmesi, yabancı sermayeye bağımlı ithalat ve ihracatın tüccar sermayesi birikimini hızlandırmasıyla sınai işletmeler için gerekli birikim sağlanmıştır. Ancak bunlar genel olarak sanayinin yapısını değiştirecek ölçüde ağırlık kazanmış değildir.

2.2.3. Osmanlı Ekonomisinde Tarım

20. yüzyılın başlarında Osmanlı tarımında feodal üretim ilişkileri ağırlıktadır. Tarımda ağalık-serf ilişkileri yaygındır. Batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde ticari/kapitalist tarım gelişse de feodal ve yarı-feodal ilişkiler egemenliğini korumaktadır.

Mears'in yaptığı araştırmaya göre yüzyılın başında toprak dağılımı Tablo 2.4'te gösterilmiştir.

Tablo 2.4
Sınıflar Arasındaki Toprak Dağılım Oranları (1900 Yılı)

	Aile Sayısı	Ailenin toplum içindeki yüzdesi	Sahip olunun toprak yüzdesi
Derebeyi (Hanedan)	10.000	1	39
Toprak Ağası	40.000	4	26
Orta ve Az Topraklı Köylü	870.000	87	35
Topraksız Köylü	80.000	8	-

Kaynak: Eliot Grinnel Mears, Modern Turkey: Political-Economic Interpretation 1908-1923, Newyork, 1924; Aktaran Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Tekin Yayınları, İstanbul, 1979, Sf. 187

Toprak az sayıda feodal toprak beyinin elinde birikmiştir. Bu yapı, Cumhuriyetin ilanından sonra da genel olarak tasfiye edilmemiş, feodal altyapı ve kültür kapitalist biçimlere uyum sağlamıştır. Kurtuluş savaşı sırasında feodal bey ve toprak ağalarının bir kısmı kurtuluş savaşına destek vermiş, bir kısmı da işgalcilerle işbirliğine yönelmiştir. Kurtuluş savaşında başlayan ittifak Cumhuriyetin ilanından sonra da bir iktidar ittifakı olarak devam etmiştir. Bu nedenle uzun yıllar tartışılan toprak reformu gerçekleşmemiş, bazı kadük yasalarsa feodal toprak beylerinin topraklarına dokunmayı dahi aklına getirmemiştir.

1913 yılında işlenebilir topraklar 9.3 milyon hektar olarak tahmin edilmektedir. Buna göre 50 bin civarında derebeyi ve toprak ağası toprakların yüzde 65'ine sahiptir. 870 bin köylü ailesine ise toprakların yaklaşık yüzde 35'i kalmaktadır. 80.000 köylü ailesi ise topraksızdır. 950 bin köylü ve ailesinin büyük kısmı derebeyi ve toprak ağalarının yarıcısı ve marabası durumundadır.³³

“Köylü, katmerli bir sömürü içindedir: Başta mültezim, zaptiye ve vergi memuru, vergi diye azami miktarı koparma çabasındadır. Ziya Paşa'nın ifadesiyle, 'Bazı yerlerde vergisini vermeyenleri ağaca sarıp falakayla dövme, ayalının, kızının başlarında bulunan beş-on kuruşluk hilliyatı koparıp almak ve hatunların uçkurlarına varıncaya kadar akçe aramak ve bu vehiçe hapis ve darp sefaleti ve namus gayreti ile hastalanıp ölmek dahi mazur tutulur'. Vergi soygunundan sonra, tefeci tüccarın soygunu gelmektedir. Hatta, köylü her an arazisini kaybedip proleterleşme tehdidi altındadır. Ağanın zulmü de buna eklenmelidir. ... Ağa ve derebeyi yanına kapılanan köylü de, yarı aç yaşamının ötesini ümit edebilecek durumda değildir. Üstelik köylünün sonu gelmeyen savaşlar yüzünden bir de askerlik derdi vardır.”³⁴

2.2.4. 1921 Sanayi Sayımları

1921 yılında kontrolü altındaki bölgelerdeki sanayi gücünü tespit etmek ve buna göre vergi politikasını belirlemek amacıyla Ankara hükümeti tarafından sanayi sayımı yapılmıştır. 1921 yılında Ankara hükümetinin kontrolü altında bulunan bölgelerde yapılan sayımlar, İstanbul, İzmir, Adana, Bursa gibi şehirleri içermese de sanayi kuruluşları ve burada çalışanların sayısı itibarıyla genel tabloyu göstermektedir. Sayımların verileri aşağıda Tablo 2.5'ten izlenebilir:

³³ Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Tekin Yayınları, İstanbul, 1979, Sf. 187

³⁴ Avcıoğlu, s. 188

Tablo 2.5
1921 yılında Milli Hudutlar İçerisinde Yer Alan Sanayinin Durumu

Sanayi Şubeleri	Müessese Adedi	Amele Adedi	Sanayi Müesseselerine İsbet Eden Amelenin Yüzde Nispeti	Kuruluş Başına İşçi Sayısı
Mensucat Sanayi	20.057	35.316	46,34	2
Deri Sanayi	5.347	17.964	23,57	3
Maden Sanayi	3.273	8.021	10,52	2
Ağaç Sanayi	2.067	6.007	7,88	3
Gıda Sanayi	1.273	4.493	5,58	4
Toprak Sanayi	704	3.162	4,74	5
Kimya Sanayi	337	803	1,06	2
Toplam	33.058	76.216	100,00	2

Kaynak: İsmail Hüsrev Tökin, Türkiye’de Sanayi, İktisadi ve İçtimai Türkiye, Cilt:3, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1946, s. 46

1921 Sanayi sayımı nispeten büyük sanayi kuruluşlarının yer aldığı illeri kapsamadığından 1923 Türkiye’si açısından tam olarak doğru verileri sağlayamaz. Ancak 4 büyük kentin dışında Anadolu’da orta ve büyük ölçekli sanayinin yok denecek kadar az olduğunu gösterir. 1913-15 Sanayi sayımında işletme başına kişi sayısı 53 iken 1921 sayımında 2’dir. Bu sayı, sayım kapsamındaki işletmelerin çok büyük bir bölümünün kendi başına yahut aile bireylerinin yardımıyla çalışan küçük işletmeler olduğu görülmektedir. Verilere göre ücretli-emek oranı oldukça düşüktür.³⁵

Ücretli-emek oranının düşüklüğü işletmelerin, sahibi ve aile efradının emeğiyle üretim yaptığını, bunun dışında işgücü istihdam edecek ölçüde büyük işletmeler olmadıklarını, daha çok aile bireylerinin, yahut küçük ölçekli usta-çırak ilişkisinin egemen olduğunu göstermektedir. Bu durumdan hareketle 1921 yılında Anadolu’da büyük-ölçekli, hatta orta-ölçekli sanayi işletmelerinin neredeyse hiç bulunmadığı tespiti yapılabilir.

1921 Sayım sonuçlarına göre, toplam işletmelerin % 60’ı dokuma ve halıcılık sektöründe faaliyet göstermekte ve toplam istihdamın % 46.34’ünü çalıştırmaktadır. Deri sektöründeki işletmelerin toplam işletme sayısına oranı %16 civarındadır. Bu

³⁵ Yahya Sezai Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Yurt Yayınları, İkinci Basım, Ankara, 1986, s. 95

işletmelerde toplam istihdamın %23.57'si istihdam edilmektedir. Yani toplam işletme sayısının %76'sı ve toplam istihdamın %70'i dokuma ve deri sanayisinde toplanmaktadır. Bu sanayilerin alt dallarının kundura, konfeksiyon, halıcılık olduğunu düşünülürken birkaç sektörde yoğunlaşan ve küçük üreticiliğe dayalı bir sanayinin mevcut olduğu söylenebilir. Dönemin koşullarına uygun ağır sanayiden, üretim araçlarını üreten sanayi kolundan bahsetmekse mümkün değildir. Tablo 2.6'da istihdamın ana sektörler bazında dağılımı izlenebilir:

Tablo 2.6
İstihdamın Ana Sektörler Bazında Dağılımı (1924-1944)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	89,6	4,6	5,5
1929	87,8	6,2	6,0
1933	89,4	4,9	5,7
1939	86,7	8,0	5,3
1944	86,5	8,3	5,2

Kaynak: Bulutay, Tuncer; Employment, Unemployment and Wages in Turkey, International Labour Office, State Institute of Statistics, Ankara, 1995, s.189, Tablo 7.1

Bulutay'ın hazırladığı tabloya göre 1924 yılında toplam istihdama göre tarımda istihdam %89.6, sanayi istihdamı %4.6, hizmet sektöründe istihdam ise %5.5'tir.³⁶ (1923 yılı itibarıyla GSMH içinde tarım kesiminin payı %39.8, sanayi kesiminin payı ise %13.2'dir.³⁷) Buna göre Cumhuriyetin ilanından hemen sonra işgücünün %90'a yaklaşan büyük kısmının tarımda istihdam edildiği görülebilir. Tarımda istihdamın toplam istihdam içindeki payına bakıldığında, klasik sanayileşme modellerinde önkoşullardan birisi olan topraktan 'özgürleşmiş', feodal bağımlılık ve küçük toprak sahipliği ilişkisinden uzaklaşmış 'özgür' emeğin yeterli sayıdaki varlığından bahsedilemez.

Köylerdeki feodal ilişkinin çözülmesi, feodal beylerin giderek kapitalist çiftlik sahiplerine dönüşmesi, köylülerden şehirlere göç ile özgür emek-gücünün artışı 17. ve

³⁶ Bulutay, Tuncer; Employment, Unemployment and Wages in Turkey, s. 189

³⁷ Bulutay, Tezel, Yıldırım, Tablo: 8.6.A, Aktaran: Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 195

18. yy Avrupasında, özellikle İngiltere’de ihtiyaç duyulan işçi arzını karşılamada önemli bir işlev görmüştür. Ticari ilişkilerin gelişmesiyle, feodal ilişkilerin çözülmesi ve topraktan toplumsal ilerleyişin doğallığında kopuşun beklenmeden köylülerin zorunlu olarak mülksüzleştirilmesini ve şehirlere göçü gündeme gelmiştir. Kapitalist tarım ve şehirlerde ihtiyaç duyulan emek-gücü için devlet ve özel mülklere el konulması “özel mülkiyetçi” ekonomi-politikçilerin dahi onayını almıştır.³⁸

“Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlakının gaspedilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok sevimli yönteminden birkaçıydı. Kapitalist tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, “özgür” ve yersiz yurtsuz proletarya sağlanmıştır.”³⁹ Ve “ücretli emekçilerin toprağa erişme imkanları ortadan kalmış ve tümüyle ücretlerine bağımlı hale gelmişlerdi.”⁴⁰

Sanayileşme ile tarımdaki istihdam ters yönde ilerlemiş; ekonomik güç yahut ‘zor’ yoluyla sanayi istihdamı artırılmış; tarımsal istihdam da sanayi istihdamına nazaran azalmıştır.

1924 yılındaki istihdam göstergesi, Türkiye’de Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda, henüz böyle bir tarımsal istihdam azalması/azaltılması olmadığını göstermektedir. Sanayi gelişiminin koşullarından birisi olan “yersiz yurtsuz” proletarya yeter sayıda mevcut değildir. Bu daha sonra ele alacağımız işgücü devrindeki yüksek oranın da sebebini oluşturmaktadır.

2.3. OSMANLI DEVLETİNDE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

2.3.1. Çalışma Yaşamı

Osmanlı İmparatorluğu’nda çalışanların çalışma yaşamlarını düzenlemeye dönük az da olsa bütünlük taşıyan ilk yasal düzenleme Mecelle ile yapılmıştır. Mecelle

³⁸ Karl Marx, Kapital, 1. Cilt, Sol Yayınları, Ankara, 2000, Sf. 691

³⁹ Marx, s. 696

⁴⁰ Barrington Moore, Diktatörlüğün ve Demokrasinin Tarihsel Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü, V Yayınları, Çevirenler: Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel, Ankara, 1989, s. 22-28

çağdaş deyimle medeni kanundur. Ancak ayrı bir iş kanunu tanımlanmadığı için, bireysel ilişkiler kapsamında iş ilişkileri de değerlendirilmiş; bazı basit düzenlemeler yapılmıştır. Mecelle’de toplu iş ilişkileri ele alınmamış; bireysel iş ilişkileri değerlendirilmiştir.

Mecelle öncesi, 1845 yılında çıkarılan Polis Nizamnamesi çalışma yaşamını düzenlemekten çok işçi hareketine karşı çeşitli önlemler alınmasını öngörmüştür. Nizamnamenin 12. maddesinde “İşini ve gücünü terk ile mücerred tatil-i mesalih-i ibad garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve zihamlarını ve gerek bu misillu asayış-i ammeyi ihlal edecek her güna fitne ve fesad cemiyetlerinin defî ve izalesiyle ihtilal vukuunun önü kestirilmesi eshabına teşebbüs ve müsaberet”⁴¹ ifadesi yer almıştır. Günümüz Türkçesi ile madde şöyle ifade edilebilir:

“İşini ve gücünü bırakarak sırf kulların (insanların) işlerini bırakmaları amacıyla olan amele ve işçi takımlarının, toplantı ve kalabalıklarının ve gerekse bu türlü kamu güvenliğini bozacak her türlü karışıklık ve bozgunculuk (çıkarıcı) derneklerin ortadan kaldırılması ve yok edilmesi ile karışıklık çıkmasının önünün alınması önlemlerine girişilmesi ve sürekli olarak bunun için çaba gösterilmesi.”⁴²

19. yy’ın ilk yarısında Osmanlı’da bu maddeyi gerektirecek düzeyde işçi hareketi ve örgütlenmelerinin olduğuna dair bilgi ve belge bulunmamaktadır. Madde ile ilgili epeyce görüş ileri sürülmüştür. Bu maddenin doğrudan Avrupa’dan kopyalandığı için Nizamnamede bulunduğu, Osmanlı’nın Avrupa’da yükselen işçi hareketinin korkusuyla erkenden önlem almak niyetinde olduğu, işçi hareketin bazı nüvelerinin görüldüğü gibi görüşler ileri sürülmektedir.

19. yy’ın ilk yarısında Avrupa’yı sarsan işçi eylem ve örgütlenmeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Fransız devrimi ve Avrupa çapında kapitalizmin hızlı gelişmesi geniş yığınları işçileşmesine sebep olmuş; işçilerin çalışma ve yaşam koşulları ise insanlık ölçütlerinin çok aşağılarına düşmüştür. Bu dönem vahşi kapitalizm dönemi olarak da nitelendirilmektedir. Aynı dönem; büyük işçi hareket ve örgütlenmelerine de tanıklık etmiştir. 1830’da Lyon tekstil işçilerinin ayaklanması, İngiltere işçi sınıfının

⁴¹ M. Şehmus Güzel, Türkiye’de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler), Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1993, s. 31

⁴² M. Şehmus Güzel, s. 31

eylemleri, Avrupa’da yükselen işçi hareketleri, Nizamnamenin yayınlanmasından birkaç yıl sonra gerçekleşen 1848-49 işçi ayaklanmaları Osmanlı’da “amele” ve “ihtilal” korkusunu gündeme getirmiştir. Osmanlı’nın konuyla ilgili yaklaşımı ise bu eylem ve örgütlenmeleri daha doğmadan yasaklama ve baskılama siyaseti olmuştur.

1956 yılında ilan edilen Islahat Fermanıyla işkence, dayak ve angarya yasaklanmıştır. Bu yasaklama ile Avrupalı devletlerin Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesinin önlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma yaşamında yasak uygulanmamış angarya çalışma devam etmiştir.

Osmanlı çalışma yaşamında, gayrimüslimler ithalat ve ihracat komisyonculuğu ve ticarete yoğunlaşırken Müslimler ağırlıklı olarak tarım ve küçük ölçekli zanaatçılıkta ilgilenmişlerdir. 1910 Yılında yabancı şirketlerin Türkiye’deki payı % 69, yerli gayrimüslimlerin payı ise % 12’ dir. Sanayi işyerlerinde genellikle gayrimüslimler çalıştırılmışlardır. Cumhuriyetin ilânıyla beraber gayrimüslimlerin işten çıkarılıp, yerine Müslimlerin alınmasına başlandı.⁴³

20. yy’ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda yabancı tekellerin kurduğu fabrikalar, madenler, devlete bağlı üretim yapan tersane ve diğer askeri işletmeler, küçük atölyelerde işçileşen usta ve kalfalarla birlikte işçi sınıfının safları genişletmektedir. Avcıoğlu’na göre fabrika işçilerinin sayısı 50 bini bulmaktadır. Mete Tuncay’ın editörlüğünü yaptığı Türkiye’de Sol Akımlar isimli incelemede Selanikli Abraham Benaroya Osmanlı’da örgütlenmiş işçi sayısının 125-150 bine ulaştığını ifade etmektedir.

1908 devrimiyle birlikçe işçiler taleplerini açık eylem ve grevlerle savunmaya yönelmişlerdir. 1908 yılında işçiler yüzden fazla grev örgütlemişlerdir. 8 Ekim 1908’de grevleri denetim altına almak amacıyla Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat çıkarılmıştır. 1908 devrimiyle etkinliğini arttıran ve fiilen iktidarı kontrol altına alan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) grevlerin artışı ve işçi hareketinin yükselişi karşısında sendikaları yasaklayan ve grev hakkını sınırlayan Tatil-i Eşgal kanununu ise 9 Ağustos 1909’da çıkarmıştır. Buna rağmen çalışma saatlerinin

⁴³ Fahri Sakal, Türkiye’de Çalışma Hayatının Millileştirilmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=114>, 15 Nisan 2010

düşürülmesi, ücretlerin arttırılması vb. taleplerle grev ve işçi eylemleri örgütlenmeye devam etmiştir. 1913 yılından itibaren İTC'nin iktidarı bizzat ele geçirmesi ve Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte işçi hareketi üzerindeki baskı yoğunlaştırılmıştır.

Meşrutiyet yönetiminin özgürlük getireceğini düşünen işçiler 1908 devrimini coşkuyla karşılamışlar, yapılan gösterilere katılmışlar, 1908 yılı içinde yüzden fazla grev örgütlemişlerdir. Ancak iktidar işçilerin çalışma yaşamına yönelik düzenlemelerden özellikle kaçınmış; iş kanunu tartışmaları gündeme gelmesine rağmen hayat bulmamıştır. Eski iktisadi politikanın küçük değişikliklerle devam etmesi işçi ve emekçilerin çalışma ve yaşam koşullarının daha da ağırlaşmasına neden olmuştur.

2.3.2. Yaşam Koşulları

1908 devriminden Cumhuriyetin ilanına kadar geçen yaklaşık 15 yıllık süreç içinde bölüşüm ilişkileri karmaşık bir görüntü vermiştir.⁴⁴ Boratav, Ökçün ve Pamuk'un yaptığı bir araştırma, 1908-1913 yılları arasında nominal ücretlerin yüzde 19 civarında arttığını göstermektedir. Fiyatlar bu yıllarda görece olarak istikrarlı olduğundan bu artış reel ücretlerde artış olarak yorumlanabilir. bu artış, 1908 devrimi sonrasında yükselen işçi hareketinin etkisine bağlanabilir.⁴⁵ Ancak yine de ülkedeki yaşam koşulları oldukça ağırdır.

31 Temmuz 1909 tarihli Tanin gazetesinde, Ahmet Şerif halkın içinde bulunduğu yaşam koşullarını ifade etmiştir:

“Anadolu’da okul yok, mahkeme yok, gereken hükümet yok. Halkın yaratılışındaki iyi huyuna, erdemine dayanarak makine dönmeye çalışıyor; fakat görülüyor ki her saat kuvvetinden kaybetmektedir. Halk zavallı, perişan, nereye gittiğinden habersiz. 29 Ocak 1910 tarihinde Tanin gazetesinde yayınlanan Ceyhan’dan gelen bir mektupta “Burasının hayat kaynağı ziraattır. Fakat arazi bu kadar verimli ve geniş olduğu, hatta gübre kullanılmasına lüzum olmadığı halde, rençber de çalıştığı halde ne için gerektiği kadar faydalanamıyor, neden çiftçiler yoksulluktan, sefaletten kurtulamıyor? Ürünün

⁴⁴ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007, s. 34

⁴⁵ Boratav, Türkiye İktisadi Tarihi 1908-2007, s. 34

alınmasının mevsimi gelince, borç veren kimse rençberin karakuş gibi başındadır. Hükümet belki alacağını tamamıyla alamaz, fakat bu bir lira para, bir habbe bile bırakmaz. Hakkını faiziyle alır.”⁴⁶

Kırda bu durum yaşanırken kentlerde de durum farklı değildir. “Yüksek yönetim kademesi, saray efradı, dışa bağlı tüccarlar dışında halk, yani esnaf-zanaatkârlar, küçük memurlar her gün artan geçim sıkıntısı içerisinde yoksullaşmaktadır.”⁴⁷

Yaşam koşulları ve halkın geçim araçlarına ulaşabilmesi, elde edilen gelir ve tüketim maddelerinin fiyatları arasındaki ilişkiye göre belirlenir. Bu kapsamda; 1914 yılında bazı tüketim maddelerinin fiyatları Tablo 2.7’de görülebilmektedir:

Tablo 2.7
1914 Yılında Tüketim Maddelerinin Fiyatı

Madde	Temmuz 1914 Fiyatı (Okka/Kuruş)
Ekmek	1
Şeker	3
Pirinç	3
Makarna	3
Patates	1
Fasulye (Kuru)	4
Soğan (Kuru)	0,5
Zeytinyağı	8
Tuz	1,5
Süt	2
Koyun Eti	7
Sade yağ	20
Sabun	7
Gazyağı	1,5
Odun	0,5
Kömürü	
Odun (çeki)	45

Kaynak: Ahmet Emin (Yalman), 1930, Aktaran: Çavdar, s. 105

1913-15 sanayi sayımına göre işçi ücretlerinin günlük ortalaması 14-16 kuruş arasında değişmektedir. Bu aylık 420-480 kuruşa tekabül etmektedir. Savaş yıllarında

⁴⁶ Çavdar, s. 106

⁴⁷ Çavdar, s. 107

ise işçi ücretleri 60-80 kuruşa, aylık 18-24 Osmanlı lirasına kadar yükselmiştir. Duyun-u Umumiye'nin araştırmasına göre düşük bir geçim düzeyinin sürdürülebilmesi için 45 liralık bir gelir gerekmektedir. Bu değer bile savaş sırasında Osmanlı'da işçilerin çok düşük ücretle çalıştığını ve zor koşullarda yaşadığını ortaya koymaya yeterlidir.⁴⁸

Birinci Dünya Savaşıyla birlikte işçi ücretlerindeki artış, reel ücretlerde bir artışa denk düşmemiş; tüketim maddelerindeki olağanüstü artıştan kaynaklanmıştır. 1914 ve 1918 yıllarında bazı tüketim maddelerinin fiyatları Tablo 2.8'den izlenebilir:

Tablo 2.8
1914 ve 1918 Yılında Bazı Tüketim Maddeleri Fiyatlarındaki Değişim

Madde Adı	Temmuz 1914 Okka/kuruş	Eylül 1918 (Okka/Kuruş)	Artış İndeksi (1914=100)
Şeker	3	250	8333
Pirinç	3	90	3000
Makarna	3	93	3167
Patates	1	27	2700
Kuru Fasulye	4	65	1625
Soğan	0,5	16	3200
Koyun Eti	7	120	1714
Yumurta	0,5	4,25	850
Sabun	7	140	2000

Kaynak: Ahmet Emin (Yalman), 1930, Aktaran: Çavdar, s. 126

Temmuz 1914'teki fiyat artış indeksini 100 kabul ettiğimizde, 1918 Ekiminki fiyat artış indeksi 1675'e çıkmıştır. Aynı dönem için Duyun-u Umumiye'nin orta dereceli bir memur ailesinin geçimi için gerekli tüketim maddelerinden hesapladığı indeks 1914 Temmuzunu 100 kabul edilirse 1918 Temmuzunda 1952,92'dir. Yaşam pahalılığı, tüketim maddelerinin hızlı artan fiyatları işçilerin, kent ve kırdaki yaşayan halkın yaşam koşullarını oldukça ağırlaştırmıştır. Cumhuriyetin ilanından önce Osmanlı'dan kalan yaşam koşulları böyledir.

⁴⁸ Çavdar, s. 127

3. 1923–29 YILLARI ARASINDA EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

Çalışmamızda ele aldığımız dönem Cumhuriyetin kuruluş yılı olan 1923 yılından Atatürk'ün ölüm yılı olan 1938 yılına kadar uzanan dönemdir. Genç Türkiye Cumhuriyeti için Atatürk dönemi olarak tarif edilen zaman dilimi de denilebilir. Ancak bu dönem dünya tarihinin önemli ve özgün gelişmelerinin yaşandığı bir sürece denk düştüğü için ayrıca önemli ve dikkate değer. Aynı dönemi kapsayan (ve aşan) üç önemli olgu ve süreçten bahsedebiliriz: 1- İki dünya savaşı arasında kalan “barış” dönemi (1918-1939); 2- Sovyetler Birliği'nin dünya dengelerini değiştiren sosyalizmi inşa pratiği (1917-1956); 3- 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile başlayan ve Keynesyen politikalara zemin hazırlayan devletçi politikaların uygulanması (1930-1970'lerin başı).

Aslında benzer olgular daha da arttırılabilir. Örneğin faşizmin Avrupa'nın kalbinde bir tehdit olarak ortaya çıkması ve tüm dünyayı tehdit etmesi, sömürge ülkelerdeki ulusal kurtuluş savaşlarının yükselişi⁴⁹ ve daha birçok olgu; 21. yüzyılın belki daha sonra tekrar eden ancak bahsi geçen dönemler için yeni olgu ve uygulamalarıdır.

Tek tek olgularla beraber; bu olguların üzerinde yükseldiği zemin Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında geçen “barış” dönemidir⁵⁰. Bu dönemin kendine özgü ekonomik ve sosyal koşullarıdır.⁵¹

19. yy'ın sonlarında başlayan ve giderek serbest rekabetçi kapitalizme ikame etmeye başlayan “tekel” olgusu, 20. yy'ın başlarından itibaren uluslararası ölçekte egemenlik sağlamıştır. Dünya üretimi ve pazarları üzerinde uluslararası tekellerin etki ve kontrolü tarihte görülmemiş derecede artmış, dünya emperyalist tekeller arasındaki

⁴⁹ Oral Sander, Siyasi Tarih, İmge Kitabevi, Onbeşinci Baskı, Ankara, 2007, Sf. 110

⁵⁰ Bu dönem; Versay ve Washington anlaşmalarıyla kurumsallaştırılan uluslar arası barış dönemi olarak adlandırılmaktadır. Ancak barış dönemi ve anlaşmalarının kendisi aslında dünyanın yeniden paylaşımına hazırlık, saldırı ve işgalleri içeren yeni bir paylaşım dönemidir.

⁵¹ Vladimir Petyemkin, S. Bakruşin, A. Efimov, E. Kosminski, İ. Mintz, A. Naroçnitski, A. Pankratova, V. Sergejev, S. Skazin, V. Kvostov, N. Koltchanovsky, E. Tarle, Uluslararası İlişkiler Tarihi –Diplomasi Tarihi-, Üçüncü Cilt, Evrensel Basım Yayın, Çeviren: Atilla Tokatlı, İstanbul, 2009, Sf. 7

paylaşım savaşına tanıklık etmiştir. Diğer yandan tekelci kapitalist ilişkiler ağını dünyanın altında birini kapsayan Sovyetler iktidarı parçalamış ve dünyadaki güçler dengesini değiştirmiştir.

Değişen güçler dengesi içinde emperyalizmin açık ilhak ve doğrudan sömürgeci politikalarıyla karşı karşıya kalan Anadolu ve Trakya coğrafyasındaki ezilen halklar Kuva-i Milliye hareketleriyle dinsel ve milli yargıları da içermekle birlikte emperyalizmin planlarını bozan bir sürece girmişlerdir. Öyle ki, emperyalizme karşı olmak, ne kadar pragmatistçe olsa da ulusal kurtuluş savaşı önderlerini Sovyetler Birliği ve ulusal özlemler taşıyan Kürtlerle temasa geçmeye hatta ittifaka itmiştir.

Ancak önderliğin ufku siyasal bağımsızlık ve esas olarak üstyapıda modernleşmenin sağlandığı düzenlemelerle sınırlı olduğu için, ulusal kurtuluş savaşından miras milliyetçi söylemlerle sanayileşme hedefi esas olarak “serbest teşebbüse” dayanarak uygulamaya konulmuştur. Yerli ve yabancı sermayenin “özel teşebbüsü”ne dayanan bu süreç dünya kapitalist ekonomisine eklemlenme dönemi olmuştur.

3.1. DÖNEMİN EKONOMİ POLİTİKASI

3.1.1. Dönemin Genel Yaklaşımı: Dünya Kapitalizmine Eklemlenme

Ulusal kurtuluş savaşının önderliği ve yarı-feodal imparatorluktan Cumhuriyete dönüşüme önderlik eden “özne” M. Kemal ve ulusal kurtuluş savaşının önder kadrosu olmuştur. Birinci Dünya Savaşının sonunda Osmanlı Devletinin yenilenler cephesinde yer alması, zaten giderek dağılmakta olan Osmanlı'nın topraklarının işgal edilmesi, işbirlikçi feodal ve işbirlikçi burjuva kesimin bu işgalin ortaklığını yapması işgalden zarar gören tüm sınıf ve katmanları bir karşı çıkışa yönlendirmiştir.

Bu, kendiliğinden ve farklı slogan ve hedefleri bağrında taşıyan ancak ortak ülküsü yurdun işgalden kurtarılması⁵² ve bağımsızlığın temini olan bir ulusal kurtuluş hareketidir. Harekete köylülüğün geniş bir kesimi, ‘kaybedecek bir şeyleri olmayan’ işçi ve emekçiler katılırken, işgal nedeniyle “çok şeyler kaybedecek” olan yerel feodal ve burjuva unsurlar da destek vermiştir. Ve ülkü, ulusal kurtuluşla sınırlı tutulup işgalcilere karşı ulusun bağımsızlığı tek hedef olarak benimsendiği için, hareketin ufku da işgalcilerin kovulması ve siyasal bağımsızlıkla başka bir deyişle burjuva-feodal egemenlikle sınırlı kalmıştır.

İşgalcilere karşı başlayan mücadelede, giderek Osmanlı bürokrasisine karşı genişlemek durumunda kalmış⁵³, böylece sınırlı da olsa anti-feodal eğilimleri barındırmıştır.⁵⁴

20. yüzyıl burjuva devrimleri, 19. yüzyıl burjuva devrimlerinden ayrılan bir özellik taşımak zorundadır. Çünkü, 19. yüzyılın kendi içine kapalı feodal düzenleri ortadan kalkmış, 20. yüzyılın başlarından itibaren tek tek ülke ekonomileri tek bir dünya ekonomisi olarak birleşmeye başlamıştır. Bu nedenle kendi içinde feodalizme karşı gerçekleşen burjuva devrimler, emperyalist-kapitalist dünya düzenini de hesaba katmak, ona karşıt bir niteliğe sahip olmak durumunda olmuşlardır. Hele işgal altında bir ülkede bu nitelik çok daha yakıcı ve zorunludur.

Bu nedenle Kemalizm’in temel vurgularından birisi bağımsızlık/istiklal olmuştur. Bu vurgu, kurtuluş savaşının ve kendiliğinden gelişen Kuva-i Milliye hareketlerinin sloganı olmuştur. Diğer temel vurgu da “Batılılaşma” olmuştur. Farklı biçimlerde yorumlanabilir. Örneğin Batıcılık, Batı medeniyetinin toplumun önüne hedef olarak konulması “medenileşme” vurgusunun bir parçası olarak görülebilir. Keza

⁵² Bazı Kuva-i Milliyetçi hareketler, Ermeni ve Rum ‘zulmü’ne karşı İngiliz veya Amerikan mandasını tercih eder durumda olsalar da, hareketin gelişmesiyle bu eğilim bertaraf edilmiştir.

⁵³ M. Kemal’in Osmanlı bürokrasisi ve Padişah Vahdettin ile yapılan görüşmeler olumlu sonuçlansaydı, ulusal kurtuluş hareketi gelişse de, Kemalizm diye bir isimlendirme ortaya çıkmayabilirdi.

⁵⁴ Sadri Etem Ertem, Türk İnkılabının Karakterleri, Kaynak Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2007, Sf. 81

“milli egemenlik” de, batı tipi bir demokrasinin yani “medeni” dünyanın unsurlarından birisidir.⁵⁵

Büyük Fransız Devriminin ideolojisi milliyetçiliktir. Feodal ve sömürücü aristokrasiye karşı Fransız ulusunun ayaklanmasıdır. Soyluluk alaşağı edildiğinde ulusun egemenliği, yine ulusun seçtiği temsilcilerden oluşan bir meclis eliyle sağlanacaktı. Hukuksal ayrıcalıklar kaldırılacak, tüm ulus rasyonel hukukun önünde eşit olacak, bu hukuksal eşitlik temelinde millet kendi egemenliğini kuracaktı. Burjuvazinin iktidarı hukuksal eşitlik ancak ekonomik eşitsizlik temelinde yükselecekti.

Bu açıdan 1918⁵⁶’den 1923’e kadar uzanan süreç “millet egemenliğini” sağlama ve burjuvazinin hukuksal eşitlik ancak ekonomik eşitsizlik temelinde iktidarını kurma süreci olarak kaynağını Büyük Fransız Devriminden almıştır. Fransız devriminin başlattığı burjuva demokratik devrim yangınının bir yüzyıl sonra, tekeller kapitalizm çağında devam eden ateşi olarak değerlendirilebilir. Ancak bu sefer yalnızca feodalizme değil aynı zamanda emperyalizme karşı ve burjuvazinin boyunu aşan bir içerikte, emekçi halka daha büyük görevler yükleyerek gerçekleşmiştir.

1908 devriminin öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Fransız devriminden ilham aldığı, ulusal kurtuluş savaşı kadrosunun Fransız devriminden etkilendiği ve kurtuluş sonrası ilan edilen Cumhuriyet’in Fransız devrimi kökenli olduğu bilinmektedir. 19. yy’ın demokratik devrimleri gibi 20. yy’ın demokratik devrimlerinin de Fransız Devriminden ilham aldığını, tarihsel olarak ondan esinlendiği söylenebilir.

19. yy. burjuva devrimlerinin iktisadi ve siyasal perspektifi kapitalist ekonomi ve üstyapının inşa edilmesi ve önündeki engellerin kaldırılması olmuştur. Türkiye ulusal kurtuluş hareketinin önder kadroları da askeri zaferin kesinleşmesinden itibaren

⁵⁵ ‘Milli egemenlik’ kavramı, medenileşme hedefinin bir parçası olduğu kadar, aynı zamanda bağımsızlık vurgusunun da temeli olarak ele alınmıştır. İşgalcilere karşı ‘millet’in egemenliğini ifade etmiştir. Ancak, aynı kavram saltanatın ve hilafetin kaldırılması aşamasında anti-feodal bir içerikle kullanılmıştır.

⁵⁶ Resmi tarihin belirttiğinin aksine ulusal kurtuluş hareketi 19 Mayıs 1919’da değil 1918 yılının sonlarında başlamış bulunmaktaydı.

iktisadi kalkınmanın önemli bir görev olduğunu vurgulamış, bu gelişmenin yolunun yerli ve yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesiyle olacağını ifade etmişlerdir. Zaten gerek bağımsızlık gerek muasır medeniyet söylemleri; yerli ve yabancı sermayenin teşvik edilmesini içermiş; kapitalizmin gelişmesinin önündeki engellerin kaldırılması ve ülke ekonomisinin dünya kapitalist ekonomisine eklemlenmesi hedeflenmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren –hatta İzmir İktisat Kongresiyle yani Cumhuriyetin ilanından önce- siyasal bağımsızlığı “engellemek” kaydıyla yabancı sermayeye kapıların açılması, ölçü birimlerinin, tatil ve çalışma günlerinin yeniden belirlenmesi, Latin alfabesine geçilmesi vb. uygulamalar ülke ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemlenmesi sürecinin adımları olmuştur. Bu nedenle İzmir İktisat Kongresinden başlayarak “ülke yasalarına uymak kaydıyla” yabancı sermayeye karşı bağımsızlıkçı bir tutum söz konusu olmamıştır. Ülkenin gelişmesi için her zaman yabancı sermayeye ve özel sermayeye temel rol biçilmiştir.

3.1.2. İzmir İktisat Kongresi: Genel Yaklaşımın İlanı

Milli Mücadelenin askeri başarısının netleşmesinden sonra yeni Türkiye Devletinin iktisadi politikalarının tartışılmasını amaçlayan bir kongre fikrini belirlemiştir. Kongre'nin amacını M. Kemal açılış konuşmasında “Aziz Türkiye'mizin iktisadi tealişi esbabını aramak ve bulmak gibi vatani, hayati ve milli bir gaye-i mukaddese”⁵⁷ olarak tanımlamıştır.

1922 yılının son günlerinde İktisat vekâletince illere kongre hazırlıklarına başlanması gereğini bildiren genelgeler gönderilmiştir. Delegelerin mesleki temsil esasınca üçü çiftçi, biri tüccar, biri sanayici, biri amele, biri şirket, biri de banka temsilcisi olmak üzere her kazadan altı kategoride 8 kişi seçilmesi istenmiştir.⁵⁸ Ancak kongre çalışmaları dört mesleki kategoriden temsilcilerle yapılmıştır. Bunlar; tüccar, sanayici, çiftçi ve amele kategorileridir.

⁵⁷ A. Afetinan, İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 57

⁵⁸ Korkut Boratav, Türkiye’de Devletçilik, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 39

Kongreye sanayi ve tüccar temsilcileri örgütlü bir katılım sağlamıştır. Çiftçi temsilcileri olarak, geleneksel köy yapısında hegemonya kurmuş olan ataerkil-feodal ağalar katılım sağlamışlardır. Amele temsilcileri olarak bürokrasinin yönlendirdiği işçi olmayan kişiler, paravan olarak kurulmuş işçi birliklerinden temsilciler ağırlıklı olmakla birlikte gerçek işçi temsilcileri de katılmıştır. Bu durum bazı muhalif yayın organlarında teşhir edilmiştir: “Erbab-ı mesai namına gönderileceklerin tayini vali ve mutasarrıflara havale edilmiştir... Memur nasbı gibi yapılmaktadır. Amele işleri ile alakası olan kimseler[in]... reyleri sorulmaksızın İstanbul’dan... amele muharrısları tayin olunmuştur.”⁵⁹

Milli Mücadelenin önder kadrosu ve hükümet temsilcilerinin kongreye büyük bir önem verdikleri bilinmektedir. M. Kemal, kongre açılış konuşmasında “Tarihimizi dolduran zaferler, yahut izmihlallerin kaffesi ahval-i iktisadiyemizle münasebettar ve alakadardır. Yeni Türkiye'mizi layık olduğu mertebe-i resanete isâl edebilmek için, behemehal iktisadiyatımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz, zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir”⁶⁰ diyerek iktisadın önemini vurguladıktan sonra kongreye biçilen değeri şöyle ifade etmiştir:

“Hey'et-i aliyenizin bugün akdedmiş olduğu Türkiye İktisat Kongresi çok mühimdir. Çok tarihidir. Nasıl ki, Erzurum Kongresi felaket noktasına gelmiş olan bu milleti kurtarmak hususunda Misak-ı Millinin ve Taşkilat'ı Esasiye Kanununun ilk temel taşlarını tedarik hususunda amil olmuş, müessir olmuş, müteşebbis olmuş ve bundan dolayı tarihimizde, tarih-i millimizde en kıymetli ve yüksek hatırayı ihraz etmiş ise, kongreniz dahi milletin ve memleketin hayat ve halas-ı hakikisini temine medar olacak düsturun temel taşlarını ve esaslarını ihraz edip ortaya koymak suretiyle tarihte büyük namı ve çok kıymetli bir hatırayı ihraz edecektir.”⁶¹

Kongrenin amacı ve kongreye biçilen misyon genel olarak budur. Ancak İktisat Kongresini yapılma amacı yalnızca bununla sınırlanırsa; genel bir ekonomi

⁵⁹ 10 Şubat 1923 tarihli Aydınlık, Aktaran: Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1971, sf. 38

⁶⁰ Afetinan, s. 58

⁶¹ Afetinan, s. 69

politikasının belirlenmesinin dışındaki anlam ve amaçları göz ardı edilirse yapılacak tahlilin eksik kalacağı öngörülebilir.

Lozan görüşmelerine ara verildiği bir sırada toplanan kongre; içinde bulunduğu dönem ve koşullardan bağımsız düşünülemez. Milli mücadelenin askeri başarısının kesinleştiği, işgalci ülkelerle barış anlaşmasının ilkelerinin görüşüldüğü bir dönemde, hem de görüşmeler anlaşmazlıklar yüzünden kesilmişken; emperyalist ülkeler kapitülasyonlar ve Osmanlı'nın borçları konusunda geri adım atmazken yapılan kongrenin ülke içinde ve dışındaki bu gündemden etkilenmemesi düşünülemez.

1917 Ekim Sosyalist devrimi, ezilen ve ulusal kurtuluş mücadelesi veren halkların sempatisini kazanmış, Sovyetler Birliği de emperyalizme karşı savaşan halklara maddi ve manevi olarak yardımda bulunmuştur. Bu durum emperyalizmin sömürgesi durumundaki ülkelerde bağımsızlıkçı eğilimleri ve mücadeleleri arttırmıştır. Emperyalist ülkeler, sömürgelerdeki “Sovyet etkisine” karşı mücadeleyi gündemlerinin ilk sıralarına almak durumunda kalmışlardır. Bu yüzden milli kurtuluş savaşında SSCB ile ilişkilerini geliştiren ve destek gören Türkiye'nin nasıl bir ekonomik ve siyasal düzen kuracağı sorunu, SSCB ile yakınlaşma Lozan görüşmelerindeki muhatapları tedirgin etmiştir. İzmir İktisat Kongresi ve öncesinde M. Kemal ve milli mücadelenin diğer önderleri yaptıkları açıklamalarda, Türkiye'nin sosyalizmi değil serbest teşebbüs ilkesini yani kapitalizmi benimseyen bir politika izleyeceğini, yabancı sermayeye düşman olmadıklarını ifade etmişlerdir. İzmir İktisat Kongresiyle çeşitli tabakalar ve meslek gruplarını kapsayan “millet” ve hükümet Lozan'daki muhataplarına geleceğe dair güvence vermiştir.

Kongre, milli mücadelenin önder kadrolarının temsil ettiği sınıfsal kesimlerle birleşmesi ve kaynaşmasını hızlandırmıştır. Kazım Karabekir'in Manisa Sanayici temsilcisi olarak kongreye katılması ve başkanlık etmesi, sanayi ve ticari sermaye grupları ve temsilcileri ile siyasi kadroların ilişkileri açısından dikkat çekicidir.

Kongre formatı, hükümetin iktisadi politikasının belirlenmesi değil kongreden çıkan kararların hükümete önerileri olarak sunulması biçimindedir. Bu nedenle alınacak kararların bağlayıcı niteliği yoktur. Yoğun bir savaş sürecinin ardından ülke

ekonomisinin yeniden inşası genel bir argüman ve ortaklaşmış bir hedeftir. Bu hedefin nasıl gerçekleştirileceği ise zaten yönetici kadrolar tarafından belirlenmiştir. Kongrenin açılış konuşmasında M. Kemal, ülke ekonomisinin toplumun tüm kesimlerinin uyumlu çalışması ile kalkınacağını belirterek kongrenin genel sınırlarını da ifade etmiştir.

Bu sınırlar, kongrenin açılışından önce de çeşitli vesilelerle ifade edilmiştir. M. Kemal, kongrenin toplanmasından 16 gün önce yaptığı 7 Şubat 1923 tarihli Balıkesir söylevinde şöyle konuşmuştur: “Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerin, hatta milyarderin yetişmesine çalışacağız”⁶².

Bu sınırlar içerisinde kongrede çeşitli sınıf ve kesimlerin temsilcileri hazırladıkları programları tartışmaya açacaklar ve ortak bir noktada buluşacaklar; başka bir deyişle “uyumlulaşacaklar”dır. Kalkınmanın yolunu da bu çeşitli sınıf ve tabakaların korporatif uyumu belirleyecektir.

Kongreye en hazırlıklı ve örgütlü olarak 1922 yılı içinde İstanbul’da Türk tacirleri tarafından kurulan Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB) katılmıştır. Ahmet Hamdi Başar’ın ifadesiyle “ticari boşluğu süratle Türk tüccarının doldurmasını sağlamak... Bunun için Avrupa ve Amerika’nın büyük ticari müesseseleriyle doğrudan doğruya temaslar kurulmasına [çalışmak], onlara Türk olmayan temsilciler yerine, Türk işadamları tavsiye”⁶³ amacıyla kurulan MTTB, emperyalizm ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde Rum ve Ermeni tüccarlarının yerini Türk tüccarlarının alması için çaba göstermiştir. Ancak bunun için devletin destek ve himayesini istiyor, hükümet ile ilişkileri geliştirmeyi hedefliyordur. Başar’ın ifadeleriyle MTTB’nin hükümete önerdiği iktisat politikası şöyledir: “Devletin Türk tüccarına... ithalat-ihracat işlerinde bazı imtiyazlar tanımasını istiyorduk. Serbest rekabet şartları altında ticaretin millileştirilmesi[ne] ... imkan olmadığı için başlangıç döneminde devlet gücüne dayanan bir müdahalenin zorunlu olduğuna inanmaktaydık.”⁶⁴

⁶² Yaşar Aksoy, Kalpaklı Kalkınma, Ümit Yayınları, Ankara, 1998, Sf. 37-38

⁶³ Ahmet Hamdi Başar, Barış Dünyası, Sayı: 54, Kasım 1966

⁶⁴ Başar, Sayı: 54

1923-29 iktisadi politikalara ve genel olarak İzmir İktisat Kongresine hakim olan çizgi MTTB'nin Başar'ın ifade ettiği iktisadi politikaları olmuştur.

Farklı sınıf ve katmanların, aralarındaki çıkar farklılıklarına rağmen ortak çıkarlar etrafında buluşabileceğini gören korporatist yaklaşımının egemen olduğu kongrede, hükümetin uygulayacağı iktisadi politikaların belirlenmesi değil desteklenmesi, düşünülen politikalar etrafında bir uzlaşma sağlanması eğilimi ağırlıktadır. Kongrenin açılışı ve kongrenin düzenlenmesini sağlayan kişilerin görüşleri bu fikriyatı desteklemektedir.

1135 delegenin katılım sağladığı kongrede tüccar, sanayici, çiftçi ve amele delegelerin hazırladığı iktisadi esaslar ve misak-ı milli tartışılmıştır. Kongrede ele alınacak sorunlardan bazılarını Kongre Heyeti; Türkiye'de kredi meselesi, İstihsalin tanzimi, Gümrük meselesi, Vergiler, Vesait-i Nakliye başlıkları altında ayrıntılı bir rapor şeklinde işleyerek; 23 Şubat 1923'de yayınlamıştır.

Kongrede, sanayici grubu yerli sanayinin himaye edilmesini, gümrük duvarlarıyla korunmasını, Teşvik-i Sanayi kanununun kapsamının genişletilmesini, sanayinin ihtiyacı olan makine ve mühimmatın ithalatında gümrükten muafiyet, demiryolları yapılarak büyük şehirler ve limanlar arasında ulaşımın sağlanması, yerli sanayi ürünlerinin ucuza taşınması, halkın ve devlet kurumlarının ihtiyaçlarını yerli sanayi ürünleriyle karşılamaları ve sanayi bankalarının kurulmasını öngören iktisadi esasları işçi grubunun da onayıyla genel olarak kabul görmüştür.

Tüccar grubu, işletilmeyen madenlerin işler hale getirilmesi ve işletme hakkının Türklere verilmesi, kabotaj hakkının Türklere verilmesi, armatörlere sermaye temin edecek deniz ticaret bankalarının kurulması, millî sanayinin geliştirilmesi; ticaret, tarım ve sanayi geliştirecek bir gümrük politikasının uygulanması, iç sanayi dışa karşı koruyacak yeni bir gümrük tarifesinin düzenlenmesi, ticaret ve sanayi odalarının yeniden tanzim edilmesi ve yaygınlaştırılması, sınaî makine ve teçhizat ithalatından gümrük alınmaması ve daha birçok talebi içeren geniş bir “iktisadi esaslar” çalışması kongrede tartışılmış ve temel talepler kabul edilmiştir.

a. İşçi Grubunun İktisadi Esasları

Kongrede işçi grubu, iktisadi esaslar raporunda, çalışma yaşamında bazı düzenlemeler yapılmasını önermişlerdir. İşçi grubunun talepleri genel olarak milli sanayinin geliştirilmesi, buna uygun bir gümrük politikasının oluşturulması hatta özel sermayenin teşvikiyle çelişmezken; işçilerin çalışma yaşamlarında bazı düzenlemeler yapılması öngörülmüştür.

İşçi grubunun iktisadi esaslarında bulunan “amele namıyla hitab edilmekte olan kadın ve erkek erbab-ı say ve ameleye bundan böyle işçi denilmesi”⁶⁵ önerisi genel kabul görmüştür. “Dernekler yani sendikalar hakkının tanınması. Tatil-i eşgal kanununun yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere tetkik ve tanzimi”⁶⁶ önerisi de kongrede kabul edilmesine rağmen sendikalar fiili olarak baskı altına alınmış ve yasaklanmıştır. 1938 yılında yayınlanan Cemiyetler Kanunu ile fiili yasak hukuki nitelik kazanmıştır.

İşçi grubunun günlük sekiz saatlik çalışma ve bir saatlik dinlenme önerisi diğer gruplar tarafından kabul görürken, gece sekiz saat çalışan işçilerin iki gündelik almasına işçi grubu dışındaki gruplar karşı çıkmışlardır. Madenlerde ise günlük çalışma süresi 6 saat olarak kabul edilmiş, 18 yaşından küçük çocukların ve kadınların madenlerde çalıştırılmasının yasaklanması konusunda görüş birliği sağlanmıştır.⁶⁷ İşçi grubunun çalışma sürelerine dair önerileri genel olarak kabul edilmesine rağmen 8 saatlik işgünü pratikte yaşam bulmaktan çok uzak kalmıştır.

İşçi grubunun muhalefetine rağmen 12 yaşından küçük çocukların “azami dört saat çalışma ile hafif işlerde çalıştırılmasına müsaade edilmesi” üç grubun oyuyla kabul edilmiştir. Buna rağmen yalnızca hafif işlerde değil madenlerde çocukların uzun saatlerde çalıştırılması genel bir uygulama olarak varlığını devam ettirmiştir.

Hamile kadın işçilere doğum öncesi ve sonrasında dörder hafta doğum izni verilmesi ve aylıklarının tam verilmesi, işçi ücretlerin düzenli ve nakit olarak

⁶⁵ Afetinan, s. 51

⁶⁶ Afetinan, s. 51

⁶⁷ Afetinan, s. 51

ödenmesi, asgari ücretin belediye meclis üyeleri tarafından üç ayda bir belirlenmesi, 1 Mayıs'ın "Türkiye İşçileri bayramı olarak kanunen kabulü" önerileri de kongre tarafından kabul edilmiştir.⁶⁸ Ancak kadın işçiler bu haklarını kullanmak bir yana, bahis konusu dahi edememişlerdir. 1 Mayıs ise bayram olmaktan çok, mücadeleci işçilerin baskı ve teröre maruz kaldıkları, toplu halde tutuklandıkları günler olmuştur.

"Umum sanat müesseselerinde ve gümrüklerde ve matbaalarda ve şirketlerde müstahdem işçilerin hastalandıkları takdirde üç aya kadar gündeliklerinin tam verilmesi"⁶⁹ fıkrası işçi grubunun ısrarına rağmen diğer gruplarca reddedilmiştir.

Evlenecek işçilere gündeliklerinin verilmesi şartıyla bir hafta izin verilmesi tüm gruplarca kabul edilirken "bir sene iş başında bulunan işçilere senede bir ay izin verilmesi ve gündeliklerinin tam itası"⁷⁰ maddesi işçi grubunun dışındaki gruplarca reddedilmiştir. "İş başında sakatlanan umum işçilerin sermayedarlar ve müesseseler tarafından hayatlarının emniyet altına alınması"⁷¹ maddesi de işçi grubunun ısrarına rağmen diğer gruplarca reddedilmiştir.

"İkiyüz elli işçi kullanan fabrikalar, şirketler müesseseleri içinde veya yakında bir dispanser, maden ocaklarıyla büyük kıt'ada ormanları işleten ve ormanlarda fabrika yapan sermaye sahiplerinin veya şirketlerin ve tuzlaların civarında birer hastane ve maden ocaklarında işçiler için behemehal birer parasız hamam yaptırmalarına mecbur tutulmaları"⁷² kongreye katılan gruplarca kabul edilmiştir. Kongrede işçi grubu, çalışanların sağlıklı bir ortamda yaşamasını ve çalışmasını temin edecek önlemler alınması önermiştir. İşletmelerin sıhhiye memurları tarafından teftiş edilmesi, işyerlerinin yakınlarına sağlıklı evler yapılması veya işçilere kira zammı verilmesi önerilmiş, tüccar grubunun çekincesiyle beraber genel kabul görmüştür. Bütün bu iyileştirmeler kongrede genel bir kabul görmesine rağmen, benzer talepler sonraki yıllarda sermayenin birikimi önündeki engeller olarak görüldüğünden uygulanmamış, talepleri savunanlar da baskı altına alınmıştır.

⁶⁸ Afetinan, s. 52

⁶⁹ Afetinan, s. 52

⁷⁰ Afetinan, s. 53

⁷¹ Afetinan, s. 53

⁷² Afetinan, s. 53

İşçi grubunun önerilerinden birisi de, alınan kararların tarım işçilerini kapsamama olmuştur. Bu öneri tüm gruplarca kabul edilirken tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları tamamen gündem dışı bırakılmıştır.

Kongrede tazminat, sigorta ve işyerlerinin denetimi konuları ele alınmış; bazı öneriler kabul edilmiş olmasına rağmen, öneriler hükümetin çalışma yaşamına dair kararlarına dönüşmemiş, bu alandaki çağdaş uygulamalar ancak yıllar sonra gerçekleştirilebilmiştir. Çalışma süreleri, hafta tatilleri, kadın ve çocukların çalışmalarıyla ilgili önerilerse iş kanunu öncesinde örneğin 1924 yılında çıkarılan hafta tatili kanunuyla ele alınmışsa da, ülke genelinde uygulanmamıştır. 1936 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu ile bireysel iş ilişkileri kapsamında bazı haklar ifade edilmişse de 1936 yılı ve sonrasında uygulamayı denetleyecek kurum ve kuruluşlar olmadığından yaşama geçmemiştir.

b. *Misak-ı İktisad-i*

İzmir İktisat Kongresinin son günü, kongrede yapılan tartışmalar sonrasında bir sonuç bildirgesi niteliğinde, hükümete öneri sunmaktan çok millete ‘yol gösteren’, Misak-i Milli’den esinlenerek adı Misak-ı İktisadi olarak belirlenen bir metin yayınlanmıştır.

Misak-ı İktisadi bir ekonomik program veya iktisadi yönelimleri belirten bir bildirme olmaktan çok millete uyarılarda bulunan ve onun “iyi” özelliklere malik olduğunu, kötü özelliklerden çekindiğini belirten bir özellik beyanı gibidir.

Misak-ı İktisadi’deki “Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder. ... Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımız; taassubdan uzak dindarane bir salabet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. ... Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir. Bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever”⁷³ gibi millete özellikler atfeden, kötü özelliklerden uzak durulması gerektiğini ima eden Misak-ı İktisad-i’nin, iktisadi anlamda ciddiyetinden bahsetmek

⁷³ Afetinan, s. 19

zordur. Dönemin gazeteleri de Misak-ı İktisadi'nin bu özelliğini eleştiri konusu yapmışlardır.

Bütün bu özelliklerine rağmen Misak-ı İktisadi belli mesajları da vermektedir. Örneğin 11. maddede “Türkler, hangi sınıf ve meslekte olursa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar”⁷⁴ denilmiştir. Ziya Gökalp'in düşünsel mirasının ciddi bir etkisinin olduğu kabul edilen eski İttihat ve Terakki mensubu siyasi kadroların korporatist yaklaşımının kongrenin gerçekleşmesinde olduğu gibi sonuç bildirgesinde de etkisini gösterdiği söylenebilir. “Hangi sınıf ve meslekte olursa olsunlar” işbirliği ve uzlaşımın ilan edilmesi, sınıf savaşımını öngören sosyalizme karşı “dayanışmacı” bir korporatif kapitalizmin benimsendiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Yine 10. maddede “Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde inhisar istemez”⁷⁵ denilmektedir. “Serbestçe çalışma” kastedilen teşebbüs özgürlüğü yahut mülkiyet özgürlüğü kapsamında ifade edilen ‘bireysel hak’ ve ‘özgürlüklerdir’. Serbest teşebbüslerin engellenmeyeceği, aksine serbest teşebbüsün önünde engel olarak görülebilen inhisarların dahi kabul edilmeyeceği, böylece sosyalizmin kesin olarak kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir.

9. maddede ise “Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine asla aleyhtar değildir”⁷⁶ denilmekte ve Lozan'daki muhataplara, kapitülasyonların kaldırılmasının yabancı sermayeye düşmanlık anlamına gelmediği belirtilmektedir.

c. Kongre Sonucu

Kongrede alınan kararlarla yeni devletin iktisadi politikasının ayrıntılarının belirlendiğini, önerilerin zaman içerisinde uygulanmak üzere programlaştırıldığını

⁷⁴ Afetinan; s. 20

⁷⁵ Afetinan; s. 20

⁷⁶ Afetinan; s. 20

iddia eden görüşlerle beraber, kongrede alınan kararların büyük bir kısmının yaşama geçmemesinden yahut uzun yıllar sonra bir kısmının uygulanmasından yola çıkılarak kongrenin yeni devletin iktisat politikasında etkisinin olmadığı görüşleri de ortaya atılmıştır.

Belirtilen iki yaklaşımın doğru yönlerinden bahsedilebilir. Borotav'a göre İzmir İktisat Kongresi ile Türkiye Cumhuriyetinin 1923–31 yılları arasında yaşama geçirilen ekonomi politikalarının ana çerçevesini çizilmiştir.

Borotav'ın belirttiği gibi kongre ile ancak 1923–31 yılları arasındaki iktisadi politikaların ana çerçevesinin çizildiğinden bahsedilebilir. Çünkü alınan kararların tam olarak uygulandığı söylenemez. Örneğin kongrede İş Kanununun hazırlanması gerektiğinden bahsedilirken kanun ancak 1936 yılında çıkarılmıştır. Sekiz saatlik işgünü, madenlerde kadınların çalışmasının yasaklanması, sendika ve derneklerin serbestliği vb. çalışma yaşamını ilgilendiren birçok karar, iş kanunundan önce ve hatta sonra gerçek anlamıyla yaşama geçirilmemiş ancak kongrenin genel çizgisi olan devlet desteğiyle milli sermayeyi geliştirme olarak nitelendirilebilecek şahsi teşebbüs ile kalkınma modelinin, iktisadi yaklaşım olarak benimsendiğini söylenebilir.

3.1.3. Siyasi Bağımsızlık ve İktisadi Bağımsızlık

Gerek Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının gerek de İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) Fransız devriminden, Cumhuriyetçi düşüncelerden etkilendiğini belirtmiştik. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluş sürecinde Padişah'ın keyfi yetkilerini kısıtlayacak bir Anayasa ve Anayasa'ya bağlı bir Meclis-i Mebusan'ın oluşturulması program ve mücadelenin temel argümanlarıydı. Öyle ki; Anayasa ve Meclis'in kurulması dışında iktisadi ve siyasi hiçbir netlik olmadığı söylenebilir.

Örneğin İTC kadrolarının ilham kaynaklarından olan Namık Kemal iktisaden serbest rekabet ve teşebbüsten yana iken, yine İTC'nin kahramanlaştırdığı Ahmet Mithat Efendi dışı kapalı ve himayeci bir kapitalizm öngörmüştür. İTC yöneticilerinin, Prens Sabahattin'in Şahsi Teşebbüs fikirlerinin karşıtı bir konuma gelmeleri ise Prens

Sabahattin'in daha çok Adem-i Merkeziyetçilik fikrine karşı olmalarındandı. Dönemin anılarında da İTC'lilerin geleceğe dair netleşmiş iktisadi ve siyasi fikir ve programlarına dair izler bulmak mümkün olmamakta, bizzat anı yazarlarınca da durum ifade edilmektedir.

Ancak gerek Yeni Osmanlılar gerek İTC, 19. yy'ın başlarından itibaren Osmanlı'daki taklitçi reformlara ve imparatorluğun yabancıların himayesine girmesine karşı çıkmaktadırlar. Ancak Batı egemenliğine karşı çıkış yine Batı medeniyeti hedefine bağımlı kılınmaktadır. Avrupa'nın büyük ülkelerinin tek yanlı olarak Osmanlı devletinden kopardıkları imtiyazlar, yapılan göstermelik reformlar Osmanlı aydınlarını rahatsız etmekte, ancak bu rahatsızlık Batı'ya hayranlık ve öykünmeye engel olmamıştır. Çünkü; Osmanlı aydınlarına göre medeniyet Batı'dadır, Anayasa Batı'dadır, Meclis Batı'dadır. Osmanlı aydınının kafasında net olan ne varsa; hepsi Batı'da mevcuttur.

Osmanlı aydını düşünsel olarak Batı'nın hegemonyasından kurtulamamıştı. Osmanlı'nın değer yargıları ve olumlulukları korunmalı ancak Batı medeniyetine ulaşılmalıydı. Bu nedenle İTC ve büyük bölümü eski İTC üyesi olan Cumhuriyetin kurucu kadroları tutarlı bir bağımsızlık fikrine sahip olamamışlardır.

Cumhuriyet'in henüz kuruluş yıllarında sermaye birikimi oldukça zayıftır. Yeni yeni örgütlenen, bir araya gelip çıkarlarını savunmaya başlayan tüccar ve sanayi sermayesi için bu cılızlık, politikaların da belirleyicisi olmuştur. Himayecilik, sermayenin teşvik edilmesi ve korunması politikası zayıf sermayenin güçlenmek için hükümete önerdiği ve uygulattığı politikalaradır.

Osmanlı'dan miras kalan ekonomik yapı, uzun yıllar süren savaşlardan sonra dağılmış olsa da ana merkezlerde yaşamaya devam etmiştir. Örneğin İstanbul'da ihracat ve ithalatla ilgili tüccar sermayesi, büyük oranda büyük devletlerin acenteliğini yapmış, büyük karlar elde etmişlerdir. Genel olarak büyük ölçekli sanayide olduğu gibi bu alanda da ülkedeki azınlıklar egemendir. Zayıf ve bir araya gelmeye başlayan Türk sermayesinin hedefi de azınlıkların egemen olduğu alanlara girebilmek, hükümetin

yardımıyla buralarda egemen olmak, böylece büyük devletlerin acenteliği rol ve misyonu değişmemek kaydıyla azınlıkların oynadıkları rolü alabilmek olmuştur.

Yani hükümet üzerinde belirleyici olan sermaye kesimlerinin iktisadi politikası eski feodal ve sömürgeci yapının tasfiye edilmesi üzerine kurulmayıp, eski yapının bazı revizyonlardan geçirilip korunması, ve hızla dünya ekonomisiyle bütünleşmesi üzerine kurulmuştur. Bunun için yabancı sermaye yatırımları –kanunlara saygılı olmak kaydıyla- dahil ülke hafif sanayi temelinde sanayileşmeli, zayıf sermaye grupları teşvik ve diğer araçlarla güçlendirilmeli, böylece dünya kapitalist ekonomisi içinde gereken yer alınmalıdır.

Cumhuriyetin kurucu kadroları ve dayandığı sınıflar ittifakı, işgal altındaki bir ülkede, halkın mücadelesinin ilk ve “en basit” hedefi olan siyasal bağımsızlığı benimsemiş ve savunmuşlar; ancak bunun koruyucusu ve sürdürücüsü olabilecek iktisadi bağımsızlığı algılayamamış ve benimsememişlerdir.

Dönem içerisinde iktisadi bağımsızlıktan bahsedilmesine rağmen gerek kurucu kadroların tek tek açıklamalarında, gerek tüccar ve sanayici gruplarının çalışmalarında, gerek de İzmir İktisat Kongresinde yabancı sermayeye karşı olunmadığı üstüne basa basa söylenmiş, yabancı sermaye ile işbirliği içinde bir sanayileşme politikası öne çıkarılmıştır. Yabancı sermayeye karşı dönemin genel yaklaşımı şöyle özetlenebilir: “İktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki, ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vasi’dir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim say’imize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydeli neticeler versin”⁷⁷

19. yy. ve öncesinde sömürgecilik doğrudan askeri ve siyasi biçimlerde tezahür edip iktisadi bağımlılıkla perçinlenirdi. 20. yy’da gelişen ulusal kurtuluş hareketleri açıktan sömürgecilik yerine daha makul bir görünüşe sahip, daha ‘medeni’ bir bağımlılık-sömürü ilişkisini zorunlu kılmış; böylece büyük sömürgeci devletler

⁷⁷ Afetinan, s. 65. Yabancı sermayeye kapıların açılması, diğer yandan da yabancı sermayeden saygı beklenmesi uzun vadede tutarlı bir yaklaşım olamaz. Çünkü yabancı sermayenin ülkeye girişi, hak, hukuk, yardım vb. sebeplerle değil sömürü ve egemenlik içindir.

siyasi ve askeri bağımlılık yerine ancak bunları da inkar etmeden iktisadi bağımlılık ve hegemonya savaşına girmişlerdir.

Elbette iktisadi bağımlılık, sonunda siyasi ve askeri bağımlılığı getirecek; ülke yönetimi emperyalizmin rotasına girecek, emperyalizmin uluslararası hedef ve stratejisi sömürgelerin dış politikası haline gelecektir, gelmiştir. Günümüz Türkiye'si sözde siyasi bağımsızlığa sahip olmakla beraber iktisadi bağımlılık ilişkileri nedeniyle gönüllü bir siyasi ve askeri bağımlılık ilişkileri ağı içerisinde. Bunu bilen büyük emperyalist devletler; ülke ekonomilerindeki ağırlıklarını arttırıp, siyasi ve askeri stratejileri belirler, hatta doğrudan sömürgelerin iç işlerine müdahale eder duruma gelmişlerdir.

Sömürgeleşme sürecinde önemli bir yer verilen 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret anlaşması, hızla artan kapitülasyonlar, büyük devletlerden alınan borçlar ve bu borçlar karşılığında vergi sistemini kontrol ve gelirleri toplama yetkisine sahip Duyun-u Umumiye'nin ülke ekonomisi ve yönetimini belirler duruma gelmesi, aslında iktisadi bağımlılığın nelere yol açtığını göstermektedir. Bu sürecin deneyimleriyle yoğrulan, ancak asıl olarak işgal edilen bir ülkede ulusal kurtuluş savaşına dayanan bir yönetici kadronun siyasal bağımsızlığı bahis konusu etmemesi beklenemez. Bu nedenle genç Cumhuriyet için bu olmazsa olmazdır denebilir.

Ancak iktisadi bağımsızlık için aynı şeyler geçerli değildir. Bu daha 'medeni' sömürü ve bağımlılık biçimi, belki sonuçları bilinerek belki de bilinemeyerek benimsendi ve buna ülkenin sanayileşmesinde önemli bir rol biçilmiştir. Zayıf ulusal sermaye, emperyalizme karşı uzun soluklu bir bağımsızlık mücadelesinin zorluklarını göğüsleyebilecek sınıfsal güce ve etkinliğe sahip değildir. Zaten onun sınıfsal karakteri, işçi ve emekçilerin olası muhalefetlerine ve etkinliklerine karşı emperyalizmle uzlaşmayı zorunlu kılmıştır. Açık sömürü ve işgale karşı mücadele eden ulusal burjuvazi ve yarı-feodal toprak sahipleri, emperyalizmle uzlaşarak "medeni" sömürü biçimlerinin çağdaş uygarlığın gereği olarak uygulanmasına vesile olmuştur.

Böylece ulusal kurtuluş savaşının birikimiyle kazanılan siyasi bağımsızlık, ekonominin yabancı sermayeye açılması, yabancı sermayeye sanayileşmede biçilen

misyon ile giderek kaybedilme noktasına gelinmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Türkiye'nin Almanya siyasi yakınlaşması, iktisadi bağımlılığın siyasal bağımsızlıkla çeliştiğinin örneklerinden birisidir.

3.1.4. Dönemin İktisadi Uygulamaları

Daha yukarıda, 1923-29 yılları arasında Cumhuriyetin kurucu kadrolarının daha çok liberal bir ekonomi görüşünü savundukları, devletçiliklerinin ise sermayeyi desteklemekten, ona ayrıcalıklar tanıyıp kamu kaynaklarını sunmaktan ibaret olduğunu, bunun ötesine geçen her türlü işçi hak ve mücadelesinin ise sanayileşme önünde engel olarak görüldüğü belirtilmişti.

Milli burjuvazi yaratma politikasında M. Kemal örnek “girişimci” oldu. M. Kemal kapitalist tarımın yapıldığı; Ankara’da Orman Çiftliği (Orman, Yağmurbaba, Balgat, Macun, Güvercinlik, Tahar, Etimesut, Çakırlar çiftliklerinden kurulu), Yalova’da Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke’de Tekir ve Şövalye çiftlikleri, Dört Yol’da portakal bahçesi ile Karabasmak Çiftliği, Tarsus’ta Piloğlu Çiftliklerini kurmuştur. Toplam çiftliklerinin genişliği 154.129 dönümü bulmuştur. Tarımın dışında M. Kemal ilk yerli bira firmasının yanında; malt fabrikası, buz fabrikası, soda ve gazoz fabrikası, iki yoğurt imalathanesi, şarap imalathanesi, iki taşlı elektrikle işler bir değirmen, İstanbul’da bulunan bir çelik fabrikası (yüzde 40’lık pay) ve iki peynir imalathanesi kurmuştur. 1924 yılında kurulan bir milyon sermayeli İş Bankasına 250 bin liralık sermaye ile iştirak etmiştir.⁷⁸

a. İş Bankası Örneği

1923-29 yılları arasında ekonomi politikasının temel yönelimi “zenginleşin” sloganıyla ifade edilen çizgide yaşam bulmuştur.

⁷⁸ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 371-73

Bu konuda ilk ve en önemli çabalardan birisi İş Bankasının, doğrudan siyasi çevrelerin müdahalesiyle 24 Ağustos 1924 tarihinde kurulması ve büyümesidir. İş Bankasının kurucuları arasında büyük sermaye sahipleri, toprak ağaları ve çok sayıda siyasetçi bulunmaktadır. İlk yönetim kurulu ise tamamen milletvekillerinden oluşmuştur. Banka doğrudan hükümet desteğine dayanmıştır.

Bankanın sermayesi 1 milyon lira ve bunun 250 bin lirası M. Kemal tarafından yatırılmıştır. Banka kısa sürede mevduatını 2,5 milyondan 22,7 milyona çıkartırken, Genel Müdür Celal Bayar'ın ifadesiyle İş Bankası "Türkiye'nin birinci sınıf bankası" olmuştur.⁷⁹

İş Bankası hükümetin desteğiyle Milli Kredi Bankasını birleşme yoluyla "yutmuştur". İki büyük bankanın birleşmesini açıklarken Celal Bayar şöyle demiştir:

"Bunlar (nedenler) çok basittir; ülkenin ekonomik güçleri bir ölçüde henüz dağılmıştır; bunları ortak çıkarlar içinde toparlamak gereklidir. Ülkenin çeşitli yerlerinde yerel varlıklara dayanan küçük bankalar kurulmaktadır. Onların uluslararası sermaye ile hiçbir bağları yoktur ve ülke içinde önemli herhangi bir rol oynamamaktadırlar. Dolayısıyla para merkezleriyle sıkı bağ içinde bulunacak bir mali kuruluşun oluşturulması önem kazanmıştır."⁸⁰

Bayar açıklamasıyla, hem devlet politikasının genel olarak büyük sermaye grupları yaratmak olduğunu hem de bunların uluslararası sermaye ile ilişki kurmasının öngörüldüğünü ifade etmiştir.

Milli Kredi Bankasını yutmasıyla İş Bankası Türkiye'nin en büyük bankalarından birisi haline gelmiştir. Sermayesi önce 4 milyon liraya, 1929 yılında 5 milyon liraya yükselmiştir. 1929 yılında bankanın aktifleri 76,5 milyon lirayı geçmiş, mevduatı 41,2 milyon liraya ulaşmıştır. Net karı ise 1,8 milyon liradır; bu oran kuruluş sermayesinin yüzde 36'sına denk düşmektedir. 1924-28 yıllarında ise kar oranları yüzde 15 civarındadır. Kriz yıllarında bu oran önce yüzde 12'ye sonra yüzde 8'e inmiştir.⁸¹

⁷⁹ Y. N. Rozaliyev, Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, Onur Yayınları, Ankara, 1978, s. 110

⁸⁰ Rozaliyev, s. 110

⁸¹ Rozaliyev, s. 111

Bu sırada İş Bankası birçok ticari ve sınai işletmeyi kontrolü altına almıştır. 1930 yılında İş Bankası, Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi, Milli Reesurans TAŞ, Kozlu Kömür İşletmeleri TAŞ (en büyük kömür şirketi), Maden Kömürleri TAŞ, Kilimli Kömür Madenleri TAŞ, Ergani Bakır TAŞ, Bulgardağ Madenleri TAŞ, İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları TAŞ, Bursa Dokumacılık TAŞ, İstanbul Telsiz-Telefon TAŞ (radyo telefon imtiyazlı işletmesi), Türkiye Kibrit İnhisarı TAŞ (kibrit tekeli imtiyazlı işletmesi) gibi bir çok sanayi şirketinin kurucusu ve ortağı olmuştur.

Meclisteki tartışmalarda da oldukça gündem olan İngiltere'den kömür ithali, iktisadi gelişme için büyük bir engel olarak görülmüştür. Ereğli bölgesindeki kömür rezervlerinin ülkenin kömür ihtiyacını karşılayabileceği ifade edilmiştir. İş Bankası 1926 yılından itibaren madencilik sektöründe yoğunlaşmıştır. 1 Mart 1926'da Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi, 3 Haziran 1926'da Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi, 1 Temmuz 1926'da Maden Kömürü İşleri Türk Anonim Şirketi İş Bankası öncülüğünde kurulmuştur. Yatırımlar sonucu İngiltere'den kömür ithali durdurulmuştur. 1923 yılında 597.410 ton olan kömür üretimi 1928 yılında 1.250.639 tona yükselmiştir.

Dönemin Ticaret Encümeni Reisi Rahmi Bey'in ifadesine göre, hükümet 3000 kişiye maden işletmesi için ruhsat vermiş, bunlardan 300 tanesine ruhsat alınmış, ancak bunlardan sadece 3'ü çalışmaya konulmuştur. Hazırlanan kanunda, ruhsat sahibi şahıs veya şahıslar, iki sene boyunca madeni işletmezse, maden ellerinden alınacak ve işletmek isteyen başka şahıs veya şahıslara verilecektir.

Şeker sanayi alanında hükümetin çıkardığı özel kanunla, fabrikalar 1913 yılındaki Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun dışında ek imtiyazlara da sahip olacaktır. Örneğin şeker 18 yıllık İstihlak Vergisinden muaf olacak, fabrikalar için pancar üreten araziler 10 yıl boyunca Arazi vergisinden muaf olacak, fabrikalara ait taşımalarda nakliyat vergisinde üçte bir indirim, fabrika kuruluşu için 1 ila 5 hektar arasında arazi devlet tarafından parasız karşılanacak, çalışan personel 10 yıl süreyle kazanç vergisinden muaf tutulacak, fabrikaya kömür, linyit, kiremit sağlayan ocaklar normal olarak ödedikleri resimlerden muaf olacaklardır. Fabrika kurulan bir bölgede başka

fabrika kurulması kanunla yasaklanmış; böylece şeker sanayine yatırım yapan sermayeye (İş Bankası sermayesine) tekel konumu sağlanmıştır.⁸²

İş Bankası'nın aracılığıyla özel sermayeye tekel konumunda işletmeler açma olanağı sağlanıyor olsa da, sermaye üretime yapılan yatırımlardan çok ithalattan elde edilen kolay kazançları tercih etmiştir. Örneğin İş Bankasının kontrolündeki şeker fabrikalarındaki üretim seviyesi düşük tutularak daha karlı olan şeker ithali devam ettirildi. Dönemin Sanayi Tetkik Dairesi Reisi olan Şevket Süreyya Aydemir şeker sanayindeki yaklaşımı şöyle betimlemiştir:

“Ama işte o noktada ‘artık yeter!’ denildi. ‘Türkiye daha fazla fabrika kaldırmaz. Türkiye’de daha fazla fabrika kurmak için yer yoktur. Türkiye şeker eksikliğini dışarıdan ithal edecektir’ denildi. ‘Son istihlal haddi 65 bin tondur’ denildi. ‘Daha fazla istihlal edersek, fabrikalar dayanamaz dağılır’ denildi. Ve bu tertibe bir de dokunulmaz isim bulundu: İnönü Projesi.”

“Hem de bu arada, şeker ithal işini tek elde toplamak için bir de özel şirket kurulmuştu. Ama şirketin ne yeri, ne yurdu, ne depolama, sevketme tesisleri, ne büroları vardı. Ama Türkiye'nin büyük miktarda şeker ithalinde gene bu şirket sahnede idi. Şekerle ilgili daha bazı işler de elinde toplanmıştı. Eldeki dört şeker fabrikasının 1939'da mesela bütün istihsalı 42 bin tona indirilmişti.”⁸³

İş Bankasının tutumunu göstermesi açısından şeker ithalini gerçekleştiren şirketin kuruluşu dönemin yaklaşımını ifade eden önemli bir örnektir. Banka şeker üretimini gerçekleştirmek ve arttırmakla mükellef şeker fabrikalarının ortağıdır. Amacı, görünüşte, üretimin geliştirilmesi ve şeker ithalinin azaltılmasıdır. Ancak dışarıdan ucuz şeker ithal edip ülkede yüksek fiyatlarla satmak çok daha kolay ve karlıdır. İş Bankası grubu şeker ticaretini ele geçirip, ithalatı da fabrikalar üzerinden kendisi yapıp karları bu varlığı-yokluğu belli olmayan şirkete (TEÇ şirketi) aktarmıştır. İş Bankası grubu üretimi arttırmak ve sanayileşme hedefini gerçekleştirmek yerine tatlı karlar sağlayan üretimin azaltılıp ithalatın arttırılması yöntemini benimsemiştir. Benzer bir yöntem cam sanayinde de izlenmiştir.⁸⁴ Sermaye büyük teşviklere rağmen ülkenin sanayileşmesini değil kendi karlarını en kolay yoldan arttırmayı hedeflemiştir. Devlet

⁸² Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 379

⁸³ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 384-385

⁸⁴ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 386

politikası da sanayileşme politikasından çok sermaye birikiminin her yol ve yöntemle desteklenmesi olarak şekillenmiştir.

Özel sermayeyi desteklemek adına yapılanlardan birisi de devlet tekelindeki inhisarların anonim şirketlere devredilerek, imtiyazlı/korumalı kar alanları açılmasıdır. Reasürans (sigorta) inhisarı İş Bankası aracılığıyla Milli Reasürans T.A.Ş.'ye devredilmiştir. İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarının işletilmesi 1925 yılında devlet inhisarına geçtiyse de, sonradan bu limanlarda kurulan anonim şirketlere devredilmiştir. Kibrit, patlayıcı madde, ispirto, petrol vb. daha birçok inhisar ise yabancı sermayenin kurduğu anonim şirketlere devredilmiştir.

Ahmet Hamdi Başar dönemin sermaye birikim modelini şöyle özetliyor: “Fırsatlardan yararlanarak birdenbire zengin olanlar arasında kazandığı paralarla yatırım yapıp kalkınmamıza hizmet edenler çıksa bile, ben bu yolu sakat ve tehlikeli bulmaktaydım. Bir kere zenginliğin kaynağı devlet oluyordu. Gümrükleri yükselten, demiryolu yapımı için müteahhitlere bol para veren, dövizsizlik yüzünden mal gelemeyi için karaborsayı yaratan devletti. Bu gibi yollarla çabuk para kazananlar, endüstriye yatırım yapsalar bile, çok kolay ve çabuk para kazanmak için kapkaç sanayi kuracaklardı. Han bodrumlarında, mahalle aralarındaki salaşlarda, eski binalarda fabrikalar mantar gibi yerden bitiyor, en adi cinsten çıkarılan malları piyasada dünya fiyatlarının bir iki misli yükseğine satılıyordu. Bu devirlerde, hiçbir özel teşebbüsün modern bir fabrika kurduğu, ya da çekirdekten yetişmiş sanayi erbabının işini modernleştirdiği görülmemiştir. Dışarıdan çubuk halinde demir teller getirip (çünkü sanayi hammaddesi diye bunların ithali kontenjan dışıydı) zımba makinesinde bunları çivi haline sokan ve dört misli fiyata satan açığızler çıkmıştı. Bizde böyle gözü açık insanlar az olduğundan, hatta bulunmadığından, bunların hemen hepsi dilimizi bile konuşmayan vatandaşlarımız ya da ecnebi oluyordu. Tabi hepsinin paravana olarak kullandıkları, çoğu iktidara yakın adamları da vardı.”⁸⁵

Dönemin “teşebbüsçü” ruh halini ve eğilimlerini yansıtmaması bakımından İş Bankası ve çevresindeki siyasetçiler önemli bir örnek teşkil etmektedir. “Zenginleşin” sloganının bir devlet ve ekonomi politikası olarak zihinlerde yer etmesi, bu sloganın yaşam bulması için milletvekillerinin en önde “zenginleşme” çabası, devletin kısa yoldan para kazanmaya çalışan türedi kapitalistlere desteği dönemin genel ruh halini ve politikasını yansıtmaktadır. Dönemi yaşayanlardan Falih Rıfkı şöyle yazmıştır:

⁸⁵ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 396

“İş Bankasının bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, yerli yabancı, Ankara’da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtası ile bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. Birkaç defa bankayı pek ağır zianlardan kurtarmak için, onu çıkmaz işlere sokmuş olanları (hükümet müdahalesiyle) kurtarmak lazım gelmiştir.”⁸⁶

Şevket Süreyya Aydemir ise dönemin devlet desteğiyle zenginleşme çabasını (aferizm salgını) şöyle tasvir etmiştir:

“En kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu. İş Bankası kuruluşu sırasında... devlet arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkanlarından faydalanan affairiste temayüllerin, yeni iş adamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği cereyanlarının da belirlediği bir gerçektir. Hemen hepsi de Milli Mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkanlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur.”⁸⁷

Ancak İş Bankası bu eğilimlerin mevcut olduğu tek sermaye grubu değildir. Dönemin birçok siyasetçisi yerli ve yabancı şirketlerinde kurucu, hissedar ve yönetim kurulu üyesi olarak yer almıştır. Devlet kaynaklarından yararlanmak isteyen birçok yeni “yatırımcı”, türedi kapitalist maceracı şirketler kurmuş, devletin olanaklarını kullanarak hatta şirketlerin kuruluş amacına uygun işler, ticaret veya üretim yapmadan zenginleşmişlerdir.

Avcıoğlu 1923-29 dönemindeki ekonomi politikasını şöyle değerlendiriyor: “Görüldüğü üzere, Cumhuriyetin geniş devlet desteği ile özel sanayici yaratma politikası, zenginler hatta Şeker Kralları yaratmış, ama büyük sanayiciler yaratamamıştır. Müteşebbisler daha kolay ve garantili kazanç yollarını seçmişler ve ithalatçı çıkarları, sanayici çıkarlarından ağır basmıştır.”⁸⁸ Spekülasyon, yabancı şirketlere acentelik, devlet yardımıyla büyük rizikolu işlere girişmek, zararın devlet tarafından karşılanması, ithalat yoluyla ucuza alıp ülke içinde birkaç misli fiyata

⁸⁶ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 44

⁸⁷ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 44

⁸⁸ Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni, s. 399

satmak vb. yöntemlerle sermaye birikimi hızlanmış, ancak sanayileşme oldukça ağır bir tempo izlemiştir.

1923-29 döneminin hedefi, resmi politikanın söylemleriyle “sanayileşme” olarak ifade edilirse başarısız olduğu söylenebilir. Ancak asıl amacın çeşitli yol ve yöntemlerle sermaye birikiminin hızlandırılması olduğu düşünülürse, sanayiye gerekli yatırım yapılmadan böyle bir sermaye birikiminin ortaya çıktığından bahsedilebilir. Bu sermaye birikiminin özelliği ise devlet desteğiyle gelişmiş olması ve yabancı sermaye ile ilişki halinde oluşudur. Bu açıdan dönemi milli, anti-empyralist bir gelişme kalkınma dönemi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Dönemin resmi görüşü de bu iddiayı doğrulamaktadır.

b. *Sanayi ve Maadin Bankası*

1923-29 yılları arasında klasik anlamda devletin ekonomiye “doğrudan” müdahalesi 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası aracılığıyla olmuştur. Elbette devlet, çeşitli vesilelerle ekonomiye etkide bulunurken, 1930’lu yıllara kıyasla doğrudan devlet müdahalesi ve yatırımlarının daha az olduğu bu kesitte Sanayi ve Maadin Bankası hem özel sektöre ihtiyacı olan krediyi sunma ve hem de gerektiğinde çeşitli yatırımları yapma işlevli ile kurulmuştur.

Meclis özel komisyonu tarafından hazırlanan bankanın kuruluş gerekçesinde, ülkedeki serbest sermayeleri toplayıp sanayi yatırımlarına çekecek özel bir kurum olmadığı için, bu işin devlete düştüğü belirtilmiştir. Bu amaçla banka işletme kurabiliyor, işletmelere katılabiliyor ve kredi verebiliyordur. Banka, Osmanlı İmparatorluğundan devralınan işletmeleri, kurulacak özel şirketlere devredinceye kadar yönetecek ve yeni girişimlerde bulunacak, yahut girişimlere iştirak yoluyla katılacaktır. Devlette ait işletmelerin, bir süre sonra anonim şirketler haline getirilmesi, yüzde 51 hissesinin Türk özel şirketlerde olması kaydıyla yabancı sermayeye de devredilebilmesi öngörülmüştür. Bankanın kuruluş yasasının yedinci maddesinde “Banka, kendisine bağlanan tüm fabrikaları kendisi tarafından kuracağı hisse senetli şirketlere, hisse

senetlerinin yüzde 51'inin ya kendi adına ya da Türk özel ve tüzel kişileri adına geçirilmesi koşuluyla devretmeye yetkilidir” denilmiştir.⁸⁹

Bankanın kuruluşuyla devlete ait 16 hisse senetli şirket bankaya devredilmiştir. Bankanın kuruluş yasasında, Sanayi ve Maadin Bankasının sahibi olduğu ve olacağı şirketlerin özelleştirilmesi gerektiğini baştan ilan etmiştir. Banka, kuruluşundan itibaren kendisine ait fabrikaları özelleştirmek için çaba harcamıştır. Bankanın 1926 yılı bilançosu için Meclis revizyon komitesi raporunda şunlar belirtilmiştir: “Geçen zaman içinde dört fabrikanın, bunların tek başına yönetimlerinin sağlanması için gerçek maliyetlerin saptanması, banka faaliyetlerinde en önemli sorun olmuştur.” 1927 yılı faaliyetlerine ilişkin raporda bankanın devlet şirketlerini hisse senetli şirketlere dönüştürmek için maksimum çaba harcamaya devam ettiği belirtilmiştir. 1929 yılına ilişkin raporda ise devlet şirketlerinin henüz hisse senetli şirketlere dönüştürülemediği ancak büyük bir faaliyet özgürlüğü sağlandığı, bankanın bunlar üzerinde yalnızca genel bir denetim sağladığı ifade edilmiştir.⁹⁰

Sanayi ve Maadin Bankasının faaliyetleri, 1932 yılında Sümerbank'ın kurulmasıyla son bulmuştur. Bu tarihe kadar banka 21 teşebbüsle ilişkili durumdadır.

“Bunların dördü kuruluşundan beri kendi idaresinde olan fabrikalar, diğerleri ise büyük çoğunluğuyla bankanın kuruluşundan önce devletçe girilmiş ikrazat ve iştiraklerdir. Sonuç olarak SMB'nın [Sanayi ve Maadin Bankasının] yeni işletmelere iştirak konusunda hiçbir şey yapmadığı ortaya çıkmıştır. Yedi yıl boyunca SBM, 17 işletmeye 1.173.699 liralık iştirak, 4.838.427 liralık ikrazat yapmıştır. Ancak burjuvazinin yeniden üretimi gerçekleştirmede güçsüzlüğü nedeniyle daha sonra söz konusu iştirakler devletleştirilecektir.”⁹¹

3.1.5. Yabancı Sermaye ile İlişkiler

Dönemin yabancı sermayeye yaklaşımı; teşvik edici ve destekleyici olmuştur. Yabancı sermaye kanunlara uyduğu sürece, ülkenin kalkınmasına ve sanayileşmesine

⁸⁹ Rozaliyev, s. 131

⁹⁰ Rozaliyev, s. 134

⁹¹ Mustafa Sönmez, Kapitalist Devlet İşletmeleri, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, No: 20, Ankara, 1978, s. 40

katkı sunan bir unsur olarak değerlendirilmiş, hatta yabancı sermaye ile ortaklıklar yoluyla ülkenin sanayileştirilmesi esas alınmıştır:

“Yeni rejimin liderleri ... sadece, ileride anlatılacağı gibi, yabancı sermayenin *kapitüler* imtiyazlar aramaması, siyasi bağımsızlığımıza saygı göstermesi konularında duyarlı idiler. Bu şartlar gerçekleştiği takdirde, yabancı sermayenin iktisadi bağımsızlığımıza gölge düşürmeden ülke ekonomisinin gelişmesine olumlu katkılar yapacağını kabul ediyorlardı.”⁹²

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yabancı sermaye ülkeye yalnızca borçlandırma yoluyla girmemişti. Bazı temel ve tekel niteliğinde hizmet alanlarına yabancı sermaye egemen olmuştu. Madenler, ulaşım, elektrik, su, havagazı vb. hizmetlerin yanında ticaret, bankacılık ve sigorta sektörlerinde ağırlık kazanmıştı.

Ticaret ve bankacılık sektörünü dışında tutarsak, yabancı sermaye yatırımları genelde tekel niteliğinde hizmetlerde yoğunlaşmış; ülkede sanayi mallarının üretimini öngören yabancı yatırımlar pek tercih edilmemiştir. Bu mallar, ithal yoluyla sağlanmak durumunda kalmıştır.

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının yabancı sermayeye yaklaşımını gösteren bazı örnekler vardır. Örneğin; daha 1920 yılında TBMM ikinci başkanı ve adliye vekili Celalettin Arif siyasi nüfuzunu İtalyan sermayesi lehine kullanıyor. Celalettin Arif Ereğli kömür havzasında maden arama ve işletme imtiyazına sahiptir. Bu imtiyazı yüzde 10 hisse karşılığında savaş halinde bulunduğumuz İtalya'nın Terni şirketine devreder. Şirket 1920 Eylülünde madeni işletmek üzere bir heyetle geldiğinde İktisat Vekaleti buna izin vermez. Celalettin Arif'in maden arama ve işletme imtiyazının kaldırılması önerisi meclise geldiğinde ise reddedilir. Maden İtalyan şirketi tarafından işletilmez ama bakanlık düzeyinde görev yapan ve siyasi olarak yüksek mevkilerde bulunan kişilerin yabancı sermayeye yaklaşımını göstermesi önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁹³ Hariciye vekili Bekir Sami'nin Fransız ve İtalyanlarla imzaladığı, Fransızlara maden ve demiryollarında öncelik ve işletme hakkı tanıyan anlaşma, Meclis tarafından reddedilse de siyasi kadroların yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir.⁹⁴

⁹² Borotav, Türkiye'de Devletçilik, s. 52

⁹³ Yahya Sezai Tezel, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XXV. No: 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, Mart 1969

⁹⁴ Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Kitabevi, Beşinci Basım, Ankara, 2001, s. 58-59

Yine 1923 yılında bir İngiliz Şirketiyle Zonguldak kömürleri üzerinde imtiyaz öngören anlaşma imzalanmış, ancak tepkiler üzerine uygulanamamıştır.

Ulusal kurtuluş savaşı sırasında yabancı sermaye ile ilişkilerin daha dikkatli olması, daha bağımsızlıkçı bir tavır alınması olağandır. Savaş halinde olunan ülkelere ayrıcalıklar tanınması, yabancı sermayeye imtiyazlar verilmesi hem mümkün olmamakta hem de Meclis ve kamuoyunda hoş karşılanmamaktadır. Ancak Müttefik devletlerle görüşmeler sırasında, karşı cepheyi parçalamak adına bazı devletlere sağlanacak imtiyazlar gündeme gelmekte, pazarlık konusu yapılabilmektedir. Yabancı sermayeye sağlanacak kolaylıklar konusundaki tereddütlerse savaş halinden kaynaklanmakta, barış döneminde yabancı sermayeyle husumet kalmamaktadır.

Bu örneklerden en belirginini Musul'un statüsü henüz belli değilken gündeme gelen, Musul petrolünün imtiyazını, Ankara'dan Kerkük'e, ayrıca Samsun ve Doğu Beyazıt'a kadar uzanan 4400 km demiryolu ve üç liman yapım işini üstlenen Amerikan Chester şirketiyle 1923 Nisanında yapılan anlaşmadır. Anlaşma mecliste coşkuyla karşılanmıştır. Anlaşmaya göre inşa edilecek demiryolu hattının çevresinde 40'ar km'lik alan içinde maden ve petrol kaynaklarının işletilmesi imtiyazı 90 yıl için şirkete bırakılıyordu. Demiryolları ve limanların işletmesi de aynı süre içinde Amerikalılara bırakılıyordu. Amerikan şirketine Türk özel sermayesinin yüzde 50 oranında katılması öngörülüyordu. Chester projesi, Musul'un Irak sınırları içerisinde ve kendi himayesinde kalmasını isteyen İngiltere'ye karşı Amerikan desteğinin kazanılmasını öngörüyordu. Ancak Musul Türkiye sınırları içinde kalmadığı için Chester projesi geçerliliğini yitirdi. Bağımsızlık savaşı sürecindeki bir ülkede, yönetimin bir emperyalist şirkete bu derecede ayrıcalıklar tanınması yabancı sermayeye bakışı göstermektedir. Bu tutumla, dış politikada yabancı sermayeye karşı olunmadığı, dünya kapitalizmine eklenme perspektifinin egemen olduğu gösterilirken, iç politikada da sanayileşmenin yabancı sermaye aracılığıyla/ortaklıklarıyla yapılması gerektiği gösterilmektedir. Chester projesiyle ilgili 1923 Şubatında İktisat Vekili "yeni Türkiye'nin garb... sermayesinden istifadeye ne derecede hahişkar olduğunun... en bariz bir delili... Chester projesidir... Memleketimizin kavaninine riayetkar herhangi bir ecnebi sermayesine kat'iiyen düşman olmadığımızı bundan daha kuvvetli burhan

olabilir mi?”⁹⁵ diye soruyordu. Sözleşmenin mecliste görüşülmesi sırasında Başvekil Rauf Bey “eğer Cenab-ı Hak (Chester İmtiyazıyla öngörülen) hututun inşasına ref ifasını Meclis-i Alimize mukadder kıldıysa... Meclisten alınımız açık vicdanımız sakın olarak gidebiliriz” diyor. Nafia Encümeni Başkanı ise yine Meclise hitaben konuşmasında Chester sözleşmesini “Meclisin tarihini şan ve şerefine ilave etmiş olduğu muvaffakiyetine iktisat sahasında da bir zamime” olarak göstermektedir.⁹⁶

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, hükümetin temel yöneliminin “milli burjuvazi” yaratma politikası olduğunu belirtilmişti. Ancak burjuvazinin “milliliği” tutarlı bir anti-emperyalizm içermediği gibi biçimsel bir argüman olmanın ötesine de pek geçemedi. Dönem dönem bu biçimsellik bazı milli önlemlerin alınmasını sağladıysa da genel olarak yabancı sermayenin ülkedeki egemenliğine karşı duran tutarlı bir politika geliştirilmemiştir.

Yabancı sermaye özellikle finansal sektörde etkinliğini korumuştur. Tablo 3.1’de Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ülkede faaliyet gösteren bankalara bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir:

⁹⁵ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 55

⁹⁶ Tezel, s. 185

Tablo 3.1
Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’de Yerli ve Yabancı Bankalar

Bankanın Adı	Kuruluş Yeri	Tarihi	Niteliği
Ziraat Bankası	Niş	1863	Ulusal
Osmanlı Bankası	İstanbul	1863	Yabancı
İstanbul Emniyet Sandığı	İstanbul	1868	Ulusal
Credit Lyonnais	Paris	1875	Yabancı
Selanik Bankası	İstanbul	1888	Yabancı
Deutsche Orient Bank	Berlin	1906	Yabancı
Deutsche Bank	Berlin	1909	Yabancı
İstanbul Bankası	İstanbul	1911	Ulusal
Konya İktisadi Milli Bankası	Konya	1912	Ulusal
Karaman Milli Bankası	Karaman	1912	Ulusal
Emvali Gayrimenkule ve İkrizat Bankası	İstanbul	1914	Ulusal
Adapazarı İslam Ticaret Bankası	Adapazarı	1913	Ulusal
Milli Aydın Bankası	Aydın	1914	Ulusal
Akşehir Bankası	Akşehir	1916	Ulusal
İtibari Milli Bankası	İstanbul	1916	Ulusal
Manisa Bağcılar Bankası	Manisa	1917	Ulusal
Konya Ahali Bankası	Konya	1917	Ulusal
Çiftçiler Bankası	Eskişehir	1919	Ulusal
Adapazarı Emniyet Bankası	Adapazarı	1919	Ulusal
Banca Commerciale Italiana	Milano	1919	Yabancı
Bank Marmaros Blank ve şurekası	Bükreş	1919	Yabancı
İktisat Türk A.Ş.	İstanbul	1920	Ulusal
Konya Türk Ticaret Bankası	Konya	1920	Ulusal
Hollantse Bank Uni M.V.	Amsterdam	1921	Yabancı
Memaliki Şarkiye Fransız Bankası	Paris	1921	Yabancı
American Express Company	New York	1921	Yabancı
Şarki Karip Ticaret Bankası	Londra	1922	Yabancı
Ionian Bank Limited	Londra	1922	Yabancı
Bor Zürra ve Tüccar Bankası	Bor	1922	Ulusal
Dersaadet Küçük İstikroza Sandığı	İstanbul	1923	Ulusal
Akhisar Tütüncüler Bankası	Akhisar	1924	Ulusal

Kaynak: Çavdar, s. 174

Ulusal sermayeli bankalar, bulunduğu şehrin sınırlarını aşmayan, küçük ölçekli ve düşük sermayeli bankalardır. Bankacılık ve finans sektöründe yabancı sermayeli bankaların ağırlığı ve etkisi vardır.

1924 yılında toplam mevduat içerisinde yabancı sermayeli bankaların payı yüzde 78 civarındadır. 1924 yılında İş Bankasının ve 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankasının kurulmasıyla yabancı sermayenin toplam mevduat içindeki payı 1929 yılında yüzde 57'ye inmiştir. Yerli sermayeli bankaların payı yüzde 20, devlet bankalarının payı yüzde 23'e yükselmiştir.⁹⁷

1923-29 döneminde yabancı sermaye tekel niteliğindeki imtiyazlardan yararlanmıştır. İnhisarlar önce devlet tekeline alınmış, sonra da anonim şirketlere devredilmek adına çoğunlukla yabancı sermayeye devredilmiştir. Kibrit ve çakmak inhisarı önce bir Belçika, sonra bir Amerika şirketine verilmiştir. Belçika şirketi ile 1925 yılında Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş. kurulmuştur. İspirto ve alkollü içkiler inhisarı 1926 yılında bir Polonya şirketinin ortak olduğu İspirto ve Meşrubat-ı Külliye İnhisar İşletme T.A.Ş.'ye verildi. Barut ve patlayıcı maddeler inhisarı 1927'de bir Fransız grup şirketine verilmiş olup Türk-Fransız ortaklığında bir anonim şirket kurulmuştur. Revolver ve av fişekleri inhisarı da aynı Fransız grubuna verilmiştir. Petrol-benzin ithali inhisarı Amerikan Standard-Oil şirketine verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapılan yabancı sermaye yatırımları daha çok, dışarıdan ithali mümkün olmayan tekel niteliğindeki hizmetlere yapılmıştır. Genel hizmetler, elektrik, taşıma işleri, bankacılık, ticari hizmetler ve madencilik bu kapsamdaydı. 1929 yılında gelindiğinde Tablo 3.2'de görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyetinde yabancı sermayenin durumu küçümsenemeyecek kadar etkilidir.

⁹⁷ Çavdar, s. 175

Tablo 3.2
1929'da Türkiye'de Yerli Ve Yabancı Sermayenin Durumu

	Ödenmiş Sermaye		1929 Kârı		Kar/Ödenmiş Sermaye
	TL (1.000)	Dolar (1.000)	TL (1.000)	Dolar (1.000)	
Türk Şirketleri	78.239	37.555	11.673	5.603	15
İngiliz Şirketleri	50.000	24.000	2.590	1.243	5,2
İsviçre Şirketleri	22.222	10.666	5.087	2.447	23
Fransız Şirketleri	5.691	2.731	3.348	1.607	60
Yabancı Şirketler Toplamı	77.913	37.397	11.025	5.297	14
Genel Toplam	156.152	74.952	22.698	10.900	14,4

Kaynak: H. Tahsin, R. Saka; Sermaye Hareketi, Amedi Matbaası, İstanbul, 1930, Sf. 212-213

1923-29 döneminde yabancı sermaye gerek doğrudan tekeli imtiyazlarla, gerek de anonim şirketlere katılarak varlığını devam ettirmiştir. Tablo 3.2'den gözlemlenebileceği gibi 1929 yılında yabancı sermaye ve yerli sermaye yatırımlarının miktarı birbirine çok yakın. Yerli yatırımlarda ödenmiş sermaye 78.239.000 lira civarında iken, yabancı yatırımlarda 77.913.000 liradır. 1929 yılında yerli ve yabancı sermayenin kar miktarları da hemen hemen eşittir. Bu 1920'li yılların sonunda yabancı sermayenin sanayi ve ticarete etkin bir konumda olduğunu göstermektedir.

1923-29 yıllarında arasında yabancı şirketler, doğrudan yatırımlardan çok Türk Anonim şirketlerine katılarak ülkeye girmiştir. Dönem içinde yüzde yüz yabancı sermayeli yatırım arayan araştırmacılar bu nedenle yabancı sermayenin ülkeye girmediği yanılgısına sürüklenmiştir. Yabancı sermaye için en emin yol Türk vatandaşlarıyla ortak olmak, Türk Anonim şirketleri içinde örgütlenmek olmuştur..

Bu konuda Gündüz Ökçün'ün *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* adlı eseri oldukça önemlidir. Ökçün'ün bulgularına göre bahsi geçen dönemde 201 Türk Anonim Şirketinden 66'sında yabancı sermaye yer almıştır. Bütün anonim şirketlerinin ödenen sermaye toplamı 73 milyon iken, yabancı sermayeli anonim şirketlerinin ödenen sermayesi 31,1 milyondur. Yani toplam ödenen sermayenin yüzde 43'ü yabancı sermayeli anonim şirketlere aittir. Bu

şirketlerdeki Türk ortakların yabancı sermayeye paravan konumda olup ödenen sermayeye katılmayan unsurlar olduğu söylenebilir.

Kurtuluş Savaşının etkisiyle devam eden milliyetçi atmosfer yabancı sermayeye karşı bağımsızlıkçı bir ekonomi politika ile birleşmemiş, tersine yabancı sermayeye ülkenin kalkınmasında önemli bir rol biçilmiştir. Osmanlı'dan kalma yabancı sermayeye ve işbirlikçi gayri-Müslim azınlığın etkili olduğu ekonomik ilişkiler, Cumhuriyetle birlikte biçimsel bir değişiklik kazanmakla beraber varlığını devam ettirmiştir. Gayri-Müslim azınlıkların yabancı sermaye ile ilişkilerini Müslüman türedi burjuvazi devralmış; ancak eski ticari ve ekonomik yapı değişmemiştir. Yabancı sermayeyle işbirliği yapan azınlıkların bir kısmı soyadlarını Türkçeye çevirmek gibi önlemlerle milliyetçi atmosfere ayak uydurmuşlardır. Hızlanan sermaye birikimiyle gelişen Türk burjuvazisinin hedefi, yabancı sermaye ile ortaklıktan öteye geçmemiştir.

3.1.6. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Cumhuriyet hükümetinin temel hedeflerinden birisi ülkenin sanayileşmesi olmuştur. Ancak sanayileşmenin nasıl gerçekleştirileceği cumhuriyetin kuruluşu sırasında hatta 1908 devriminin hemen sonrasında güncel tartışma konularından birisi olmuştur. Kurtuluş savaşı ve cumhuriyetin önder kadrolarının bu konudaki ağırlıklı görüşü özel mülkiyeti ve şahsi teşebbüsü esas almak ve devlet desteğiyle şahsi teşebbüsü teşvik etmek olmuştur. Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyete iktisadi mirasla beraber iktisat politikası da miras kalmış; zaten çoğunluğu eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Cumhuriyetin yönetici kadroları Milli Burjuvazi yaratma politikası benimsemiştir. 1923 İzmir İktisat Kongresinde de aynı yaklaşım ağırlık kazanmıştır.

28.05.1927 tarih ve 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu da Milli İktisat ve milli burjuvazi yaratma politikasıyla uyumludur. Uygulamada çok da başarılı olmayan

kanun ile özel sermaye yatırımları teşvik edilmek istenmiştir.⁹⁸ Yasadaki belli başlı teşvik unsurları şunlardır:⁹⁹

- “1. Devlet arazisinden 10 hektera kadar bedelsiz, özel şahıs arazilerinden ise kamulaştırma suretiyle arsa tahsisi ve ayrıca tesisin gerektirdiği altyapı yatırımlarında kolaylık sağlanması,
2. Başta kazanç ve gümrük vergileri olmak üzere birçok vergi, harç ve resimlerden muafiyet tanınması,
3. Nakliye tarifelerinde %10 indirim uygulanması,
4. İthal mallarından %10 oranından fazla fiatta olmamak üzere, kamu sektörünün yerli malları satınalma zorunluluğu altına sokulması,
5. Devlet tekelindeki bazı malların teşvik tedbirlerinden yararlanan kuruluşlara indirimli olarak satılması.”¹⁰⁰

Başlangıçta yasa beklenen etkiyi göstermemiştir. Yerli yatırımcının teşvik unsurlarından yararlanarak, yeni yatırımlar yaparak sanayide hızlı bir büyümeyi sağlamak bir yana daha çok mevcut yatırımcıların kolay yoldan para kazanmasını sağlamanın aracı haline gelmiştir.

Başlangıçta kanun kapsamına giren işyerlerinin sayısı 65.245 sanayi kuruluşundan sadece 324’tür.

Avcıoğlu’na göre yasanın işlevi ithalatçı sermaye tarafından engellenmiştir:

“Bu geniş teşvik tedbirlerine rağmen, tüketim malları ithalinin önlenemediği, pazarın çok sınırlı ve sermayenin yetersiz olduğu, daha az rizikolu yollardan daha tatlı bir kazanç sağlama olanaklarının bulunduğu bir ortamda, özel sektörün bir başarı sağlayamayışı normaldir.”¹⁰¹

Teşvik-i Sanayi Kanununu izleyen yıllarda 1929 bulanımı patlak vermiş, kriz birçok ülkeyi derinden etkilemiştir. Konuyu bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alacağız. Ancak Teşvik-i Sanayi Kanunu açısından değerlendirdiğimizde, ekonomik krizin yeni yapılacak yatırımları olumsuz etkilediği söylenebilir.

⁹⁸ Yakup Kepenek, Türkiye Ekonomisi, Teori Yayınları, Ankara, 1987, s. 16-18

⁹⁹ İsmail Türk, “Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği”, Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1975, s. 662

¹⁰⁰ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 218

¹⁰¹ Avcıoğlu, s. 382

Diğer yandan Osmanlı'dan kalma ekonomik ve sosyal mirasla yeterli sermaye birikiminin sağlanamadığı, işçileşme sürecinin de yeterince gerçekleşmediği ekonomik temel üzerinde hızlı bir sanayileşme söz konusu olamazdı. Toprakta henüz tam olarak kopamamış, işyerlerinde sürekliliği sağlanamamış, sanayinin gereksindiği özgür emek-gücünün yeterince mevcut olmadığı, serbest rekabetçi kapitalizm temelinde gelişen “şahsi teşebbüs” kültürüne sahip olmayan, nicel ve nitel olarak belirli bir olgunluk düzeyine de ulaşamamış sermaye yapısının mevcut olduğu koşullarda –ve özel sermayeye dayanan bir iktisadi politikayla- hızlı bir sanayileşme temposu için gerekli altyapısal koşullar da mevcut değildir.

Sanayi yatırımları, özellikle motor gücüne dayalı modern sanayi yatırımları için ülkenin teknik altyapısının belirli bir aşamada olması gerekir. Elektrik, su, ulaşım, atık arıtma, işçilerin barınması için konut vb. teknik altyapının mevcut olmadığı koşullar sanayileşme ve yatırım hızının doğaldır ki düşürecektir.

Lozan Antlaşmasıyla Türkiye 1929 yılına kadar gümrük vergilerini sabit tutmak zorunda kalmış, sanayileşme için gerekli koruyucu önlemleri alamamıştır. Bu da Teşvik-i Sanayi Kanununun etkisini sınırlandırmıştır.

1929 krizi de ülkenin ihracatının büyük bir kısmını kapsayan tarım ürünlerine olan talebi dünya genelinde düşürmüştür. Böylece ihracat ve dolayısıyla buna bağlı olarak ithalat büyük oranda düşmüştür. Üretim araçları üretiminin söz konusu olmadığı bir dönemde sanayileşmenin ithal edilecek üretim araçları ile gerçekleştirileceği düşünüldüğünde Teşvik-i Sanayi Kanununun yeterince etkili olamayacağı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Sanayinin zayıflığı temel sanayi ürünlerinin yurtdışından ithalini zorunlu kılıyordu. Teşvik-i Sanayi Kanununun etkisiyle kurulan işletmeler bu tabloyu değiştirecek bir etki göstermemiştir. Tablo 3.3'den yurtiçi arzda yerli sanayinin payı incelenebilir:

Tablo 3.3
Yurtiçi Arzda Yerli Sanayinin Payı (1924-1929)

Yıllar	Demir-Çelik	Çimento	Kağıt	Cam Ürünleri	Pamuklu Dokuma	Yünlü Dokuma	Şeker
1924	0	75	0	0	4	19	0
1927	0	42	0	0	13	19	7
1929	0	49	0	0	12	24	10

Kaynak: Tezel, s. 108

Tablo 3.3'te görüldüğü gibi 1923-29 döneminde temel sanayi ürünlerinin üretilmesi ve yurtiçi talebinin karşılanmasında başka bir deyişle sanayileşme de önemli bir adım atılmamıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu da etkili olmamıştır. Demir-çelik, kağıt, cam üretimi ülke içinde yapılmamış, tamamen yurtdışından ithal edilmiştir. Dokuma sanayinde ve şeker üretiminde bir artış söz konusu olsa da özel sermayenin sanayi yatırımlarını pek tercih etmediği, Teşvik-i Sanayi Kanunundan daha çok kolay yoldan para kazanmak için yararlandığı söylenebilir. Bütün bu nedenlerle Teşvik-i Sanayi Kanunu mevcut ekonomik altyapıda hızlı bir değişime yol açıp modern bir sanayinin kurulmasında beklenen etkiyi gösterememiştir.

3.1.7. 1927 Sanayi ve Tarım Sayımı

1927 yılında yapılan Nüfus Sayımına göre ülkenin nüfusu 13.646270'tir.¹⁰² İşgücüne katılan kişi sayısı ise 5.351.215'tir.¹⁰³ Bunun %81.63'ü tarımda, %5.59'u sanayide çalışmaktadır.¹⁰⁴ “Bu rakamların, büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğundan miras alınan iktisadi yapıyı yansıttığı söylenebilir.”¹⁰⁵

1927 yılında yapılan sayımlara göre işletmelerin çalışan işçi sayısına göre dağılımı Tablo 3.4'te gösterilmiştir.

¹⁰² Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, Cilt: 3, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1930, s. 29

¹⁰³ Başbakanlık İstatistik G. D., İstatistik Yıllığı, Cilt: 8, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935-1936, s. 49

¹⁰⁴ Başbakanlık İstatistik G. D., s. 49

¹⁰⁵ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 214

Tablo 3.4
1927 Sayımına Göre İşletmelerin Çalışan İşçi Sayısına Göre Dağılımı

Çalışan sayısına göre müesseseler	Müessese Adeti	% Nispeti
Bir kişilik müesseseler	23.316	35,74
Bir kişi ve ailesi efradından mürekkep müesseseler	4.914	7,53
İki ve üç kişilik müesseseler	23.332	35,76
Dört ve beş kişilik müesseseler	7.683	11,78
Altı-on kişilik müesseseler	3.940	6,04
11-20 kişilik müesseseler	1.188	1,82
21-50 kişilik müesseseler	551	0,84
51-100 kişilik müesseseler	166	0,25
100 ve daha fazla kişilik müesseseler	155	0,24
Toplam	65245	100

Kaynak: Tökin, s. 27

1927 sayımının verilerine göre 65.245 işyerinden 23.316'sında yani %35'inde yalnızca bir kişi çalışıyordu. 5 ve 5 kişinin altında işçi çalıştıran işyerleri toplam işyerlerinin %91'ini oluşturuyordu. 50'nin üzerinde işçi çalıştıran işletmeler ise toplam işletme sayısının binde 5'ini oluşturuyordu. Buna göre sanayi işletmelerinin çok büyük bir kısmının küçük ölçekli atölyeler olduğu, orta ve büyük ölçekli işletmelerinse toplam sayı ve istihdam ettiği işçi açısından henüz küçük bir oranda olduğu söylenebilir.

Küçük üretim coğrafi olarak küçük şehirlerde ve kırsal bölgelerde hâkimdir. Büyük ölçekli üretim ise büyük şehirlerde görülmüştür. 1927 sayımına göre 10'dan fazla işçi çalıştıran 2052 işletmenin 816'sı İstanbul ve İzmir'de bulunmaktadır.¹⁰⁶ Yine 1927 nüfus sayımına göre, ülkede istihdam edilen işçilerin %25.7'si İstanbul ve İzmir'deydi. İstanbul'un büyük ölçekli işyerlerindeki payı da oldukça büyüktür. "20'den fazla işçi çalıştıran 212 tekstil işyerinden 62'si, kağıt ve kağıt ürünlerindeki 33 işyerinden 21'i; metalürji ve makine yapımında 53 işyerinden 20'si; kimya sektöründe 15 işyerinden 8'i İstanbul'dadır. Genellikle hammaddenin bulunduğu yerde üretimin yapıldığı ağaç ürünlerinde bile, 99 işyerinden 16'sı yine bu şehirdeydi."¹⁰⁷

¹⁰⁶ Keyder, s. 76

¹⁰⁷ Keyder, s. 77

Küçük ölçekli imalat ise genel olarak Anadolu'da yani küçük şehirlerde hakimdir. İthal edilen malların Anadolu'nun iç ve limanlardan uzak bölgelerine iletimini sağlayacak ulaşım şebekesinin bulunmaması özellikle ihracat potansiyeline sahip olmayan bölgeleri ithal mallarının etkisinin dışında tutmuştur.¹⁰⁸

1921 sayımının verilerine göre 33.058 işletmede 76.216 işçi çalışırken, işletme başına çalışan sayısı 2.3'tür. 1927 sayımında ise aynı coğrafyada bu sayı 3.9'tir. Buna bağlı olarak 1921-27 yılları arasında kurulan üretim birimlerindeki ortalama işçi sayısı 4.6 olduğu hesaplanabilir. Bu verilere göre 1921-27 yılları arasında yeni açılan işletmelerin, mevcut işletmelere göre daha büyük ölçekli ve daha fazla işgücü istihdam etme kapasitesine sahip olan işletmeler olduğu söylenebilir.¹⁰⁹

1927 sayımlarına göre mevcut sanayi büyük ölçüde tarıma dayalı/tarım kaynaklı sanayidir. Toplam sanayi işletmeleri içinde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin ağırlığı Tablo 3.5'den izlenebilir:

¹⁰⁸ Keyder, s. 77

¹⁰⁹ Keyder, s. 77

Tablo 3.5
1927 Sanayi Sayımına Göre Sanayi Gruplarına Göre Müessese Adedi ve Çalışan Kişi Miktarı

Sanayi Sınıfları	Müessese Adedi	%	Çalışan Kişi	%
Sanayi istihraciye	556	0.85	18.932	7.37
Ziraat, ehli hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayi	28.439	43.59	110.480	43.01
Dokuma sanayi	9.353	14.34	48.025	18.70
Kereste ve mamülleri sanayi ve sair nebati maddeler sanayi	7.896	12.10	24.264	9.45
Kağıt ve karton sanayi	348	0.53	2.792	1.09
Maden sanayi, maden işletme ve makine tamirat ve imalatı	14.752	22.61	33.866	13.18
Ebniye inşaatı sanayi	2.877	4.41	12.345	4.81
Kimya sanayi	697	1.07	3.107	1.21
Muhtelif sanayi	16	0.02	455	0.18
Muhtelif sanayi:				
a) Elektrik sanayi	90	0.14	1.350	0.52
b) Sair muhtelif sanayi	221	0.34	1.239	0.48
Toplam	65.245	100	256.855	100

Kaynak: Tökin, s. 26-27

Gıda, deri, dokuma ve kereste sanayi işletmelerinin toplam işletmeler içindeki payı %70, bu işletmelerde çalışanların toplam işçi sayısına oranı ise %71 civarındadır. Toprağa bağlı sanayi olarak adlandırılabilen “kapsamı aynı olan gıda, deri ve dokuma kollarının üretim değeri bakımından imalat sanayi içindeki payları 1913’te %88, 1927’de ise %87’dir”¹¹⁰.

Keyder’in sektörlerdeki üretim değerlerinden hammadde değerlerini çıkartarak katma değerın yaklaşık bir ölçüsünü hesaplayarak elde ettiği veriler Tablo 3.6’dan izlenebilir. Buna göre toplam katma değerin %86.2’sini gıda, tekstil ve ağaç ürünleri sektörlerinden elde edilmiştir.

¹¹⁰ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985, s. 40

Tablo 3.6
Sanayi Sektöründeki Katma Değer ve İşgünü (1927)

Sanayi	Katma Değer (Üretim-Hammaddeler) (Cari fiyatlarla TL)	%	İşgücü	%
Gıda, Tütün, Deri	127.878.074	64,4	110.480	43,0
Tekstil	36.571.042	18,3	48.025	18,7
Metal İşleme	7.982.901	4,0	33.866	13,2
Kimya	7.294.268	3,6	3.107	1,2
Ağaç	6.968.270	3,5	24.264	9,5
Madencilik	6.933.481	3,5	18.932	7,4
Kağıt	2.604.847	1,3	2.792	1,1
İnşaat Malzemesi	2.020.341	1,0	12.345	4,8
Diğerleri	1.764.353	0,9	2.589	1,0

Kaynak: Keyder, s. 81

Üretimin büyük bir kısmını, geleneksel küçük işletmelerde yapılan tüketim mallarının üretimi oluşturmuştur. Üretim araçlarının üretimi ise toplam üretimde yüzde 10.5’lik bir paya sahiptir. (İnşaat malzemeleri, kimya sanayinin bir kısmı ve metal üretimi)¹¹¹ Toplam katma değer büyük bir kısmı küçük ölçekli işletmelerle üretildiği, genel olarak küçük ölçekli işletmelerin ülke sanayisinde ağırlıkta olduğu söylenebilir.

İşletmenin büyüklüğü ve işgücü kapasitesi hakkında ele alınabilecek verilerden birisi olan motor gücünün kullanılması açısından değerlendirildiğinde 1927 sayımlarına göre 65.245 kuruluştan sadece 2.822’si yani %4.33 motor gücünü kullanmaktadır. Bu oran, hem sanayinin geri kalmış niteliğini hem de işletmelerin küçük ölçekli yapısını göstermesi açısından önemli bir veridir.

1927 sanayi ve tarım sayımı sonuçları, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte iktisadi yapıda köklü bir değişikliğin meydana gelmediğini göstermektedir. 1915 sayımlarında ortaya çıkan tarım ağırlıklı tablo, etkisini sürdürmeye devam ediyor. İzmir İktisat Kongresinde temelleri atılan “devlet eliyle sanayici yetiştirme” olarak da ifade edilebilecek özel sermaye eliyle sanayileşme politikası beklenenin aksine hızlı bir sonuç vermemiş, “devlet eliyle yetiştirilen zenginler” büyük devlet desteğine rağmen

¹¹¹ Keyder, s. 81

sanayileşmeyi destekleyecek yatırımlardan kaçınmışlardır. 1915’li yıllarda Birinci Dünya Savaşının yarattığı zorunlu kapalı ekonomi yıllarında gündeme gelen “Milli İktisat”, “Milli Burjuva” yaratma politikasının, özü itibarıyla değişmeden kalmasıyla uygulanan iktisadi politikalar 1927’li yıllara gelindiğinde pek de umut vaat etmemektedir.

Demiryolu yapımının “zafer kazanılacak” bir hedef olarak belirlenmesi, yatırımların bu alanda yoğunlaşması ve özel sermayenin de garantili bir alan olarak demiryolu yapım işine yoğunlaşması genel olarak köklü bir sanayi hamlesini köstekleyen eğilimlerdir. Demiryolu yapımı, ülke içinde ticaret ve üretimin gelişmesini için temel altyapı yatırımlarından birisidir. Ancak, devletin yapacağı yatırımlarının bir kısmını özel sermayeye bırakması, özel sermayenin başka alanlarda faaliyete girmesini yavaşlatmıştır.

Tarım ve sanayi arasında çağdaş bir dengenin kurulması, sanayinin planlı bir şekilde geliştirilmesi, tarımdan sanayi istihdamına planlı bir geçişi sağlayacak bir iktisadi politika söz konusu olmamıştır. 1927 yılı istatistikleri bunu göstermektedir. Elbette dört sene içerisinde, 9 yıllık bir savaştan çıkmış, yakılmış, yıkılmış bir ülkenin kalkınması, gelişmiş bir sanayinin kurulması mümkün değildir. Ancak bunu hedefleyen bir iktisadi politika mümkün olabilirdi; ancak tarih böyle ilerlemedi.

3.2. DÖNEMİN ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

3.2.1. Mevzuatta Çalışma İlişkileri

a. Genel Yaklaşım

1923 yılından itibaren giderek netleşen iktisadi politika, değişen siyasi yapının yol göstericiliğinde kapitalist birikimin desteklenmesini öngörmüştür. Türk ticaret burjuvazisinin de talepleri doğrultusunda bir yandan yerli sermayenin desteklenmesi ve himayesi talep edilirken diğer yandan yabancı sermaye ile işbirliğinin yolları açılmıştır.

Çalışma ilişkileri açısından dönem, yine iktisadi hedefler etrafında şekillenmiştir. Kapitalist birikimi engelleyecek unsurlar ortadan kaldırılmış, İzmir İktisat Kongresinde kabul edilmiş olmasına rağmen çalışma yaşamını düzenleyen bir takım karar ve öneriler dikkate alınmamıştır.

Cumhuriyetin kurucu kadroları, çalışma ilişkileri alanındaki kuralsızlığı, sermayenin himayesi ve desteklenmesinin bir aracı olarak ele almışlar, bu alanda yapılacak düzenlemeleri sermaye birikimini yavaşlatacak zamansız düzenlemeler olarak görmüşlerdir. Sanayileşme hedefinin gerçekleşmesi için ödenmesi gereken bedellerden biri daha doğru bir ifadeyle çalışanların ödemesi gereken bedellerden birisi çalışma yaşamındaki kuralsızlık, çalışanları koruyucu önlemlerin geçiştirilmesi, gereken denetimlerin yapılmaması ve işçi hareketinin bastırılmasıdır.

Kısacası; işçi hareketi bastırılmış, -bazı zorunlu ve bölgesel/sektörel önlemler, ki bunları denetleyecek kurumlar söz konusu değildi, alınmış olsa da- genel olarak çalışma ilişkilerinin düzenlenmesi ve çalışanları koruyucu önlemler sanayileşmeyi yavaşlatacak düzenlemeler olarak görülmüş, bu nedenle daha 1923 yılında öngörülmüş olan İş Kanunu yıllarca ertelenmiştir.

b. 1924 Anayasası

1924 tarihli ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sonraki dönemlerde yapılan değişikliklerle birlikte 1960 yılına kadar yürürlükte kalmış ve bu dönemde genel hukuksal ve siyasal çerçeveyi çizmiştir.¹¹²

Anayasa, diğer tüm yasa ve yönetmeliklerin uygunluğunu zorunlu kılan üst/temel yasa niteliğinde olduğu için çeşitli yasaları belirleyen genel hükümleri içerir. Konumuz gereği çalışma ilişkileri alanına dair de genel belirlemelerde bulunulabilir. Çalışma ilişkileri alanına dair Anayasal genel düzenlemeler ekonomik ve sosyal haklar ve örgütlenme özgürlüğü ile yapılabilir.¹¹³ Ancak 1924 Anayasası bu yönden yetersiz

¹¹² Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 329

¹¹³ Sarper Süzek, İş Hukukunun Genel Esasları, Savaş Yayınları, Ankara, 1998, Sf. 51

bir anayasa olarak değerlendirilebilir. Çünkü ekonomik ve sosyal haklara ilişkin bir genelleme 1924 Anayasasında mevcut değildir.

Esnek bir değerlendirmeye 1924 Anayasasının 70. maddesinde “Türklerin Tabi Hakları” arasında sayılan “çalışma hakkı” ekonomik bir hak olarak ele alınabilir. Çalışma hakkı, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 1919 tarihli Anayasası ile Filedelfiya Bildirgesi’nde ve çok sonra 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde yer bulmuştur.¹¹⁴ Ancak Anayasa’da belirtilen çalışma hakkı, devletin sosyal görevlerinden birisi olarak her vatandaşa iş sağlama ve bunu garanti etme yükümlülüğünü ifade eden bir sosyal görev olarak ele alınmayıp bireysel özgürlükler temelinde bireyin istediği işte çalışma veya çalışmama özgürlüğü olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁵

Anayasa’da sosyal görev ve sorumlulukları içeren toplumcu bir yaklaşım ve anlayıştan çok bireyci, bireysel özgürlükleri öne çıkartan ve bunu diğer bireylerin özgürlüğüyle sınırlayan¹¹⁶ bir yaklaşım ağırlık göstermiştir.¹¹⁷ Ancak sanayileşme hedefi kapsamında sermayenin önündeki engellerin kaldırılması yaklaşımı sınırlı da olsa ifade edilen bireysel hakların kullanımını imkansız hale getirmiştir. Böylece toplumsal yaklaşımın eksikliği, bireysel hakların ifadesi ama pratikte uygulanmaması ile birleşerek baskıcı ve otokratik bir siyasal şekillenmeye yol açmıştır. Bu yaklaşım çalışma ilişkilerinde emekçilere dönük uygulamalarda ve işçi hareketine karşı bizzat zor yoluyla kendini göstermiştir.

c. 1924 Hafta Tatili Kanunu

Yasa ile hafta tatili konusu düzenlenmektedir. Yasada haftada bir gün çalışmayacak kuruluşlar belirlenmektedir. Yasanın gerekçesinde çalışanların güçlerini

¹¹⁴ Cahit Talas, “Uluslararası Belgelerde Toplumsal İnsan Haklarının Evrimi ve Yeni Boyutları”, İnsan Hakları Armağanı (XXX. Yıl), Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayını, Ankara, 1978, s. 48-49, s. 56

¹¹⁵ Yüksel Ersoy, Çalışma Hürriyetine Karşı Suçlar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1973, s. 76

¹¹⁶ Mümtaz Soysal, Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, Altıncı Baskı, İstanbul, 1986, s. 48

¹¹⁷ Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Afa Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1996, s. 238

koruması ve dinlenmesinin verimliliği arttıracığı ve sanayileşme hedefinin gerçekleşmesine katkı sağlayacağı ifade edilmektedir.

Yasaya göre; belirlenen kuruluşlarda hafta tatili Cuma günü ve tatil 24 saatten az olamayacaktır. Ancak, yasa, nüfusu 30.000'in üstünde olan şehirleri kapsamıştır. Yapılan değişiklikle sınırlama nüfusu 10.000'in üstünde olan şehirlere indirilmiştir.

“1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, 13.648.270 olan toplam nüfusun sadece 2.353.332'si, yani %17.24'ü, 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerlerde yaşamaktaydı. 1935 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre ise 16.157.450 olan toplam nüfusun, sadece 2.734.732'si, yani %18.93'ü, 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerlerde yaşarken, 13.422.718'i, yani %83.07'si nüfusu 10.000'den az olan yerleşim birimlerinde yaşamaktaydı. 10.000'den fazla nüfuslu yerleşim birimlerinde yaşayanların oranı, zaman içerisinde de küçük artışlar göstererek, 1940'ta %18.0'a, 1945'te %18.4'e, 1950'de %18.7'ye, 1955'te %22.5'e ve 1960'ta %25.9'a yükseldi.”¹¹⁸

Kanun tasarısı 1924 yılında yasalaşmasına rağmen 10.000'in üzerinde nüfusa sahip yerleşim birimlerinde de uygulandığı söylenemez.¹¹⁹ Kessler, 1942 yılında yayınlanan bir makalesinde “1938 senesinde işçiler için henüz muntazam bir hafta tatili mevcut olmadığı anlaşılmaktadır”¹²⁰ değerlendirmesini yapmıştır. Kessler, makalesinde şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

“Herhalde yukarıda saydığımız sanayi şubelerinde senede çalışılan gün sayılarını gösteren rakamlar, bu sahada henüz halledilmeğe muhtaç ne kadar mühim sosyal politik meselelerin mevcut olduğunu göstermektedir; ancak muntazam haftalık istirahat günleri işçileri vakitsiz malul ve harap olmaktan kurtarırlar; maluliyet bizzat işçi için olduğu kadar ailesi için de aynı suretle meşum ve mülklik ve milli iktisat bakımından da pahalı ve iktisadi olmayan bir hadisedir.”¹²¹

1938 yılı istatistikleri üzerinden yapılan değerlendirmelerin, çok daha ağır bir şekilde 1920'li yıllar için geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

¹¹⁸ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 334

¹¹⁹ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 334

¹²⁰ Gerhard Kessler, “Türk İş İstatistikleri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 4, Sayı: 1, İstanbul, 1942, Sf. 249

¹²¹ Kessler, s. 250

d. 1925 Takrir-i Sükûn Kanunu

Kanun çalışma ilişkilerine dönük dolaysız bir düzenleme içermemektedir. Ancak Güneydoğu’da başlayan isyan hareketinin yok edilmesi amacıyla çıkartılmış olmasına rağmen hükümet karşıtı yahut karşı olma potansiyeli taşıyan diğer kurum ve cemiyetleri de ortadan kaldırmıştır. “Hükümete tanımış olduğu olağanüstü yetkiler nedeniyle, çalışma ilişkileri alanında da önemli sonuçlar doğurdu ve yasayla tanınan yetkiler işçi cemiyetleri ve işçi hareketleri üzerinde de kullanıldı.”¹²²

e. 1926 Medeni Kanunu

Kanun, çalışma ilişkilerini dernek ve cemiyetler konusunda yapmış olduğu düzenlemeler nedeniyle ilgilendirmektedir. Yasayla dernekler konusunda serbest kuruluş ilkesi getirilmiştir.¹²³ Yasaya rağmen işçi cemiyetleri üzerindeki baskı devam etmiş, birçoğu kapatılmıştır.

f. 1926 Borçlar Kanunu

22 Nisan 1926 tarihli ve 818 nolu Borçlar Kanunuyla bireysel iş ilişkileri alanında hizmet sözleşmesi çerçevesinde düzenlemeler yapılmıştır. Hizmet Akdi başlıklı bölümde, 313. maddede bireysel hizmet sözleşmesi şöyle tanımlanıyor:

“Hizmet akdi, bir mukaveledir ki onunla işçi, muayyen veya gayri muayyen bir zamanda hizmet görmeği ve iş sahibi dahi ona bir ücret vermeği taahhüt eder.

“Ücret, zaman itibariyle olmayıp yapılan işe göre verildiği takdirde dahi işçi muayyen veya gayri muayyen bir zaman için alınmış veya çalışmış oldukça, hizmet akdi yine mevcuttur; buna parça üzerine hizmet veya götürü hizmet denir.

“Hizmet akdi hakkındaki hükümler, kıyasen çıraklık akdine tatbik olunur.”

¹²² Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 336

¹²³ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 336

Yasaya göre işçi ve işveren arasındaki sözleşme “şartları kanuna âhlaka (âdaba) mugayir olmamak üzere istenildiği gibi tâyin olunabilir”¹²⁴.

Yasayla Mecelledeki köle-efendi mantığının yerini eşit güçler olarak kabul edilen işçi-işveren ilişkisi almıştır.

Yasada işçi ile işveren arasında bireysel iş ilişkileri belli başlı konularda düzenlenmiştir. Ücretlerin zamanında ödenmesi, fazla mesai, işverenin ödevleri, işçinin yerine getirmesi ödevler, yapılacak işin sözleşmeyle belirlenmesi vb. konularda yasal belirlemeler yapılmıştır. Bireysel iş ilişkileri alanında yapılan bu düzenlemenin asıl anlamı çalışanları koruyucu özelliği değil çalışma ilişkilerine dair düzenleyiciliği ve kurumsallaşmanın başlaması için bir adım olmasıdır.

Yine de kanun bireysel iş ilişkisi alanında işçilerin bazı hakları tanınmıştır.

“İşveren işçinin yaşamını ve sağlığını koruyabilmek için gerekli önlemleri almak zorundadır. Kendi kusuru dışında bir nedenle kısa bir süre için işini yerine getiremeyen işçiye ücret ödenmesi; işçiye avans verilmesi; işverenin, işçi ve ailesinin geçimi için zorunlu olan ücret miktarını kendi alacağı dolayısıyla kesmemesi; işçiye alışılmış saat ve günlerde dinlenmesi için izin verilmesi; bir yılı aşan sözleşmelerde en az bir haftalık bozma bildirim süresi verilmesi yasanın getirdiği koruyucu önlemler arasındadır.”¹²⁵

Ancak, kanunun yürürlüğe girmesiyle belirlenen yasal mevzuat yaşama tam anlamıyla geçememiştir.

Kanunla toplu iş sözleşmesi kavramı “umumi mukavele” düzenlemesiyle ilk defa Türkiye iş hukukuna girmiştir. Kanunun umumi mukaveleyi öngören 316. ve 317. maddeleri şöyledir:

“MADDE 316 - İş sahibi kimselerin veya cemiyetlerin, işçilerle veya cemiyetleriyle yaptıkları mukavelede hizmete müteallik hükümler vazolunabilir.

“Bu umumi mukavele, tahriri olmadıkça muteber değildir.

¹²⁴ 22.4.1926 tarih ve 818 sayılı Borçlar Kanunu, www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.3.818&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=medeni, 15 Nisan 2010

¹²⁵ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 338

“Alâkadarlar bu mukavelenin müddetinde ittifak edemezlerse, bir sene mürurundan sonra altı aylık müddet için yapılacak bir ihbar ile her zaman mukaveleyi feshedebilirler.

“MADDE 317 - Umumi bir mukavele ile bağlı bulunan iş sahipleriyle işçiler arasına yapılacak hususi hizmet akitlerinin, umumi mukaveleye muhalif hükümleri batıldır.

“Bu batıl hükümlerin yerine, umumi mukavele hükümleri kaim olur.”

Ancak sözleşmeyi yapacak işçi ve işveren sendikaları olmadığından bu maddelerin uygulanması mümkün olmamıştır.¹²⁶ Genel olarak “işçi” ve işverenlerin yahut cemiyetlerinin toplu sözleşme gibi çalışmaya yaşamını düzenleyen bir konuda sendikaların yerini alması mümkün gözükmemektedir. 1938 yılında yasalaşan Dernekler Kanunu öncesinde sendikalara dair hukuki bir yasak bulunmasa da sendikaların varlığı fiilen engellenmektedir. Ayrıca umumi mukaveleyinin yaşama geçmesini sağlayacak grev ve lokavt gibi mücadele araçları da kanunda öngörülmemektedir. 1909 yılında çıkan Tatil-i Eşgal kanunu grev ve lokavtlara sınırlı da olsa bir özgürlük getirirse de Tahrir-i Sükun kanunun gölgesi ve tek parti rejiminin yarattığı ağırlık karşısında fiili bir özgürlükten bahsedilemez. 1936 yılında yasalaşan İş Kanunu ile fiili yasak hukuki yasakla da birleştirilmiştir.

3.2.2. Çalışma ve Yaşam Koşulları

1920’li yıllarda işçileri örgütlenmeye ve hak arama mücadelelerine iten, böylece çalışma ilişkilerinde bazı önlem ve reformların gerçekleşmesine zorlayan yaşam koşullarına dair Şefik Hüsnü “Türkiye’de İşçi Hareketi” başlıklı 28 Eylül 1926 tarihli makalesinde şöyle demektedir:

“Türk işçilerinin en temel hakları hala gasp edilmiş durumdadır. Batı ülkelerinin işçileri ise, yasalarla belirlenmiş olan bu temel haklara yıllardır sahiptir. Türk işçisi, sekiz saatlik işgünü nedir, henüz bilmemektedir. Türk işçisi için işgünü, güneşin doğuşuyla başlamakta, batışına kadar sürmektedir. Bazı mevsimlerde işgünü 15-17 saati bulmaktadır. İşçilerin gerçek anlamda bir sendika kurma hakkı yoktur. Kadın ve çocuk işçiler, sömürücünün insafına terk

¹²⁶ Ali Güzel, “3008 Sayılı İş Yasasının Önemi ve Başlıca Hükümleri”, Sosyal Siyaset Konferansları, Otuzbeşinci-Otuzaltıncı Kitaplar, İstanbul, 1987, s. 208

edilmiştir. İşyerinde işçinin sağlığını koruyacak en ufak önlem bile bulunmamaktadır.”¹²⁷

1926 yılında geçerliliğini koruyan bu koşulların 1923’lü yıllardan 1929 dünya ekonomik krizine, krizin ağırlaştırıcı etkisiyle de sonraki yıllarda da varlığını koruduğu tespitini yapmak abartı olmayacaktır. Başar’ın liman işçilerinin yaşam koşullarına dair gözlemleri de en azından 1930 öncesi işçi sınıfı ve emekçilerin yaşam koşullarını ifade etmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında işçilerin çalışma koşulları günlük yaşamları zorluklar içinde sürdürmelerine neden olmaktadır:

“Bu dönemde en yüksek ücret lokomotif makinistlerine, elektrikçilere ve doğramacılara, en düşük ücret ise tarım ve inşaat işçilerine ödenmekteydi. İşçi ücretlerinin düşüklüğünün yanı sıra, önemli bir diğer husus yabancı işçilerle yerli işçilerin ücretleri arasındaki farktı. Örneğin taşkömürü sanayinde yabancı işçiler günde 410 ile 730 kuruş alırken, Türk işçilere 160 ile 300 kuruş ödenmekteydi. Yeraltında çalışan yabancılar 670, Türkler ise sadece 60 kuruş almaktaydı. Öte yandan erkek işçilerle kadın ve çocukların ücretleri arasında da büyük bir fark vardı. Erkek dokumacılar günde 150 kuruş alırken, kadınlar 75, çocuklar ise 20 kuruşa çalışmaktaydı. Akçoraoğlu Yusuf Bey, İstanbul’da gördüğü bir tütün fabrikasında ‘10 yaşındaki kız çocuklarının kendilerinin de tütün yaprağı gibi sapsarı olduklarını’ ısrarla belirtmiştir. Milli burjuvaziye güçlendirmeye verilen ağırlık kaçınılmaz olarak sömürülen sınıfları, yani küçük ücretlileri, işçileri ve köylüleri eziyordu. Elektriklendirmenin daha ilk başlarında bulunduğu ve sadece büyük şehirlerde uygulanmaya başlandığı bir ülkede, gazyağı gibi birinci dereceden zaruri bir ihtiyaç maddesine bile öylesine ağır vergiler konmuştu ki işçiler böylesine vasitasız vergilerin doğrudan baskısı altında ezilmekteydiler.”¹²⁸

Hükümete yakın Milliyet gazetesinin bir yazarı, gazetenin 21 Ekim 1923 tarihli nüshasında Haliç Vapur İşletmelerinde çalışan işçilerle yaptığı görüşmeyi şöyle aktarmaktadır:

“Kendileriyle yaptığım görüşmede işçiler bana şunları anlattılar: İşgünümüz güneş doğmadan, saat 5,30’da başlar ve gece saat 10’a kadar sürer. Cuma günü hariç. Çünkü Cuma günü tatil olduğu için trafik çok yoğundur. Cuma günleri biz gece saat 11, hatta 11,30’a kadar çalışmak zorunda kalıyoruz. Öğleyin yemek yiyebilmemiz için iki saatlik paydosumuz var. Böylece ağır

¹²⁷ Şefik Hüsnü, Komitern Belgelerinde Türkiye-5, Kaynak Yayınları, Ankara, 1995, Sf. 53

¹²⁸ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Tek Parti Döneminde Toplumsal Mücadeleler, No: 56, İletişim Yayınları, İstanbul, 25 Aralık 1989, Sf. 1897

işimiz (hamallık yada yükleyici olarak çalışmamız) 24 saatte en az 14 saat sürüyor. İşletme, hiç değilse öğle paydosumuzu 2 saat daha uzatsa da, biz de dinlenmiş olsak”¹²⁹

“Hangi işi yaparsak yapalım, şirket işe yeni alınmış işçilere ayda 25 lira ödüyor. Ancak ilk 6 aydan sonra bu ücret 30 liraya yükseliyor. Zam için yıllarca beklemek lazım. Aramızda şirkette 10-15 yıl çalışan arkadaşlar var, bunlar en fazla 40-50 lira alıyor. Onlar da zaten topu topu dört-beş kişidir.”

“Dokumacılar ve tütün işçileri günde 15 saat çalışırlar, günlük ücretleri 1 liradır.”

“İstanbul’un bazı semtlerinde lokanta, otel, kasap ve buna benzer işletmelerde işçiler günde 20 saat çalışır ve yalnız 4 saat dinlenip uyuyabilirler.”¹³⁰

“Fırın işçisinin durumu daha da berbattır. İş günleri 18 saatten fazladır. İstanbul’un bazı semt fırınlarında iş 24 saat devam ediyor. Çok defa işçi 24 saatlik işgününde, uygun bir saatte bir yere kıvrılıp kestirir, yoksa işi gece gündüz devam eder.”¹³¹

Duyun-u Umumiye İdaresi tarafından hazırlanan bir rapora göre orta halli bir memur ailesinin geçim indeksi 1923-27 yılları arasında Tablo 3.7’deki gibi bir değişim göstermiştir.

Tablo 3.7
Memur Ailesinin Geçim İndeksi (1923-1927)

Yıllar	İndeks
1923	100
1924	105
1925	111
1926	115
1927	114

Kaynak: Çavdar, s. 221

1923-27 yılları arasında fiyatlar ortalama yüzde 15 civarında bir artış göstermiştir. Yıllık enflasyon yüzde 4 civarındadır. Aynı dönemde gelirler ise artmak bir yana azalmıştır.¹³² İstanbul’da yayınlanan Journal d’Orient isimli gazetenin 1928 yılında işçi ücretlerine dair yaptığı araştırma sonuçları Tablo 3.8’de görülebilir.

¹²⁹ A. Şnurov, Türkiye Proletaryası, Yar Yayınları, Çeviren: Güneş Bozkaya, İstanbul, 2006, Sf. 23

¹³⁰ Şnurov, s. 24

¹³¹ 18 Mart 1926 tarihli Vakıf gazetesinden aktaran Şnurov, s. 24

¹³² Çavdar, s. 221

Tablo 3.8
1928 Yılında Sektörlere Göre İşçi Ücretleri

İş Kolu	Usta	Çırak	Kalifiye İşçi	Sıra İşçisi
Gıda Sanayi	80 TL (ay)	40 TL (ay)	-	50 krş (gün)
Döküm	3-4 TL (gün)	3 TL (gün)	-	50 krş (gün)
Hahıcılık	80 TL (ay)	60 TL (ay)	1 TL (gün)	35 krş (gün)
Kimya	65 TL (ay)	-	40 TL (ay)	25 TL (ay)
Matbaa	70 TL (ay)	-	-	25 TL (ay)
Mobilya	2-3 TL (gün)	-	2 TL (gün)	50 krş (gün)

Kaynak: Çavdar, s. 221

21 Ekim 1928 tarihli Milliyet gazetesinde liman işçilerinin ücretleriyle ilgili yer alan haberde şöyle denilmektedir: “Hangi işi yaparsak yapalım şirket işe yeni alınan işçilere ayda 25 lira ödüyor. Ancak ilk altı aydan sonra bu ücret 30 TL’ye yükseliyor. Zam için yıllarca beklemek lazım. Aramızda, şirkette 101-5 sene çalışan arkadaşlar var, bunlar en fazla 40-50 lira alıyorlar. Onlar da zaten topu topu dört-beş kişiydiler.”

Geçim düzeyini kavramak açısından Çavdar’ın hesabını buraya aktarmakta fayda görüyoruz:

“Geçim düzeyini daha somutlaştırmak için, o tarihteki fiyatlarla ve ortalama 50 TL gelire neler yapılabilir sorusunu yanıtlamaya çalışalım. Bu gelirin yaklaşık beş lirası kazanç vergisine gitmektedir. Emeklilik gibi sosyal kesintiler de 2.5 TL’yi bulmaktadır. Orta düzeydeki bir semtte, koşulları pek de iyi olmayan bir evin kirası da 10 liradır. Bunları çıkardıktan sonra geriye kalan miktarı otuza bölersek ailenin geçimi için günde 108 kuruş gibi bir miktar kalmaktadır. Bu miktarla geçinmek hayaldir. Kuşkusuz, bu 108 kuruşun içerisinde giyim, kültür, sağlık ve ulaşım gibi zorunlu harcamalar da bulunmaktadır. Bu küçük açıklama bile yirmili yıllarda yaşamın ne kadar zor koşullarda sürdürülebildiğini ortaya koymaktadır.”¹³³

Cumhuriyet sonrası dönemde ücretlerin değişimi Tablo 3.9’den izlenebilir:

¹³³ Çavdar, s. 222

Tablo 3.9
1923-29 Döneminde Ücretlerin Değişimi

Yıllar	Nominal Ücretler		Toptan Eşya Fiyat Endeksi	Gerçek Ücretler	
	Tarım	İmalat		Tarım	İmalat
1923	11,75	34,65	29,4	40,0	117,9
1924	17,41	30,79	30,9	56,3	100,2
1925	21,81	38,53	32,5	67,1	118,6
1926	23,93	35,88	33,7	71,0	106,5
1927	17,38	39,69	33,4	52,0	118,8
1928	20,25	37,64	34,3	59,0	109,7
1929	29,44	40,96	34,8	84,6	117,7
1930	19,39	36,08	26,5	73,2	136,2

Kaynak: Bulutay, s. 305, Tablo.9.1

Tabloda görüldüğü gibi 1923-29 yılları arasında reel ücretler düzensiz bir biçimde artmakta ve azalmaktadır. Toptan eşya fiyat endeksi ise bu yıllarda toplam yüzde 18.4 oranında artmıştır. 1929 yılına gelindiğinde imalat sektöründe 1923 yılındaki reel ücret düzeyine tekrar gelinmiştir. 1930 yılında ise, uluslararası ekonomik buhranın etkisiyle tarım ve tüketim mallarının fiyatlarındaki düşme ile tüketici fiyat endeksi de yüzde 23,9 oranında düşmüştür. Böylece imalat sektöründe nominal ücretler yaklaşık yüzde 10 düşmesine rağmen gerçek ücretler yüzde 10,4 oranında artış göstermiştir. Krizin etkisiyle kapanan işyerleri ve küçük üreticilerin yıkımının bu hesapta görülemeyeceği öngörüldüğünden ücretlerdeki bu artışın genel refahın olumlu yönde ilerlediğini göstermeyeceğini ifade edebiliriz.

Ücretler ve fiyatlardaki değişim indeksi Tablo 3.10'da görülebilir.

Tablo 3.10
Ücretler ve Fiyatlardaki Değişim İndeksi (1914-1941)

Yıllar	Parasal Ücretler	Fiyatlar	Reel Ücretler
1914	100	100	100
1918			30-40?
1935	778	957	81
1939	841	988	85
1941	959	1313	106

Kaynak: Makal, s. 431

Birinci Dünya Savaşı sırasında ücretlerin 1914 yılı ücret düzeyine göre yüzde 30-40'lara düştüğü tahmin edilmektedir. 1935 yılında ise 1914 yılına göre yüzde 81 düzeyine gelmiştir. Bu durumda tablo. 'deki 1923 yılından 1935 yılına ve ele aldığımız dönem açısından 1929 yılına kadarki ücret artışları; ortalama ücret düzeyinin üzerine çıkan artışlar değildir. 1914 yılındaki reel ücret düzeyinin oldukça altında ve 1929 yılına gelindiğinde de oldukça altında olmaya devam eden bir ücret düzeyindedir.

Dönemin yaşam koşullarından izleri Resimli Ay dergisindeki Sabiha Sertel'in yazılarında bulabiliriz. Sertel derginin Ekim 1929 tarihli sayısında şöyle yazmaktadır:

“Günler, aylar, seneler geçer, Medreseden kaçan yersizler, yurtsuzlar siyasi cereyanların tufan gibi akışında bir katre gibi erirler. Kasırgalar kopar, hilafetler, istibdatlar devrilir, yıkılır. Zafer ve istiklal gelir. Demokrasi ve inkılap eskileri götürür. Fakat selin götüremediği, hala köprü üstlerinde yırtık paçavralar içinde nöbet bekleyenler, amca on paracık diye bağırırlar... Paçavralar içinde devir devir nöbet bekleyen çocuk hala oradadır, hala karnı açtır. Küfesi sırtında akşama kadar taban patlatan çocuk köprü altında yatar.”¹³⁴

Sertel derginin başka bir sayısında ise şöyle yazmaktadır:

“Dün sabah Gülhane parkının karşısındaki çeşme yataklarının birisinde biri hasta, biri ölü iki adam bulunmuştur. Yapılan muayene neticesinde ölümün tabii açlıktan olduğu anlaşılmıştır. Bu adam gündüzleri küfecilik yapar, geceleri bu yatağın içinde yatarmış. Bundan birkaç gün evvel hastalanmış ve dün sabah ölmüştür. Polis memurları bu adamın cesediyle

¹³⁴ Çavdar, s. 222

meşgul olurken diğer yataktan da bir inilti işitmişler ve burada da bir zavallının son demlerini yaşadığını görmüşlerdir. Bu adam da hastaneye kaldırılmıştır. Ormanlarda ağaçların meyvası ile geçinen ilk insanın hayatı daha sigortalıydı. Hiç olmazsa küçük emeğinin mukabili sahip olduğu meyva karnını doyurur, ağaç kovuklarına parasız başını sokardı. Ormanda açlıktan ölmezdi. Şimdi medeni bir cemiyetin ortasında, bir şehrin içinde insanlar açlıktan ölürse o cemiyette içtimai sigorta yok demektir.”¹³⁵

Çalışma koşullarına dair bir izlenimle Sertel’den alıntılarımızı sonlandıralım:

“Fabrika tezgahlarında say kuvvetlerini bir hayvan gibi akıtanların tekaüt maaşı da yoktur. Onlar bu makinaların arkasında sıhhatlarını, hayatlarını tüketirler. Saçlar beyazlandı, yüzlerde kırışıklar belirdi, kollarda say kuvveti tükendi mi, haydi oğlum uğurlar olsun, senin artık emecek kanın kalmadı der, ne geçmiş seneleri, ne de gelecek hesap etmeden bu adama sokağı gösterirler. Fen, sıhhat, hayat, hastane her şey cebi dolu olanın. Ölüm ve ıstırap sokakların adamının.”¹³⁶

Bu koşullar karşısında işçiler, kendi işletmelerindeki sorun ve sıkıntılara karşı, ancak ülke genelinde birleşme başarısını gösteremeyen bir takım eylemlere girişmişlerdir. Genellikle ekonomik taleplerle gündeme gelen bu işçi hareketleri, çalışma ilişkilerinin gelişme seyrine, diğer taraftan hükümet politikasına sınırlı ölçüde olsa da etkide bulunmuşlardır.

3.2.3. İşçi Hareketi

1923–29 yıllarında hükümet ve sermaye çevrelerinin iktisadi programı yerli sermayenin işbirlikçi azınlık sermaye çevresinin yerini alması; teşvik, himaye ve yabancı sermaye ile işbirliği vb. yöntemlerle birikiminin hızlandırılması üzerine kurulmuştur.

Sermayenin azami kar itkisiyle hareketini, çeşitli sebeplerle bazı sınırlayıcı faktörler ortaya çıkmıştır. Örneğin emekçiler, bir araya gelip hak alma mücadelesine girmişler, böylece sermayenin kuralsız birikime bazı sınırlamalar getirmişlerdi. Yahut devlet, “toplumsal uzlaşmayı” sağlama adına –elbette yine sınıf mücadelesinin seyri

¹³⁵ Çavdar, s. 223

¹³⁶ Çavdar, s. 223

ile- bazen sermaye birikimi ve çalışma ilişkilerine yönelik bazı kural ve sınırlamalar getirmiştir.

1920'ler Türkiye'si ise bu açıdan tam bir kuralsızlık örneğidir. Cumhuriyetin kurucu kadroları, dayandıkları sınıflar iktisat politikasında sanayi birikimini, sermayenin teşvik ve himayesini temel unsur olarak belirlemiştir. Sermayenin teşviki, başka bir deyişle sermaye birikiminin önündeki engellerin kaldırılması çalışanların hak ve taleplerinin yok sayılmasına sebep olmuştur.

Yönetici elitin genel yaklaşımı, emekçilerin haklarının belirlenmesi, bir iş yasasıyla çalışma ilişkilerinin düzenlenmesi, sermayenin azgınca sömürsünün dizginlenmesi ve emekçiler yararına bazı düzenlemelerin yapılması değil tersine sermaye birikimini yavaşlatacak her türlü önlem ve düzenlenmenin ertelenmesi, savuşturulması yönünde olmuştur.

İzmir İktisat Kongresi, bir iş yasasını önüne koymuş olmasına rağmen, yasanın çıkış tam 13 sene beklemiştir. Kongrede yapılan sermayeyi himayeci ve teşvik eden öneriler iktisat politikasında yaşam bulurken, işgününü sınırlandıran, kadın ve çocukların çalışmalarını düzenleyen öneriler, kongrece kabul edilmesine rağmen hayata geçirilmemiştir.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya savaşındaki yenilgisiyle zaten giderek kendisinden kopan bölgelerdeki hâkimiyetini kaybederken, kontrolü altındaki topraklar da İtilaf Devletleri tarafından işgal edildi.

Bu işgal ve istila politikalarına karşı Anadolu'nun birçok bölgesinde işgal karşıtı hareketler ortaya çıkmış ve işgal güçleriyle çatışmalar işgalin hemen ertesinde başlamıştı. Böyle bir süreçte -gelişkin bir işçi sınıfından bahsedemesek de, gelişen ve sayısal olarak da artan, 1908 devrimiyle beraber siyasal mücadelede deneyimler edinmiş olan- işçi sınıfı da işgale karşı verilen bağımsızlık savaşına tüm gücüyle katılmıştır.

1919-22 yılları arasında Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF), Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) ve bu fırkalara bağlı işçi dernek ve sendikalarının çabalarıyla birçok işçi örgütlenmiş, grev ve gösteriler düzenlenmiştir.

Mustafa Suphi'nin önderliğinde kurulan Türkiye Komünist Partisi (TKP) ve onun yasal alandaki örgütlenmesi konumunda olan TİÇSF'nin çabalarıyla işçi örgütlenme ve eylemleri gelişmiş; toplamda merkezi bir birlikten bahsedilemezse bile, küçümsenemeyecek bir işçi örgütlenmesi ortaya çıkmıştır. Bu fırka ve bunlara bağlı derneklerin önderliğinde 1919-22 yılları arasında gerçekleşen grevler Tablo 3.11'den gösterilmektedir.

Tablo 3.11
1919-22 Yılları Arasında Gerçekleşen Grevler

Gre v No	Yıla r	Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	İş kolları	İşletme/ Şirket/ İşyeri / İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	1919	18 Şubat	Gıda	Tütün Rejisi İşçileir	İstanbul	
2	1919	10 Mayıs	Demiryolu Taşımacılığı	İstanbul tramvay işçileri	İstanbul	
3	1919	Temmuz	Genel İşler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	
4	1919	13 Temmuz	Ardiye ve antrepoculuk	Hisar iskelesi hamalları	İstanbul	
5	1919	Ekim ortası	Gemi yapımı	Kasımpaşa tersanesi işçileri	İstanbul	1.300
6	1919	30 Ekim	Ardiye ve antrepoculuk	Rıhtım hamalları	İstanbul	
7	1920	Nisan	Deri	Kazlıçeşme debbağhaneleri işçileri	İstanbul	90
8	1920	17 Nisan	Basın ve yayın	Fransız ve Rum gazeteleri mürettepleri	İstanbul	
9	1920	23 Nisan	Demiryolu taşımacılığı	Beyoğlu “tünel” işçileri	İstanbul	
10	1920	Nisan	Gemi yapımı	Kasımpaşa tersanesi işçileri	İstanbul	
11	1920	Mayıs	Ardiye ve antrepoculuk	Vapurlara kömür yükleyen işçileri	İstanbul	
12	1920	10-15 Mayıs	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	700
13	1920	13 Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	İstanbul ve Edirne	
14	1921	Temmuz	Metal	Zeytinburnu fabrikaları işçileri	İstanbul	
15	1921	20 Eylül	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
16	1921	1-2 Ekim (36 saatlik)	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
17	1921	9 Ekim	Demiryolu taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	Edirne ve Çatalca	
18	1922	26 Ocak - 8 Şubat	Demiryolu taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	1.500
19	1922	8 Şubat	Genel işler	Belediye temizlik işçileri	İstanbul	1.000
				5 grevde toplam grevci sayısı		4.590

Kaynak: M. Şehmuz Güzel, s. 111

Düzenlenen grev ve gösterilerin büyük bir bölümü yabancı sermayeli işletmelerdeki işverenlere karşı yapılmıştır. Ekonomik mücadele genel olarak işgal karşı siyasal mücadele ile birleşmiş; gerçekleşen işgal karşıtı gösteri ve mitinglere de yansımıştır.

İşçi hareketinin işgal karşıtlığını ekonomik haklar mücadelesiyle birleştirdiği bu grev ve gösteriler, sonraki dönemde gerçekleşen işçi eylemleri, grev ve gösterilerin tetikleyicisi olmuştur. İzmir İktisat Kongresinde her ne kadar temsiliyet konusunda yeterli düzenlemeler yapılmamış olsa da bir kısım işçi haklarının kongrede kabul edilmiş olması, bunlardan bir kısmının uygulamada karşılığı olmasa da karar altına alınması sağlanmıştır.

İşçi örgütlenmelerinin gelişmesi, sosyalizm propagandasının artması, hatta meclisteki bazı milletvekillerinin kendilerine özgü bir sosyalizm anlayışı, mecliste kırmızı kurdeleler takılmasıyla ifade edilen SSCB sempatisi ve SSCB'nin Kurtuluş Savaşına desteğiyle de birleşen genel bir sosyalizm rüzgarı hükümeti de bazı önlemler almaya zorlamıştı. M. Kemal'in yakın arkadaşlarına kurdurduğu, hükümetin politikalarını onaylayan ve genellikle sahte TKP olarak da anılan Türkiye Komünist Fırkası girişimlerinden işçi örgütlenmelere karşı alınan bir dizi “zor” önlemlerine kadar çeşitli baskı politikaları yaşama geçirildi. Türkiye Halk İstirakiyyun Fırkası 1922 yılında, bu baskı politikalarını kastederek “Bugünlerde Avrupa emperyalizmine karşı askeri bir zafer kazandıran Türkiye'nin fakir köylü ve çiftçisidir. ... Siz bu hükümet sandalyesine işçi ve köylüleri merdiven yaparak çıktınız. ... Eylül ayından itibaren ... işçi ve köylülerin sesini boğmaya teşebbüs ettiniz”¹³⁷ diyerek hükümeti sert bir şekilde eleştirmiştir.

Hükümet, kendisinden bağımsız bir çizgide gelişen işçi hareketini kontrol altına alabilmek için kendi kontrolünde işçi dernek ve örgütlenmeleri kurmaya girişmiştir. Bunlardan en büyük ve önemli rol oynayanı ise İstanbul Umum Amele Birliği'dir. Bu birlik aynı zamanda ticari sermayenin temsilcisi konumundaki Milli Türk Ticaret Birliğiyle işbirliği içinde olmuştur.

¹³⁷ M. Şehmuz Güzel, s. 107

Türk Milli Ticaret Birliği'nin mimarı ve Genel Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, hükümetin desteği ile kurulan bu işçi örgütleriyle ilgili şunları söylemiştir:

“İstanbul'da liman amelesi Halk Fırkası adına sömürülüyor. Amelenin bir sandığı vardır. Bu sandık onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlara yardım etmek için kurulmuştur. Amelenin yevmiyesinden yüzde 3 kesilir. Şirket de yüzde 3 verir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti azası ve katip diye bir takım adamlar konmuştur. Reis, filan vekilin akrabası bir şeyhtir. Katib-i Umumi, azledilmiş bir mülkiye amiri, azalardan biri falanın akrabası, diğeri de falanın kayırmasıdır. Reis dört yüz lira, azalar ikiyüzer lira aylık alırlar. Sandığın gelirleri ancak masrafları karşılar. ... Cemiyet sadece bir yiğinti yeri olmuştur. Cemiyete bağlı olmayan ameleye iş verilmez. ... Gündelikleri ve kazançları, onları ve ailelerine en sefil hayat şartlarını bile korumaktan (uzaktır)”.¹³⁸

1924 yılında kurulan ve hükümet karşıtı bir tavır içinde olan Amele Teali Cemiyeti yöneticileri ise 1 Mayıs 1925'te işçi bayramını kutlamak için bildiri dağıttıkları gerekçesiyle tutuklanmış, 7 ile 17 sene arasında kürek cezasına çarptırılmışlardır. 1927 yılında Takrir-i Sükun kanununa dayanılarak tüm işçi örgütlenmeleri kapatılmış, bazı işçi örgütlerinin yöneticileri tutuklanmıştır. Bunun üzerine Dünya Kızıl Sendikalar Birliği Polifinter yayınladığı bildiride şunları ifade etmiştir:

“Halk partisi hükümeti, uzun zamandır sendikaları ele geçirip faşist bir örgüt haline getirmeye çalıştı. Fakat ne Çarlık zamanının milli istihbarat şefi Zubatov'un kullandığı metodlar, ne rüşvet, ne baskı işçi yığınlarının sınıfsal sendika örgütlerine karşı doğal sevgi ve meylini azaltmadı. Parlamento seçimlerinde Halk Partisi tekrar iktidara geldikten ve Kemal Paşa'nın 'beş gün süren, Türk demokrasinin başarısını öven' nutkundan sonra işçi sendikalarının merkezi yağma ediliyor. İşte bütün dünya burjuva demokratlarının sözleri ve işte işleri.”¹³⁹

1923 yılında toplam 32 bin işçinin katıldığı on büyük grev gerçekleşmiştir. Bunlardan en önemlileri 12 bin Zonguldak maden işçisinin sağlık koşulları ve kaza tazminatı için yaptığı genel grev, İzmir'de 5 bin kuru meyve işçisinin 7 günlük grevi ve

¹³⁸ Ahmet Hamdi Başar; Hatıralar, Barış Dünyası, Sayı: 63, Ağustos 1967

¹³⁹ TİİKP Davası Savunması, Aydınlık Yayınları, Ankara, 1974, s. 170

Erzurum, Samsun ve Adana’da telgrafçıların; İstanbul’da tramvaycılar ve müretteplerin grevidir.¹⁴⁰

“Kurtuluş savaşı sonrasında en önemli grevleri arasında 6 Eylül 1923’te başlayan mürettepler grevi sayılabilir. Grev üzerine gazete sahipleri Müşterek Gazete adlı bir gazete çıkardıysa da mürettepler bu patron gazetesine karşılık Haber ve Adil adlı iki ayrı gazete çıkarmayı başardılar. Grev, hükümetin aldığı önlemler üzerine 20 Eylül 1923’te sona erdi.”

“Bu dönemin diğer bir grevi Kasım 1923’de Şark Demiryolları Şirketi işçilerinin Tatil-i Eşgal Kanunu uyarınca önce Vilayet’e 18 maddelik bir dilekçe verdikten sonra başlattıkları ve toplam 1400 işçiden 1200’ünün katıldığı grevdi. İşçilerin istekleri arasında işgalcilerle işbirliği yapmış ‘hain’lerin işlerine son verilmesi, ücretlere yüzde 30 civarında zam yapılması, işgününün kesinlikle 8 saatle sınırlandırılması, hafta tatilinin ücretli olarak uygulanması, tatil günlerindeki çalışmaya çift yevmiye verilmesi, iş kazası geçirenlere iş başı yapana kadar normal ücretlerin ödenmesi, sene sonunda bir maaş tutarında ikramiye verilmesi, hastalık ve ölüm hallerinde yardım yapılması ve “”haksız” yere işten çıkarılan Kırklareli makasçısı Mehmet Ali Efendi’nin yeniden işe alınması vardı. İşçi temsilcilerinin İstanbul polis müdürünün riyasetinde patronlarla yaptığı toplantıdan sonuç alınamayınca, işçiler, 17 Kasım 1923’te Şark Demiryolları İşçi Cemiyeti’nde toplanarak grev kararı aldılar. Uzlaştırma çabaları bir sonuç vermeyince 19 Kasım’da başlayan grev boyunca son derece disiplinli davranan işçiler, taleplerinin önemli bölümünün kabul edilmesiyle 28 Kasım’da greve son verdiler. 1923’te ayrıca Bomonti Bira fabrikası, Zonguldak Ereğli Kömür Madeni Şirketi, İzmir incir toplama, İzmir ve Aydın demiryolu, Dersaadet tramvay şirketi işçileri kısa süreli grevler yaptılar.”¹⁴¹

Şefik Hüsnü’nün 25 Ekim 1926 tarihli yazısında bazı işçi eylemlerinden bahsedilmektedir. Örneğin “Tramvay işletmesinde çalışanların güçlü protestoları sonucunda hükümet, yöneticilerin hileli bir biçimde yürüttükleri işçi temsilcisi seçimlerini iptal etmek zorunda kaldı”¹⁴². Hükümet, bu grevlere karşı 1923 yılında Tatil-i Eşgal kanunu çıkarmıştır. Ancak bu kanun fiili grevleri engelleyememiştir.

İşçi hareketinin kazanımlar elde ettiği grev ve eylemleri hükümeti 1925 yılında bazı önlemler almaya zorlamıştır. Sosyalist eğilimli yazılar ve yayınlar yasaklandı. İşçi örgütleri üzerindeki baskılar arttırılmış, bu örgütlerin yöneticileri tutuklanmış ve cezalandırılmıştır. Diğer yandan aynı yıl içerisinde İstanbul Havagazı şirketi, İstanbul Tramvay şirketi, Zonguldak Ereğli Kömür Madeni, İzmir Kuru Üzüm

¹⁴⁰ TİİKP Davası Savunması, s. 170

¹⁴¹ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, No: 56, Sf. 1896

¹⁴² Hüsnü, s. 66

İmalathanesi işçileriyle Adana, Samsun ve Erzurum telsiz-telgraf memur ve işçileri greve çıkmışlardır.¹⁴³

1926 yılında Soma ve Bandırma Demiryolu ve İstanbul liman işçileri ücret ve sağlık koşullarını içeren bir dizi taleple işi bırakmışlardır. 1927'de liman şirketinin işçilerin yıllardır alışagelmiş oldukları çalışma düzenini değiştirip yeni bir düzen getirme çabaları ve onları şirket'in bağımlı çalışanı haline dönüştürmeyi istemesi üzerine 3 bin kişinin başlattığı grev, güvenlik güçlerinin müdahalesiyle çatışmaya dönüşmüştür. Çatışmalar sonunda 15 grevci ve 5 polis öldü ve grevci işçilerden 320'si tutuklanmış, 33'ü ise Olağanüstü mahkemeye sevk edilmiştir. Öte yandan gene İstanbul Tütün Rejisi işçileri de işi durdurup işverenle pazarlık sonucu taleplerinin bir bölümünü elde etmişlerdir. 1928'de ise grevlerde bir yükseliş gözlenmiştir. Adapazarı Karoser İmalathanesi, Demir Çelik İmalathanesi, Tramvay Şirketi işçileri greve çıkmışlardır.

1923-29 yılları arasında işçiler düşük ücret ve ağır çalışma koşullarında yaşamlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. İş yaşamları kurlsız, güvencesizdir. Devlet eliyle milli sermayenin himayesi politikası gereği, işçilerin hak ve talepleri yok sayılırken, işçi örgütleri üzerinde paravan örgütler ve doğrudan zor yoluyla baskılar yapılmıştır.

¹⁴³ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, No: 56, Sf. 1896

4. 1930–38 YILLARI ARASINDA EKONOMİ POLİTİKASI VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

1930'lu yıllardan itibaren devletçi politikalara geçiş, özel sermayeye biçilen rolü değiştirmemiştir. Devletin doğrudan müdahalesiyle yapılan sanayi yatırımları ve beş yıllık sanayi planı, özel sermayeden kamu işletmelerine alım garantileri, ucuz hammadde sağlanması, gümrük duvarları vb. uygulamalarla özel sermayenin desteklenmesini içermiştir. Devletçi politikaların uygulanması ise bir anda akla gelen yahut hızla değiştirilen ekonomi politikaların sonucu değildir.

1929 dünya iktisadi buhranı tüm kapitalist ülkeleri içe kapalı, himayeci ve devletin piyasaya daha fazla müdahalesini öngören uygulamalara yönlendirmiştir. Gümrük duvarları yükseltilmiş, yerli sanayi himaye edilmiş, devlet ekonomiyeye doğrudan yatırımlarla müdahale etmiştir. 1933 yılında ABD'de New Deal politikaları yaşama geçirilmiş, diğer kapitalist ülkelerde devletçi uygulamalar, faşist ülkelerde de (Almanya, İtalya vb.) devletin sanayi yatırımları arttırmıştır.¹⁴⁴

Türkiye'de 1929 buhranının sonucu devletin piyasaya doğrudan müdahalesinin artması, dönemin uluslararası konjonktüründen bağımsız değil tersine onun bir parçası ve uzantısıdır. Devletçi politikalar 1930'lar sonrasındaki Türkiye'ye özgü bir 'karma' ekonomi sisteminin belirtisi değil uluslararası gelişmelerin ve ekonomik ihtiyaçların Türkiye'deki parçasıdır. Çünkü serbest teşebbüs fikriyatının baş mevzisi olan ABD dahil kapitalist ülkeler gümrük vergilerini yükseltmiş, devletin ekonomiyeye müdahalesini arttırmıştır.¹⁴⁵

Arz fazlası krizi olan 1929 buhranına karşı sermaye, içinde bulunduğu krizden çıkış yolu olarak devletin ekonomiyeye daha ileriden müdahalesini öngörmüştür.

Türkiye'de 1930'lu yıllardan itibaren girilen süreç; 1923-29 döneminden bir kopuş değil tersine uluslararası konjonktür temelinde bir sürekliliktir. Bu süreklilik aynı zamanda dünya kapitalist ekonomisinde genel olarak devletin piyasaya müdahalesinin artmasıyla paralel ilerleyen bir süreçtir.

¹⁴⁴ Mehmet Selik, İktisadi Doktrinler Tarihi, Gerçek Yayınevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1980, s. 307

¹⁴⁵ Selik, s. 307

Özeti itibarıyla, 1923-38 dönemi Türkiye ekonomik ve siyasal sisteminin, belli bir süreklilik içinde modern dünya kapitalist ekonomisine daha ileriden eklemlenme sürecidir.

4.1. DÖNEMİN EKONOMİ POLİTİKASI

4.1.1. Devletçi Politikalar Geçiş – Genel Perspektif

1929 bunalımının etkisini hissettirmesi bütün dünyada liberalizmin sorgulanmasına neden olmuş, hatta birçok ekonomist tarafından liberal deneyin başarısızlıkla sonuçlandığı savunucuları tarafından itiraf edilmişti. Bu başarısızlık, piyasanın arz-talep dengesinin ‘görünmez el’in müdahalesi ile kendiliğinden oluşacağı, her arzın kendi talebini yaratacağı mitlerini sorgulanır hale getirmişti.¹⁴⁶ Liberalizmin kendiliğinden arz-talep dengesini kuramadığından hareketle, krizin etkisini azaltmak ve kapitalizmi muhafaza edebilmek için devletçi uygulamalar ağırlık kazanmaya başladı.¹⁴⁷

1930’lardan itibaren artan devlet müdahaleciliğini yalnızca yeni bir düşünsel arayışla açıklamak elbette yeterli değildir. 1929 kriziyle bozulan arz-talep dengesi dolayısıyla sermayenin içinde bulunduğu sıkışıklık devlet müdahaleciliğini giderek zorunlu hale getirmiştir.

1933 yılında liberalizmin merkezi olarak bilinen ABD’de uygulanan devlet müdahalesini öngören New-Deal politikaları, Almanya’da devletçi sanayileşme dünyada yeni bir sürece girildiğinin de başlangıç sinyalleri olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁸

Türkiye’de Osmanlı’dan kalma ekonomik ve sosyal miras üzerinde sanayileşme çabasının devletin doğrudan iştiraki olmadan hızlı bir biçimde yapılamayacağını deneyimlerle görülmesi ve dünya ölçeğinde liberal politikalarla devlet müdahaleci politikalara geçiş eğiliminin 1929 kriziyle beraber hız kazanmasıyla

¹⁴⁶ Selik, s. 305

¹⁴⁷ Rona Tunali, İktisadi Düşünce Tarihi, Bilim Teknik Yayınevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2000, s. 184-185

¹⁴⁸ Selik, s. 307

devletçi politikalara geçiş hız kazanmıştır. Dünya ölçeğinde devletçi politikalara geçişte yukarıda belirtildiği gibi sermayenin içine düştüğü krizden devletin yardımıyla çıkma çabası etkili olmuştur. Bunun Türkiye'ye etkisi de krizin geri ülkelere etkisi biçiminde gerçekleşti. Tarımsal ürün ihracatının talepteki düşme nedeniyle büyük oranda düşmesi, tarımsal ürün fiyatlarının talepteki düşme ile paralel azalması¹⁴⁹, zaten zayıf olan sanayinin krizden olumsuz etkilenmesi gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye gibi gelişmemiş ülkelerde de devletçi politikalara geçişte etkili oldu.¹⁵⁰

1930 sonrası devletçi uygulamalar için farklı yorumlar yapılmıştır. Dünyada ölçüsünde egemen olan devletçi uygulamalardan ayrı elen ve Türkiye'ye özgü kalkınma modeli olarak gören yaklaşımlardan, emperyalizme karşı “üçüncü yol”cu yorumlara kadar çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bunlar içerisinde en dikkat çeken 1932 yılında kurulan ve ağırlıklı olarak eski “sosyalist”lerin yönettiği Kadro dergisi çevresinin görüşleridir.

Kadro dergisi, Kemalizm'in görüş ve uygulamalarını sistemleştirme amacıyla ortaya çıkan bir harekettir. Kemalist pratiğin ideolojik ve iktisadi olarak benzerinin bulunmadığını iddia eden Kadrocular bu uygulamaların fikri düzeyde sistematikleştirmeyi hedeflediler.

Kadroculara göre Türk devrimi, burjuva veya proleter bir devrimlere sebep olan feodalite-burjuvazi ya da proletarya-burjuvazi çelişkisinden kaynaklanan bir devrim değil emperyalizm ile sömürge ve yarı-sömürge ülkeler arasındaki çelişkinin ürünüydü. Bu nedenle devrimin niteliği sınıfsal değil milliydi. Devrim sonrasında izlenecek yol da, devrimin farklı karakterinden dolayı burjuva kapitalist ya da proleter sosyalist olamazdı. Kendine özgü milli bir sistem kurulacaktı. Kadroculara göre devletçilik, bir iktisat politikası olmakla sınırlı değil milli kurtuluş hareketlerinin emperyalizme karşı başarılarından sonra kuracakları sosyo-ekonomik düzendir. Kadro yazarlarından İsmail Hüsrev'e bu düşünceyi şöyle ifade etmektedir:

“Türkiye’de resmi ulemanın anladığı devletçilik... devlet sosyalizminden, müdahalecilikten başka bir şey değildir. Bu ulema, fert

¹⁴⁹ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, s. 63

¹⁵⁰ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, s. 64

faaliyetlerinin esas kalmasını ve devletin ancak bazı nafia işlerini üzerine almasını muvafık görüyorlar... Bu ... bir içtimai sistem olmaktan ziyade bir devlet politikasıdır. ... Hakiki devletçilik cemiyetin bünyesinde bir istihaleyi tazammun eden bir sistemin ifadesi olabilir.”¹⁵¹

Devletçilik, bir sistem olarak ele alınsa da, iktisat politikası olarak görülse de Kadrocular için sınıf çıkarları gözetmeyen milli kurtuluş yoludur. Bu yol, yöntem veya sistem tüm mazlum halklara örnek olacaktır.¹⁵²

Kadroculara göre devletçilik sistemi, sınıf hakimiyetine dayanan kapitalizm ve sosyalizmden ayrılır. Buna göre fikri esası da sermayenin çıkarlarını güden burjuva görüşlerden ve işçilerin çıkarlarını savunan Marksizm’den ayrılır.

Kadrocuların görüşlerindeki esas nokta, sınıf hakimiyetinin ve sınıf mücadelesinin ortadan kaldırılmasıdır. Devletçilik sınıf hakimiyeti ve sınıflar mücadelesinin ortadan kaldırıldığı bir sistemdir. Devletçiliğin amaçlarını Kadro yazarlarından Şevket Süreyya Aydemir; “1) Geri ülkelerin sanayileşmesi; 2) yeni sanayinin bir sınıfın çıkarlarına açık bırakılmaması, 3) eski emperyalist karların bütün milletin çıkarına devletin elinde toplanması, 4) sınıf mücadelesini tasfiye ederek çelişkisiz, bağımsız ileri bir millet düzeninin ikamesi”¹⁵³ olarak ifade eder.

Bu devletçi sistem bir avuç sermayedarın çıkarlarını değil tüm milletin çıkarlarını savunmak açısından kapitalizmden ayrılır. Çünkü liberalizm mevcut sınıf çatışmalarını engelleyememiştir. Devletçi müdahalelerse bu çatışmaları törpülemek amacını gütmüştür. Bu nedenle Kadroculara göre ancak devletçilik sistemi sınıflar mücadelesini tasfiye edebilir ve kaynaşmış ve sınıfsız milletin ilerlemesini sağlayabilir. Bunun araçlarından olan plan ise sosyalist planlama ile karıştırılmamalıdır:

“Milli kurtuluş devletinin iktisat politikası ancak bir plan ... dahilinde tahakkuk eder. Bu plan ... şahsi mülkiyetin tasfiyesine müteveccih sosyalist bir plan değil, sadece milli iktisadiyatın kumanda manivelalarını... eline alacak, milli iktisadiyatı devlet marifetiyle bina edecek bir program olacaktır. Plan sosyalizmde olduğu gibi kolektif mülkiyete değil, büyük iktisat faaliyetlerinde devlet mülkiyetine istinat edecektir. ... Devletin iktisadiyatın kumanda manivelalarını... alması muhtelif şekillerde olabilecektir: ... Devlet tarafından

¹⁵¹ Hüsrev, İsmail; Kadro, Sayı: 19, Temmuz 1933

¹⁵² Vedat Nedim Tör, Kadro, Sayı: 21, Eylül 1933

¹⁵³ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 211

tesisat yapılması, imtiyazlar verilmesi, inhisarlar vazı, mevcut müesseselere iştirak, devlet müesseseleri vasıtasıyla kontrol, harici ticari kontrol.”¹⁵⁴

Kadrocuların devletçilik hakkındaki görüşleri, resmi çevrelerin devletçilik yaklaşımından farklıydı. Özellikle 1932 Eylül-1933 döneminde İktisat vekaletince temsil edilen ılımlı devletçi görüşlerle Kadrocuların görüşleri arasında aşılmaz ayrılıklar mevcuttu. Bu nedenle Kadrocular hükümetin uygulamalarını dönem dönem eleştirmişlerdir. Sermaye grupları da Kadrocuların görüşlerini aşırı bulmuş, hükümete yakın çevreler, üniversite hocaları ve Milliyet gazetesi tarafından komünizan bir akımı temsil etmekle suçlanmışlardır. 1934’te devletçi uygulamalar hız kazandıktan sonra Kadro dergisinin çabaları gereksiz görülmüş ve Kadro dergisi yayın hayatına son vermiştir.

Kadrocuların tezleri, dönemin resmi görüşünü yansıtmasa bile, resmi görüşün bazı temel önermelerini sistemleştirmeye çalıştığı için dönemin iktisadi tartışmalarından önemli bir yeri vardır. Örneğin devletçi politikaların, bir sınıfın değil genel olarak milletin çıkarları tarafından yönlendirildiği iddiası, devletçiliğin 1929 bunalımıyla dünya ölçeğinde uygulanan bir politika olmasını göz ardı eden yaklaşımlar, ülkede sınıfların bulunmadığı, sınıf mücadelesinin gereksiz olduğunun yasalara geçirilmesi resmi görüşler olduğu kadar, kadrocular tarafından şiddetli bir şekilde savunulan görüşlerdir.

Kadrocuları resmi çevrelerin görüşlerinden ayıran ise doktrinerlikti denilebilir. Kadrocular sınıfsız kaynaşmış kitle ve devletçiliğin sınıf hakimiyetini dışladığı görüşünü fikri düzeyde sistematikleştirmeye çalışmışlardır. Oysa dönemin iktisadi politikaları böyle bir sistematik içerisinde yürümüştür. Devletçi müdahaleler, kısıtlamalar, teşvik ve yatırımlar kaynaşmış, sınıfsız, imtiyazsız, varlığı meçhul bir kitleye göre değil sermayenin çıkarlarına göre yapılmış ve uluslararası konjonktürel gelişmelerden etkilenmiştir. Bu çıkarlar bazen devletçi yatırımları, gümrük himayelerini bazen özel sermaye gruplarına imtiyazları, büyük kazançlı ihaleleri ve teşvikleri öngörmüştür. Yani sistemli ve doktrinerce ortaya koyulmuş bir devletçiliği değil özel sermayenin çıkarları doğrultusunda yaşama geçirilen devletçi uygulamaları

¹⁵⁴ İsmail Hüsrev, Kadro, Sayı: 19

öngörmüştür. Bu farklılık, benzer tezleri savunmalarına rağmen dönemin resmi iktisat politikasıyla Kadrocuların görüşlerini birbirinden ayırmıştır.

1930'lu yıllar devletçiliğinin niteliği, günümüze kadar süren tartışma konularından birisidir. Dönemin devletçi uygulamaları ilerici, devrimci ve anti-emperyalist miydi yoksa emperyalizmle uzlaşmacı ve gerici miydi? Bu ikilem günümüze kadar süren tartışmalarda belirleyiciliği korumaktadır. Yalnızca üretici güçlerin gelişimi açısından meseleye yaklaşan mekanist görüşler, sorunu sadece uluslararası konjonktürle açıklayan yaklaşımlar hatalıdır.

Devletçi uygulamalarla özellikle ithal edilen hammadde ve mamul maddelerin ülke içinde üretilmesi konusunda adımlar atıldığı, önemli sanayi tesislerinin kurulduğu bir veridir. Devletçi uygulamalarla özel sermayeye hammadde ve yarı-mamul madde sunulduğu, özel sermayenin imtiyaz ve teşviklerle desteklendiği de bir diğer veridir. Sınıfsız kaynaşmış kitle iddiasının, üretim araçlarına sahip sermaye ve üretim araçlarından yoksun, kendi emek-gücünden başka satacak bir şeyi olmayan işçilerin var olduğu bir toplumda söz konusu olamayacağı aşikardır. Bu resmi çevreler için hem bir propaganda argümanı, hem de çalışma ve yaşam koşullarının düzeltilmesi için yükselen derinlerdeki halk tepkisine karşı yasal¹⁵⁵ ve yasadışı bir baskı aracı olmuştur. Kaynaşmış kitle, sınıflı ve orta sınıfların da giderek mülksüzleşerek işçileştiği bir toplumun fikri düzeydeki perdesi durumundadır.

Sınıfların var olduğu, özel sermayenin güçlendiği, devlet vasıtasıyla birikiminin hızlandığı, 1929 bunalımı sonrası dünya ölçüsünde yoğunlaşan devletçi yatırımlarla sermayenin güvenliğinin sağlandığı 1930'lu yıllarda, devletin sınıflardan bağımsız, yatırımlarının sınıflarla ilişkisiz olduğunu iddiası günümüzde içi boş bir argüman olmanın ötesine geçemez. Devletçilik politikası, 1923-29 döneminde sermayenin teşvik edilmesi ve birikiminin hızlandırılması politikasının, 1929 bunalımı sonrasında ortaya çıkan koşullardaki devamı olmuştur. Özü itibarıyla yine sermayenin çıkarları doğrultusunda biçimlendirilen, pratik ihtiyaçlardan yola çıkılan, ulusal ve uluslararası ölçekte biçimlendirilen bir politikadır.

¹⁵⁵ Sınıf esasına dayanan görüş ve örgütlenmelerinin önce fiilen sonra kanunen yasaklanması gibi uygulamalardan bahsedilebilir.

Tartışılmaya konu olabilecek asıl mesele; bu politikanın sınırlı da olsa anti-emperyalist demokratik bir karakter taşıyıp taşımadığıdır. Bu tartışma; konunun dışında olmakla beraber; milli kurtuluş savaşından kalma zayıf bir anti-emperyalizmden bahsedilebilir. Ancak bu anti-emperyalizm; tutarlı bir bağımsızlıkçı görüş içermeyip kapıları yabancı sermayeye açmakta tereddüt etmemiş; emekçi halk üzerinde ekonomik ve siyasi bir baskı mekanizması oluşturmuştur. Devletçiliğin asıl yönü ise anti-emperyalizm değil 1929 bunalımı sonrası ulusal ve uluslararası ölçekte gündeme gelen, kapitalizmi korumayı/kurmayı hedefleyen devletçi uygulamalardır. Sosyalist blok ve kapitalist blok arasındaki mücadelenin yükseldiği 1930'lu yıllarda tarafsız bir duruş uzun vadede söz konusu olamazdı. Türkiye'de milli kurtuluş savaşı mirasının yavaş yavaş kaybolduğu yıllarda emperyalizmle ilişkileri düzeltme ve ona yeniden bağlanma yolunu tutmuştur. 1930'lu yıllar gelecekteki büyük bağımlılığın başlangıç tarihi olarak işaretlenebilir.

Konumuza dönecek olursak; devletçiliğin çeşitli yorumlarının ötesinde hükümet ve resmi çevrelerce nasıl algılandığı ve uygulandığı önemlidir. İsmet İnönü, Kadro dergisinde yayınlanan yazısında devletçilik prensibini nasıl benimsediğini şöyle anlatmıştır:

“En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamayacak devlet tedbirleri ile iktisadiyatlarını müdafaya ve kurtarmaya çalışıyorlar. Demek ki, bizim devletçilikte müdafaa kuvvetini görmüş olmamız, Fırkamız, Cumhuriyet Halk Fırkası için, ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden sayılmak icap eder.”¹⁵⁶

İnönü, 1930'lu yıllarda, tüm dünyada liberalizmin başarısızlığının kabul edildiği bir dönemde, emperyalist devletlerin devletçi politikalara yöneldiğini belirterek, uluslararası konjonktür ve uygulamalarla Türkiye'deki uygulamaların paralelliğine dikkat çeker.

İnönü Kadro dergisindeki yazısında özel sermayenin devletin yardımına ihtiyacı olduğunu ve devletin yardımıyla ancak gelişebileceğini belirtmiştir:

¹⁵⁶ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam -1922-1938-, Üçüncü Cilt, Remzi Kitabevi, Dördüncü Baskı, İstanbul, 1993, s. 407

“En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Suyun başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra ‘serbest meslek’in ‘devletçilik’e üstünlüğü için, aynı mevzuların, delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum.”¹⁵⁷

Ve İnönü, devletçiliğin özel teşebbüsün yapamayacağı işlerle sınırlı olmasını düşünür: “Devlet, ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmaya çalışmalıdır, nazariyesi basiretle mütalaa olunmalıdır.”¹⁵⁸

M. Kemal’in devletçilik hakkındaki görüşleri de İnönü’nün fikirleriyle aynı yönde olmuştur:

“Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi, iktisadi teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kolektivizm, komünizm gibi bir sistem değildir.”

“Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha, memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde –bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmektedir.”¹⁵⁹

M. Kemal de İnönü gibi devletçi uygulamaların kesin olarak sosyalizm anlamına gelmediğini ve devletçilikte ferdi faaliyetin esas alındığını belirtmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) programında devletçilik şöyle ifade edilmiştir:

“Devletin ekonomi işleri ile alakası, fiili surette yapıcılık olduğu kadar, hususi teşebbüslere ön vermek ve yapılmakta olan işleri tanzim ve murakabe etmektir.”

“Halk Partisi hususi ve ferdi çalışmaları esas almakla beraber, umumi ve yüksek menfaatlerin icap et tirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada, devletin faal bir hake getirilmesi esasını kabul eder.”

“CHP devletçiliği, toptan ve kolektivist devletçilikle asla alakalı değildir.”

“Devletçilik, dünyanın şimdiki gidişi içinde, iktisadiyatımızı koruyup yükseltecek bir prensip olarak tatbikatta fiilen tanınmıştır.”¹⁶⁰

¹⁵⁷ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam -1984-1938-, Birinci Cilt, Remzi Kitabevi, Yedinci Baskı, İstanbul, 1993, s. 409

¹⁵⁸ Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 407

¹⁵⁹ Aydemir, Tek Adam, Üçüncü Cilt, Sf. 466

¹⁶⁰ Aydemir, Tek Adam, Üçüncü Cilt, s. 467

Bu politika özel sermayeye karşı değil tersine onu destekleyen, teşvik eden ancak onun henüz yatırım yapamayacağı alanlara yatırım yapan ve kamu işletmelerini uygun koşullar oluşturduğunda özel sermayeye devretmeyi öngören bir devletçiliktir.

Devletçi uygulamalar kapsamında yaşama geçirilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Başvekalet sunuş yazısı, devletçiliğin özel sermaye birikimini geliştirme açısından işlevini ortaya koyan niteliktedir:

“Bu programa hususi teşebbüs erbabı tarafından tesisine imkan görülmeyen sanayi şubeleri ithal edilerek devlet veya milli müesseselerin teşebbüsü olarak kurulmaları düşünülmüştür. Ancak bu ana sanayi, hususi teşebbüs ve sanayi erbabına da daha çok geniş ve faydeli ‘industrie’ imkanları bahşedecektir. Devlet teşebbüsü ile kurulacak ana demir, sanayi, hususi teşebbüslerin yeniden tesis edecekleri makine, tel çivi, döküm, boru, civata, vida vesaire fabrikalarına ve sanayie ucuz ve kolay tedarik edilir yarı mamul emtia verecektir. Yeni bez dokuma sanayimiz, mevcut milli fabrikalarımızın inkişafına bir pay bıraktığı gibi pamuk, ip ve halat, kadife, pelüş, kordele, şerit, pasmanteri eşyası ve pamuk örme sanayine de yeni faaliyet imkanları bahşedecektir. Bunlar gibi etrafında hususi teşebbüslerle takviye edilebilecek ve memleketin sınai inkişafı ile mütenasip olarak yükselip kuvvetlenebilecek bir çok sanayi şubası doğuracaktır ki, bunların hakkı hayatları da bugünkü şartlar altında teessüs eden mümasillerine kıyasen daha ziyade tahtı emniyette olacaktır. Sanayi programımızın tahakkuku ile memleket iktisadi hayatına ilave edilecek iş hacminin neticesi olarak husul bulacak servet terakümünün, sanayide plasman arayacağına ve yukarıda bahsettiğimiz müştak sanayinin süratle inkişaf edeceğine muhakkak nazarıyla bakılabilir.”¹⁶¹

Dönemin uygulamaları ve yetkili makamların söylemleri devletçilik politikasının özel sermayenin çıkarlarıyla çelişmediğini, tersine özel sermayeye yeni alanlar açan, buna paralel olarak özel sermayeye imtiyazlar ve teşvikler sağlayan bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır.

1929 bunalımı devletin ekonomiye müdahalesini zorunlu kılarken, bu müdahale özel sermayenin ihtiyaçlarıyla çelişmemektedir. Himayeci gümrük politikası ithalatçı ticaret burjuvazisinin kısa vadeli çıkarlarıyla çelişse de, ithal ürünlerle rekabet edemeyen sanayi burjuvazisinin çıkarlarıyla uyum içerisindedir. Teşvik mekanizmasıyla gelişen sanayi burjuvazisi, himayeci gümrük politikalarıyla karımı güvence altına almıştır.

¹⁶¹ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 164

Devlet endüstrisi ve altyapı tesisleri, özel sanayiye ana girdiler sağlayarak gelişme imkanları sunarken başka olanaklar da sağlamıştır. Geniş kapsamlı kamu yatırımları programı çok sayıda ihaleler yoluyla, aracılık ve ticari faaliyetler vasıtasıyla özel sermaye birikiminin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu katkının, sermayenin kendi çevrimi içinde elde edeceğini karın çok üstünde olduğu söylenebilir.¹⁶²

4.1.2. Devletçi Politikalara Geçiş

1929 yılına kadar Lozan anlaşmasının dış ticareti ve gümrük vergilerini sınırlayıcı hükümleri geçerliliğini korumuştur. Bu yıldan itibaren bahsi geçen hükümlerin yarattığı dış ticaret açığı ve 1929 dünya ekonomik krizinin etkisiyle Türk parasının değerindeki düşme hızlanmıştır. Ortaya çıkan para buhranından spekülâtörler faydalanmış, bu durum basın tarafından da gündeme getirilmiştir.¹⁶³

Bu gelişmelerin etkisiyle 1930 ve 1931 yıllarında Türk parasının değerini koruma ve dış ticareti kontrol altına almak amacıyla üç önemli kanun kabul edilmiştir.¹⁶⁴

Bunlardan birincisi 20.02.1930 tarih ve 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun'dur. Kanunun gerekçesinde açıklanan amaç; “hususî menfaatleri tenkis suretiyle para kıymetini düşürmeye çalışanların ... ağır surette tecziyeleri”dir.¹⁶⁵ Kanunla Türk parasının değerini düşürmek suretiyle büyük kazançlar sağlayan banka ve spekülâtörlerin engellenmesi ve cezalandırılması amaçlanmaktaydı. Böylece devlet, paranın değerini korumak için ekonomiye doğrudan ve ‘zor’ içeren bir müdahalede bulunuyordu.¹⁶⁶

Bahsi geçen kanunlardan ikincisi 10.06.1930 tarih ve 1705 sayılı “Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakebesi ve Korunması Hakkında Kanun”dur. 1929 kriziyle sömürge ve gelişmemiş ülkelerden gelişmiş kapitalist ülkelere ihraç edilen

¹⁶² Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 165

¹⁶³ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 133

¹⁶⁴ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 133

¹⁶⁵ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 134

¹⁶⁶ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s 134

tarımsal ürün ve hammaddelerin fiyatı büyük oranda düşmüştür. Hükümet bu fiyat düşüşüne karşı önlem almak ve orta vadede ihracatta süreklilik sağlamak için ihrac ürünleri üzerinde bir denetim mekanizması getirmeyi gerekli görmüştür. Kanunun gerekçesinde, tarımsal ürünlerin ihracatında büyük güçlüklerle karşılaşıldığını belirtildikten sonra, dış sürümün sağlanması için kalite ıslahının zorunlu olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁷

Özellikle dış ticaretin düzenlenmesi ve sürekliliğinin sağlanması için ihrac ürünlerinin üretiminde belli usul ve şartlar getiren kanuna göre, bu kurallara uymayan maddelerin satış ve ihracı yasaklanacaktır.

22.07.1931 tarih ve 1873 sayılı “Ticaret Mukavelesi ve Modus Vivendi Akdetmeyen Devletler Ülkesinden Türkiye’ye Yapılacak İthalata Memnuniyetler veya Tahdil veyahut Takyitler Tatbikine Dair Kanun”un birinci maddesine göre hükümetin ticaret akdi tekliflerini yanıtızsız bırakan ülkelerden yapılan ithalatın sınırlandırılması veya yasaklanması Bakanlar Kurulu’nun yetkisi dahilindedir. İkinci madde ise hükümete, ülkenin çıkarları gereği bazı maddelerin ithalatını ruhsata bağlama, sınırlama ya da yasaklama yetkisi vermektedir. Bu madde sonraki yıllarda dış ticaret politikasının belkemiğini oluşturacak olan “kontenjanman usulü”nün (miktar sınırlamalarının) kaynağı olmuştur.¹⁶⁸

Bu üç kanunla ‘liberal’ iktisat politikasından başka bir ifade ile devlet desteğiyle sermayeyi geliştirme politikasından yine aynı politikayı içeren ancak devletin yatırımlarına verilen ağırlığı arttıran ‘devletçi’ iktisat politikasına geçiş sağlanmıştır.¹⁶⁹

4.1.3. Devletçilik Politikası İçin Düzenlenen Yasal Mevzuat

1932 Temmuzunda sekiz kanun önerisiyle devletçi iktisadi politikasının hızlı bir uygulama denemesi yapıldı. Kanunlara hükümet içinden ve meclisten büyük

¹⁶⁷ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 134-135

¹⁶⁸ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 136

¹⁶⁹ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 136

tepkiler geldi. Bu tepkiler üzerine İktisat Vekili Mustafa Şeref istifa ederken yerine devletçi politikaları dizginlemek ve sermayenin tepkisini yatıştırmak göreviyle Celal Bayar getirilir.

Bahsi geçen kanunlardan ilki 02.07.1932 tarih ve 2054 sayılı “Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun”dur. Kanunun gerekçesinde çay, şeker ve kahve ithal edilen ülkelerin Türkiye’den ithalatının düşük olması nedeniyle borçlu kaldığı ifade edilmekte, bu nedenle bu ürünlerin ithal işlerinin devlet elinde toplanması öngörülmektedir. Meclis’ten gelen tepkiler üzere ithalatçı kişi ve firmaların, ithal değeri kadar ihracat yapabilmeleri şartıyla bu ürünlerin özel şahıslarca ithalatına izin veren bir firka ile kanun kabul edilmiştir. Bunu rağmen kanuna, memleketteki iş alanlarını daralttığı ve devletçiliğin sınırlarını aştığı gerekçesiyle karşı çıkmış, ancak kanun yasalaşmıştır.¹⁷⁰

09.06.1936 tarih ve 3018 sayılı “Ticarette Tağşişin Men’i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Sayılı Kanuna Ek Kanun”la ihracatla uğraşan sermaye kesimlerinin bazı koşulları sağlamış olmaları isteniyor. Kanuna göre ihracatçılıkla uğraşabilmek için İktisat Vekaleti’nden ruhsat almak gerekmektedir. Ruhsatname alabilmek için ticaret yapabilme ehliyetine haiz olma, Türk Ceza Kanununun ve Ticaret Kanununun tasrih edilen maddelerine karşıtıktan mahkum edilmemiş olma, Ticaret odasının ihraç edeceği mallar ve ihracatçılık hakkında vukuf sahibi olduğu tasdik edilmiş bulunma, hileli, taksiratlı iflas etmemiş ve konkordato yapmamış olmak şartları aranmakta ve ruhsatname üç yıl geçerli olmaktadır.¹⁷¹

Yine 1932 yılının Temmuz ayında Meclis’te görüşülen kanunlardan olan 03.07.1932 tarih ve 2056 sayılı “Hükümetçe Ziraat Bankasına Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun”la buğday fiyatlarında mevsimlik ve kısmen de uzun dönemli dalgalanmaların önlenmesi amaçlanmıştır. Kanunla, buğday fiyatlarının aşırı düştüğü ve üreticinin büyük zararlar gördüğü durumlarda Ziraat Bankasına büyük miktarda

¹⁷⁰ Borotav, Türkiye’de Devletçilik, s. 244

¹⁷¹ Borotav, Türkiye’de Devletçilik, s. 245

buğday alıp satma hakkı tanınmıyor. Böylece fiyatlardaki düşmelerin önlenmesi ve Ziraat Bankasının piyasaya fiyatları düzenleyici olarak girmesi öngörülüyor.¹⁷²

08.06.1933 tarih ve 2279 sayılı “Ödünç Para Verme İşleri Kanunu” ile faizden para kazanan kişiler için belirli şartlar ve kurallar getirilip faiz hadleri sınırlandırıldı. Kanunla faizcilerin nispeten yüksek faiz oranlarını kabul ederek aleni faaliyete geçmeleri amaçlanıyordu. 25.05.1938 tarih ve 3399 sayılı kanunla azami faiz haddi yüzde 8.5 ile sınırlandırılıyor.¹⁷³

08.06.1936 tarih ve 3003 sayılı “Endüstriyel Mamulatin Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tesbiti Hakkında Kanun”a göre İktisat Vekaleti “sınai ürünlerden lüzumlu gördüklerinin maliyet ve toptan satış fiyatlarını kontrol ve tespit etmeye ve bu amaçla teşebbüslerin işletme ve idare şartlarını, genel iktisadi durumlarını incelemeye yetkili kılınmaktadır. Tespit edilen satış fiyatları ilan olunur. Yurtiçi tüketim mallarını, tespit edilen fiyatlardan yüksek satanlara hapis ve para cezaları öngörülmektedir”.¹⁷⁴

Kanunun gerekçesinde himaye ve teşvikten yararlanan özel sermayenin tekel avantajını kullanarak yüksek karlar elde etmesinin engellenmesi, maliyet ve fiyatların düşürülmesi amacı ifade edilmiştir. Kanunla meşruiyet sınırlarını aşan, aşırı karlar sağlayan sermayenin dizginlenmesi ve kanuni çerçeve içine alınması amaçlanmıştır.

4.1.4. Dönemin İktisadi Uygulamaları

1929 bunalımı sonrasında bütün dünyada yükselen korumacı/himayeci ekonomi politikası, kendinden menkul fikri bir yönelim olmaktan çok, krize sürüklenen uluslararası ölçekte ve tek tek ülkelerdeki sermaye gruplarının ve devletlerin kendi ekonomilerini korumak için aldıkları önlemlerin bir parçasıdır. Himayecilik, gümrük

¹⁷² Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 247

¹⁷³ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 248

¹⁷⁴ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 250

vergilerinin yükseltilmesi, ithalatın azaltılması, kamu harcamalarının arttırılması vb. uygulamalar tüm dünyada ve Türkiye’de egemen iktisadi politika haline gelmiştir.¹⁷⁵

Bu kapsamda önceki bölümlerde bahsedilen himayeci kanunlar kabul edilmiştir. Özel sermayenin tepkisini de alacak şekilde aşırı karı kontrol altına almaya yönelik bazı uygulamalar da gündeme gelmiştir. Ancak bunlar sermaye gruplarının tepkisi üzerine askıya alınmıştır.

Sermaye gruplarının tepkisini alan uygulamalardan birisi de Sanayi ve Maadin Bankası (SMB) mevzuatının 1932 yılında çıkarılan iki kanunla kaldırılmasıdır. Bu kanunlardan 2058 sayılı kanunla, Sanayi ve Maadin Bankası’nın işletmecilik görevlerini devralan Devlet Sanayi Ofisi kurulurken, 2064 sayılı kanunla Sanayi ve Maadin Bankasının bankacılıkla ilgili görevlerini devralan Sanayi Kredi Bankası kurulmuştur.¹⁷⁶

03.07.1932 tarih ve 2058 sayılı Devlet Sanayi Ofisini (DSO) kanunun gerekçesinde büyük sanayi işletmelerinin devlet tarafından kurulup işletilmesinin zorunluluğu belirtilmektedir. Kanun metnine göre DSO’nun görevleri;

1. Sınai devlet teşekküllerinin kurulması için proje hazırlamak ve uygulamak;
2. SMB yönetiminde bulunan, devlet sermayesiyle kurulan ve kurulacak sınai işletmeleri yönetmek
3. İktisat Vekaleti’nin talebi halinde istenen konularda incelemeler yapmak;
4. Yönettiği işletmelerin bütçe ve programlarını hazırlamaktır.¹⁷⁷

07.07.1932 tarih ve 2064 sayılı kanunla kurulan Sanayi Kredi Bankası (SKB) SMB’nın sınai tesisler dışındaki işletmelerine sahip olmuştur. Bankanın görevi sınai

¹⁷⁵ Selik, s. 307

¹⁷⁶ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 254

¹⁷⁷ Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 256

işletmelerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak ve sanayi işletmelerinin ihtiyaç duyduğu banka işlemlerini yapmaktır.¹⁷⁸

DSO ve SKB'nın kuruluş yasaları, sermaye çevrelerinde bir tedirginlik yaratmıştır. İktisat Bakanı Mustafa Şeref'in bazı uyarı ve açıklamaları da sermaye çevrelerinden tepki almıştır. Sermayenin tepki ve hükümet üzerinde baskı İktisat Bakanlığına Mustafa Şeref yerine İş Bankası Genel müdürü Celal Bayar'ın getirilmesi sağlanmıştır. Böyle devletçilik uygulamalarında sermaye çevrelerini rahatsız edebilecek adımlar atılması engellenmiş ve sermayeye güvence verilmiştir.

Özel sermaye gruplarının tepkisiyle; DSO ve SKB kanunla belirlenen görevlerini ifa edemeden 03.06.1933 tarih ve 2262 sayılı kanunla Sümerbank bünyesinde birleştirilmiştir. Sümerbank'ın kuruluşu DSO ve SKB kanunlarından devletçilik yönünden daha ılımlı bir kanunla olmuş, bu nedenle dönem dönem “aşırı” devletçi uygulamalardan rahatsız olan özel sermaye kesimlerinin takdirini kazanmıştır. Sümerbank, DSO ve SKB'nın görevlerini bünyesine toplamıştır.¹⁷⁹

Kanun metnine göre Sümerbank'ın ilgilendiği konular:

1. DSO'dan devralacağı fabrikaları işletmek ve özel sınıai kuruluşlardaki devlet iştiraklerini idare etmek.
2. Özel kanunlara göre kurulacak fabrikalar dışındaki devlete ait bütün sınıai kurumların etüt ve projelerini hazırlamak, bunları kurmak ve yönetmek.
3. Kurulması veya genişlemesi yurt için iktisaden yararlı sınıai işlere sermayesinin müsaadesi nispetinde iştirak ve yardım etmek
4. Teknik eğitimle ilgili faaliyet ve yardımlarda bulunmak.
5. Sınıai kurumlara kredi vermek ve bütün banka muamelelerini yapmak.

¹⁷⁸ Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s. 259-260

¹⁷⁹ Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s. 264

6. Milli sanayinin gelişmesi tedbirlerini araştırıp istendiği takdirde İktisat Vekaleti'ne mütalaa vermek.¹⁸⁰

Sümerbank, kredi ve doğrudan yatırımları bünyesinde birleştiriyor; kuruluşuyla özel sermayenin tepkisini çeken “aşırı” devletçi uygulamaların söz konusu olmadığını, Celal Bayar yönetiminde ılımlı devletçi politikaların uygulanacağı ilan edilmiştir.

1933 yılında Ticaret Bakanlığına bağlı olarak Halk Bankası kurulmuştur. İmar işleriyle ilgilenmek üzere Emlak ve Eytan (Kredi) Bankası yeniden düzenlenmiştir. Toprakaltı ve üstü madenleri aramak, işletmek ve daha verimli işletilmesini sağlamak amacıyla 1935 yılında 2804 sayılı yasayla Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü (MTA) kurulmuştur. 2805 sayılı yasayla kurulan Etibank da madencilik sektöründe önemli bir rol oynamıştır. Yine 1935 yılında anonim ortaklık olan beş şeker fabrikası T. Şeker Fabrikaları A.Ş. olarak birleştirilmiştir. 1936 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi kurulurken, aynı yıl İngiliz Hükümetinden alınan kredi ile H.A. Brassett firması tarafından yapılan Karabük Demir Çelik Fabrikası 1938 yılında bitirilmiştir.¹⁸¹

1888 yılında devlet sermayesi ile kurulan, 1924 yılında anonim şirket haline gelen T.C. Ziraat Bankası, 1937 yılında yeniden devlet bankası haline getirilmiştir. Yeni devlet işletmelerinin kuruluş esaslarını düzenleyen 3460 sayılı İktisadi Devlet Teşekkülleri kanunu 1938'de çıkartılmıştır.

a. Sanayi Planları

1932 yılında Prof. Orlof başkanlığında bir Sovyet heyetinin gelişiyle başlayan plan çalışmaları 1933 yılında tamamlanmıştır. Planda, yatırımların yüzde 95'inin Sümerbank tarafından yapılması öngörülmüştür. İktisat vekaletince sunulan “Sinai Tesisat ve İşletme Raporu” 17 Nisan 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

¹⁸⁰ Boratav, Türkiye'de Devletçilik, s. 266

¹⁸¹ Borotav, Türkiye'de Devletçilik, s. 281-282

olarak TBMM’de kabul edilmiştir. Plan, uygulayıcısı olan Sümerbank’a sunulmuştur.¹⁸²

Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı, 1929 bunalımı sonrasında tüm dünyada uygulanan devletçi politikalar istikametinde olmuştur. Devlet yatırımları ve girişimcilerin kamu kaynakları tarafından finanse edilmesini öngören devletçi politikalar sanayi planında yaşam bulmuştur. Dünya ölçeğinde korumacılığın yayıldığı bu dönemde, sanayi planının kapsamında ithal edilen ürünlerin ve hammaddelerin ülke içinde üretimi amaçlanmıştır.

Sanayi planında; dokuma sanayi (pamuk, kendir, yün), maden sanayi (demir sömük kömürü, kömür müştakları, bakır, kükürt), selüloz sanayi (selüloz, kağıt ve karton, suni ipek), seramik sanayi (şişe, cam, porselen) ve kimya sanayi (zaçyağı, klor, sudkostik, süper fosfat) alanında yatırımlar hedeflenmiştir. Ayrıca elektrifikasyon meselesi ve enerji teşkilatı, altın ve petrol arama işleri ve teşkilatı, jeoloji tedrisatı ve jeologlar yetiştirilmesi, mesleki eğitim meseleleri de sanayi planında ele alınmıştır.¹⁸³

Toplam 44 milyon lira tutan yatırım harcamalarının 2,4 milyon liralık bölümünün İş Bankası, geriye kalan 41,6 milyon liralık bölümünün ise Sümerbank tarafından yaşama geçirilmesi planlanmıştır. Buna göre Sümerbank tarafından yapılacak yatırımlar Tablo 4.1’de ifade edilmiştir.

¹⁸² Boratav, Türkiye’de Devletçilik, s. 158

¹⁸³ Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 414

Tablo 4.1

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Öngörülen Sümerbank Yatırımları (1934)

Sektörler	Yatırımlar
Pamuklu Sanayi	18.538.000 TL
Kendir Sanayi	1.700.000 TL
Kamgarn (Yün) Sanayi	1.560.000 TL
Demir Sanayi	10.000.000 TL
Bakır (% 55) Sanayi	550.000 TL
Kükürt Sanayi	150.000 TL
Selüloz (kağıt hamuru)	1.025.000 TL
Kağıt Sanayi	3.790.000 TL
Suni İpek Sanayi	490.000 TL
Porselen Sanayi	800.000 TL
Kimya Sanayi	2.360.000 TL

Kaynak: Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 414

İş Bankasının yapması öngörülen yatırımlar ise Tablo 4.2'den izlenebilir.

Tablo 4.2

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında Öngörülen İş Bankası Yatırımları (1934)

Sektör	Yatırım
Sömikok	1.000.000 TL
Şişe ve cam	1.250.000 TL
Kükürt	150.000 TL

Kaynak: Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 414

1930'da toplam ithalatta ele alınan sanayi kollarının payı Tablo 4.3'te gösterilmiştir.

Tablo 4.3
1930 Yılında Bazı Ürünlerin İthal Tutarları

İthal Ürün	Toplam Tutar
Dokumalar	39.388.000 TL
Madeni Mamuller	16.445.000 TL
Selüloz-Kağıt	5.247.000 TL
Cam, Seramik	2.981.000 TL
Kimya	5.383.000 TL

Kaynak: Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 415

Yatırımların yapılması planlanan alanlara bakıldığında ithal edilen ürün ve hammaddelerin üretildiği sektörler olduğu görülmektedir. Plan, dünya ölçüsünde yaygınlaşan ithal ikameci ve korumacı politikaların bir parçası olarak yaşam bulmuştur. Ayrıca Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde 1928 yılında uygulanmaya konulan beş yıllık planın başarıyla sonuçlanması da Türkiye'de Sanayi Planı çalışmalarını teşvik eden etkenlerden birisi olmuştur.

Plan kapsamında 13 Ağustos 1934 tarihinde Bakırköy Bez Fabrikası açılmıştır. 20 Mayıs 1934 tarihinde Kayseri Pamuklu Dokuma kombinasyonunun temeli atılmış, fabrika 16 Eylül 1935'te faaliyete geçmiştir. 14 Ağustos 1934 yılında İzmit 1. Kağıt Fabrikasının temeli atılmış, 6 Eylül 1936 yılında faaliyete geçmiştir. 20 Eylül 1934'te Ereğli Mensucat, 24 Ağustos 1935'te Nazilli Basma, 28 Kasım 1935'te Gemlik Suni İpek ve Bursa Merinos fabrikalarının temelleri atıldı. Ereğli Mensucat fabrikası 4 Nisan 1937, Nazilli Basma 9 Ekim 1937, Gemlik Suni İpek 1 Şubat 1938, Bursa Merinos 2 Şubat 1938 tarihinde açılmıştır. İzmit Kağıt sitesinde odun ve selüloz hamuru fabrikasına 6 Kasım 1936'da başlanmıştır. 24 Temmuz 1944 ve 17 Ağustos 1945 tarihlerinde bu üniteler tamamlanmıştır.¹⁸⁴

Karabük Demir-Çelik fabrikalarının temeli 3 Nisan 1937 tarihinde atılmıştır. Tesis, 9 Eylül 1939 yılında faaliyete geçmiştir. Malatya Mensucat fabrikasının temeli 25 Mayıs 1937'de atılmış, fabrika 1947 başlarında faaliyete geçmiştir. İzmit'te Klor

¹⁸⁴ Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 436

Sudkostik, Karabük Süperfosfat, Hamızı Kibrit, Keçiborlu kükürt, Isparta Gülyağı gibi tesislerinin bir kısmı 1940'dan sonra işe başlayabilmekle beraber tamamlanmışlardır. Sanayi planına daha sonra ilave edilen Sivas Çimento fabrikasının temeli 20 Eylül 1938 tarihinde atılmış ve fabrika 5 Haziran 1943 yılında faaliyete geçmiştir.

Şeker sanayisinde özel sermaye tarafından işletilen fabrikalar olduğundan plan dahiline alınmamıştır. 5 Nisan 1925 tarih ve 601 numaralı “Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kanun” ile mevcut kanunu korumaların dışında şeker fabrikalarını korumak için çevresindeki beş ilde 25 sene süre ile fabrika kurulması yasaklanmış, üretilen şeker 8 sene istihlak resminden muaf tutulmuş, pancar için vergi muafiyeti tanınmıştır. Eskişehir Şeker Fabrikasının temeli 1 Şubat 1933'te atılmış, fabrika 6 Aralık 1933'te faaliyete geçmiştir. 7 Ekim 1933'te temeli atılan Turhal Fabrikası ise 36 Eylül 1934'de çalışmaya başlamıştır. 1930 yılında toplam şeker ihtiyacı 75.000 ton ithalat ise 63.000 tondur. 1938'e gelindiğinde 120.000 tonluk ihtiyacın 95.000 tonu ülkede üretilmektedir.¹⁸⁵

7 Şubat 1934 tarih ve 2162 sayılı kanun ile şişe-cam sanayi için özel bir koruma getirilmiştir. Şeker fabrikaları için alınan koruma önlemlerinin benzerleri de, İş Bankasının İstanbul'da kurduğu şişe-cam fabrikası için öngörülmüştür. Benzer bir imtiyaz kararnamesi de İzmit'teki kağıt fabrikası için tanınmıştır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının uygulanmasının sürdürüldüğü 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planının hazırlıkları başlamış 1938 yılında tamamlanmıştır. Planda, madencilik, taş ocakları, elektrik santralleri, gıda sanayi, kimya, makine, deniz taşımacılığı gibi alanlarda 100'e yakın işletmenin kurulması öngörülmüştür. Aydemir'e göre, 16 Eylül 1938 tarihinde Bakanlar Kurulu, resmen kabul edilmemiş İkinci Beş Yıllık Sanayi Planından tamamen ayrı bir Dört Yıllık Sanayi Planı kabul ederek yürürlüğe koymuştur. Ancak 3 Mart 1939'da Bakanlar Kurulu kararıyla planın pek çok hedefi ertelenmiştir. Plan ölü bir metin olarak kalmıştır.¹⁸⁶

İki planın ortak özelliği, ithal edilen hammadde ve mamul maddelerin ülke içinde üretiminin arttırılmasını hedeflemiş olmasıdır. Planlar, planlı bir ekonominin

¹⁸⁵ Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 443

¹⁸⁶ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007, s. 160

yaşama geçirilmesi değil daha çok devletin yapacağı yatırımların ve kurulacak işletmelerin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Tüm ekonomik yapıyı kapsayacak bir planlama söz konusu değildir. Yalnızca sanayi kesimini kapsayan bir listeden ibarettir. Özel sektörün desteklenmesi, sermaye birikiminin hızlandırılması için gerekli altyapı hizmetlerinin yapılandırılması, teşvikler ve imtiyazlar sağlanmasını öngören devletçilik anlayışının bir parçası olarak gündeme gelen planlar, sosyalist bir ekonomi ile karıştırılmamalıdır.

Sönmez'e göre planlarda öngörülen ve yapılan yatırımların finansmanı şu kaynaklardan sağlanmıştır:

- “1) Devletin tarımdan tarım dışına aktarılan fonun büyük kısmına el koyması,
- 2) Emekçi yığınların vergilendirme yoluyla yoğun bir sömürüye tabi tutulması ...
- 3) Sovyetler Birliğinden 20 yıl içinde mal ihracatı olarak ödenmek üzere alınan 10 milyon dolar değerindeki kredi. ... İkinci planın birincisinden daha belirgin özelliği ... (Sovyet yardımının) yerini İngiliz teknik yardımı ve bir ölçüde İngiliz sermayesi almıştır.”¹⁸⁷

Devletçilik politikasının özel sermayeye olan desteğini Prof. Memduh Yaşa şöyle ifade etmektedir:

“1930’lardan itibaren devletçilik politikası tatbik edildiği halde, hususi yatırımları teşvik edici mahiyette devlet tedbirleri devam etmiştir. 1927’de mer’iyete girmiş bulunan Teşvik-i Sanayi Kanunu 1942’ye kadar yaşamış, 1929’dan itibaren, memlekette imal edilen her madde, yüksek gümrük resimleri, kambiyo ve dış ticaret rejimleriyle himaye edilmiş, vergi sistemi daima teşvik edici bir karakter taşımıştır. Uzun yıllar memleketin sanayileşmesini kösteklemiş olmakla itham edilmiş bulunan eski muamele vergisi bile, hususi sanayiden çok devlet sanayini tazyik etmiştir.”

“Fakat daha mühimi, hususi işletmelerin kurulmuş oldukları sahalardaki devlete ait işletmelerin mevcudiyetinden sağladıkları direkt ve endirekt faydalardır. Bu faydaların başında, söz konusu faaliyet sahaları için istenilen himaye tedbirlerinin kolaylıkla elde edilmesi, devlet işletmelerinde yetiştirilen teknik elemanların kullanılması, devlet işletmelerinde maliyetlerin yüksek olması sebebiyle, piyasada yüksek müstahsil rantı sağlanması

¹⁸⁷ Sönmez, s. 53, 55

gelmektedir. 1930'dan bu yana, Türkiye'nin sanayileşmesi vetiresi tetkik edildiği takdirde, hususi sermayenin daha önce devlet tarafından işletme kurulmuş olan sahaları tercih ettiği görülür. Dokuma ve her çeşit tprak sanayinde bu hal görülmekte, birinin diğerini tasfiye ettiği değil, fakat iki tipin bir arada ve gittikçe inkişaf ederek yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, birçok sanayi branşlarında devletin, mevcut olmasının hususi sermaye için terbiye ve teşvik edici tesirler icra ettiğini göstermektedir.”¹⁸⁸

Devletçi politikaların uygulayıcılarından Şevket Süreyya Aydemir de, devletçiliğin özel sermayenin aleyhine değil lehine geliştirildiğini ifade etmektedir:

“Bu devlet eliyle inşacılığın, özel teşebbüsü, özel sektörü kayıt altına alıcı, onu arka plana itici, aşağılatıcı ve devlet işletmeleri yanında imtiyazsız bırakan bir nizam olduğu yolunda şimdi bile ileri sürülen suçlamalar, gerçeğe uymayan köksüz iddialardır. Devlet işletmeciliği, özel sektör aleyhine hiçbir zaman bir imtiyaz, bir müdahale sistemi olmadı. Tersine olarak, fiyat kontrolleri, fiyat tespitleri, kısıtlayıcı kar hadleri, devlet işletmeleri aleyhine işledi.”¹⁸⁹

1930'lu yılların başından itibaren uygulanan gümrük tarifesi ve devlet destekleri yerli sermayeye bazı sektörlerde tekel olma imkanı sağlamıştır. Tekel durumundan yararlanan özel sermaye fiyatları alabildiğine yükseltmiş, halkın üzerinde vergi yüküyle beraber fiyat yükü de binmiştir. Himaye sistemi, teşvik ve destekler, bunlardan yararlanan kapkaççı bir sanayi de türemiştir. Başar'ın bu durumu gözlemlerinde şöyle ifade etmektedir:

“Yeni gümrük tarifesinin arkasına sığınarak dünya fiyatından birkaç misli yükseğe satan basit ve şımarık bir sermaye türemeğe başlamıştı... işte, demir telleri keserek çivi yapan, çiviye dış piyasaya fiyatının on misline satan, milli sanayi olduğu için demir telleri de hammadde diye gümrüksüz sokan şu çivi fabrikası, eski bir medresenin yıkık duvarları arkasında kurulmuştur. İşte şu, yine dışarıdan hammadde diye gümrüksüz getirdiği telleri sadece galvanize edip mamul halde yine on misline satan meşhur fabrika (!) Galata'da bir arsa aralığındaki salaşın altındadır. İşte şu bakır mamulâtı fabrikası mahallemizin kösesindeki eski bir taş evde kurulmuştur. Fabrikanın saçtan bacasından her gün bütün mahalleye yayılan kurum, halka pencereleri açmaya bile müsaade etmez. Mahallenin şikayeti yok! Bunlar vatanın selameti için çalışıyorlar.”¹⁹⁰

¹⁸⁸ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 463

¹⁸⁹ Aydemir, Aktaran: Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 464

¹⁹⁰ Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları: 155, İkinci Baskı, İstanbul, 1981, s. 36

4.1.5. Devletleştirmeler ve Yabancı Sermaye

1929 iktisadi bunalımı tüm dünyada devletçi politikaların uygulanmasına neden olmuştur. Bu kapsamda; temel üretim sahaları, altyapı hizmeti veren işletmeler ve belediye hizmetleri devletleştirilmiştir. Büyük yatırım maliyeti gerektiren, bu nedenle karlılığı uzun vadede yaşam bulan büyük üretim merkezleri gelişmiş kapitalist ülkelerde özel şirketlerden satın alınarak devletleştirilmiş; yahut devlet denetiminde kurulmuştur.

Türkiye’de, 1930’lu yıllardan itibaren yoğunlaşan himayeci ve devletçi politikalar; bazı yabancı işletmelerin bedeli ödenerek devletleştirilmesini getirmiştir. 1930’lu yıllarda devletleştirilen işletmeler şunlardır:

1- Anadolu, Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ve Haydarpaşa Liman Şirketlerinin satın alınması: 31.01.1928 tarih ve 1375 sayılı kanun, devlet, demiryolları için 143 milyon, bir süre ödenmemiş faiz ve temettü için 61 milyon lira olmak üzere 204 milyon İsviçre Frangı ödemeyi kabul etmiştir.

2- Mudanya-Bursa Demiryolu T.A.Ş.’ın satın alınması: 20.05.1931 tarih ve 1815 sayılı kanun. Zarar eden bu hat, 50 bin Türk Lirası karşılığı devlete geçmiştir.

3- İstanbul Türk Anonim Su Şirketi’nin satın alınması: 20.05.1933 tarih ve 2198 sayılı kanun, 1933 yılından başlayarak imtiyaz süresinin sonuna kadar yılda 1.300.183 Fransız Frangı ödeme şartıyla, İstanbul Belediyesi’ne devredilmiştir.

4- İzmir Rıhtım Şirketi’nin satın alınması: 12.06.1933 tarih ve 2309 sayılı konun. İzmir rıhtımı ve rıhtımda işletilen tranvay, 7.827.690 Fransız Frangı karşılığı devlete geçmiştir.

5- İzmir Kasaba ve Temdidi (İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma) hattının satın alınması: 31.05.1934 tarih ve 2487 sayılı kanun. Satın alma bedeli 162.468.000 Fransız Frangıdır.

6- İstanbul Rihtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş.'nin satın alınması: 23.12.1934 tarih ve 1659 sayılı kanun.Şirkete üç yılda ödenecek 1.400.000 Fransız Frangı ile 40 yılda yüzde 7.5 faizle ödenecek 31.580.138 Fransız Frangı verilecektir.

7- Aydın Demiryolu Şirketinin satın alınması: 30.05.1935 tarih ve 2745 sayılı kanun. Satın alma bedeli 1.825.840 İngiliz lirası idi.

8- İstanbul Telefon T.A.Ş.'nin satın alınması: 13.06.1936 tarih ve 3026 sayılı kanun. 800 bin İngiliz lirası bedel karşılığında alınmıştır.

9- Ereğli Şirketi'nin satın alınması: 31.03.1937 tarih ve 3146 sayılı kanun. Şirkete ait bulunan Ereğli Limanı, Zonguldak-Çatalağzı demiryolu hattı ve kömür madeni işletmeleri 3,5 milyon lira karşılığında devlete geçmiştir.

10- Şark Demiryolları T.A.Ş.'nin satın alınması: 26.4.1937 tarih ve 3156 sayılı kanun. Şirket, 20.760.000 İsviçre Frangına satın alınmıştır.

11- İzmir Telefon T.A.Ş.'nin satın alınması: 25.4.1938 tarih ve 3375 sayılı kanun. 1.200.000 liraya satın alınmıştır.

12- Üsküdar ve Kadıköy Tramvayları T.A.Ş.'nin satın alınması: 11.4.1938 tarih ve 3359 sayılı kanun.. Şirket haklarından 400.000 lira karşılığında vazgeçmiştir.

13- İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi'nin satın alınması: 22.4.1938 tarih ve 3480 sayılı kanun. Şirket 1.873.000 İngiliz lirasına satın alınmıştır.

14- İstanbul Tramvay Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1939 tarih ve 3682 sayılı kanun. Satın alma bedeli 169.000 İngiliz lirasıdır.

15- İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi'nin satın alınması: 12.6.1939 tarih ve 3643 sayılı kanun. Şirket 175.000 Türk lirasına satın alınmıştır.

16- Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T.A.Ş satın alınması: 5.7.1939 tarih ve 3688 sayılı kanun. Toplam bedelleri 6.616.131 Türk lirasıdır.

17- Bursa ve Müttehit Elektrik T.A. şirketlerinin satın alınması: 5.7.1939 tarih ve 3689 sayılı kanun. Bedeli 295.110 İngiliz lirasıdır.

18- İcıla İskele-Palamutlu Demiryolu T.A.Ş.'nin satın alınması: 22.9.1941 tarih ve 4127 sayılı kanun. Bedeli 10 bin Türk lirasıdır.

19- İzmir Tramvay ve Elektrik T.A.Ş.'nin satın alınması. 19.7.1943 tarih ve 4483 sayılı kanun. Bedeli 10.223.800 İsviçre Frangıdır.

20- İzmir Suları A.Ş.'nin satın alınması: 5.6.1944 tarih ve 4583 sayılı kanun. Bedel, 1.399.157 İsviçre Frangı karşılığı Türk lirasıdır.¹⁹¹

Devletleştirilen bu işletmelerin dışında Ergani Bakır T.A.Ş.'ndeki 1.500.000 lira tutarındaki yüzde 50'lik Alman hissesi, 11.6.1939 tarih ve 3034 sayılı kanunla, 850.000 Türk lirası karşılığında satın alınmıştır. Siemens firmasının iltizam suretiyle işlettiği Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi, 1939 yılında ödenmeyen vergi borçları nedeniyle Hazineye geçmiştir. Keçirborlu Kükürt Madeni imtiyazı, imtiyaz sahibi İtalyan şirketin, kükürde Pazar arama süresinde yaptığı oyalamalar nedeniyle 1932 yılında feshedilmiştir.¹⁹²

24.4.1940 tarihinde bira fabrikaları 400.000 Türk lirası karşılığında satın alınmıştır. Kibrit ve Çakmak imtiyazı Amerikan Şirketine 1.000.000 lira ödenmek suretiyle, 28.5.1943 tarih ve 4426 sayılı kanunla kaldırılmıştır.¹⁹³

Devletleştirilen işletmelerin tamamına yakını hava, su, vb. belediye hizmetleri konumundaki altyapı hizmetleridir. Devletleştirmeler, dönem içinde Türkiye'ye özgü değildir. Kriz sonrasında birçok kapitalist ülkede gündeme gelmiştir. Devletleştirmeler, özel sermaye yatırımlarını da desteklemeyi hedefleyen ancak ekonominin himaye edilmesini ve devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini öngören uygulamalardır. Tüm dünyadaki devletleştirme uygulamalarıyla paralel ilerleyen devletçi, himayeci önlemlerdir.

¹⁹¹ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 454-455-456

¹⁹² Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 456

¹⁹³ Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 456

Dönemin dünya ölçüsündeki ekonomi yaklaşımı; himayecilik, yatırımların devlet tarafından kontrolü ve desteklenmesini öngören devletçiliktir.

4.1.6. 1938-39 İş İstatistikleri

Devlet İstatistik Enstitüsü kaynaklarına göre ülke nüfusu 1930 yılında 14.448.000, 1935 yılında 16.046.000, 1939 yılında ise 17.369.000'tür. 1935 sayımına göre toplam nüfusun yüzde 23.5'i kentlerde yüzde 76.5'i kırsal alanda yaşamaktadır.

Devletin doğrudan yatırımlarla üretime daha etkin katılımı, sanayinin büyüme hızını ve gayri safi milli hasıla içinde sanayi payını arttırmıştır. 1923-1929 döneminde Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içinde tarım ve sanayinin payındaki değişimler Tablo 4.4'te gösterilmektedir. 1923-1929 döneminde sanayinin yıllık büyüme hızı %8.5 iken, 1933-1939 yılları arasında bu oran %10.2'dir. 1923-29 dönemindeki oranın yeni sanayi yatırımlarından çok Kurtuluş savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında atıl duruma düşen sanayi kapasitesinin kullanımından kaynaklandığı düşünüldüğünde, 1933-39 yılları arasında "liberal döneme" nazaran sanayi kesiminin görece olarak hızlı bir büyüme içerisinde olduğu tespiti yapılabilir.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 243-244

Tablo 4.4
GSMH İçinde Tarım ve Sanayinin Payındaki Değişmeler (1923-1939)

Yıllar	Tarım/GSMH	Sanayi/GSMH
1923	39.8	13.2
1924	47.6	9.9
1925	48.0	9.7
1926	49.7	10.1
1927	41.4	13.0
1928	44.3	11.6
1929	51.9	9.6
1930	45.8	11.4
1931	45.5	12.6
1932	40.2	14.1
1933	37.6	16.2
1934	34.3	17.9
1935	35.5	18.1
1936	43.3	15.5
1937	41.0	16.5
1938	40.2	16.7
1939	39.2	18.3

Kaynak: avdar, s. 288

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 1929 yılında GSMH içinde tarım kesiminin payı yüzde 51.9 iken 1932’de yüzde 40.2’ye, 1933’te 37.6’ya, 1934’te ise yüzde 34.3’e düşmesi üretimdeki düşmeyle beraber tarım ürünlerinin fiyatlarındaki azalmadan kaynaklanmıştır.

GSMH içinde sanayinin payı 1924’te %9.9, 1930’da %11.4 iken 1939’da %18.3’e çıkıyor. 1929 yılında GSMH içinde sanayi kesiminin payı %9.6’ya düşmesine rağmen sanayi kesiminin üretim değeri yüzde 4.4 artmıştır. 1933-39 yılları arasında GSMH değeri yüzde 50 artarken sanayi üretiminin değeri yüzde 62.5 artmıştır.

Yine buna bağılı olarak istihdam edilen işçi sayısında ve istihdamın sektörel dağılımında Tablo 4.5’te verilen değişiklikler gözlenebilir.

Tablo 4.5
İstihdamın Sektörel Dağılımı (1924-1944)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	89.6	4.6	5.5
1929	87.8	6.2	6.0
1933	89.4	4.9	5.7
1939	86.7	8.0	5.3
1944	86.5	8.3	5.2

Kaynak: Bulutay, s. 75

1924 yılında toplam istihdam içinde sanayi kesiminin payı yüzde 4.6 iken 1939 yılında yüzde 8'e çıkmıştır. Nüfus artışıyla beraber toplam istihdamın da arttığı düşünüldüğünde sanayi kesimindeki istihdamın bahsi geçen yıllar içinde yaklaşık iki katına çıktığı söylenebilir.

Himayeci politikaların başladığı 1930-32 ve devletçi politikaların ağırlık kazandığı 1933-39 yılları arasında Lozan anlaşmasının bağlayıcı hükümlerinin kaldırılmasıyla yerli üretimin himaye edilmesinin olanakları artmıştır. İthalat kontrol altına alınarak, yerli sermayenin ürettiği ürünlerin ithalatı sınırlandırılmış ya da yasaklanmıştır. İhracatta kalitenin yükseltilmesi için şartlar belirlenmiştir. Sümerbank kanunu ve Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı doğrultusunda birçok sınaî işletme kuruluşu planlanmış ve bunların bir kısmı yaşam bulmuştur. Devletçi politikalar, kamu yatırımları ve kamu yatırımlarının iç piyasada özel sektöre sağladığı faydalarla birlikte 1930-39 yılları arasında milli gelir büyüme hızı, sanayi büyüme hızı ve diğer bazı konularda önceki döneme göre hızlı bir ilerleme sağlanmıştır. Bu durum Tablo 4.6'da gözlenebilir.

Tablo 4.6
1923-39 Dönemindeki Bazı İstatistikler

	1923-29	1930-32	1933-39
Milli Gelir Büyüme Hızı	190.9	1.5	9.1
Sanayi Büyüme Hızı	8.5	14.8	10.2
Milli Gelirde Sanayi Payı	11.4	13.6	16.9
Milli Gelirde Yatırım Payı	9.1	9.7	10.7
Milli Gelirde İthalat Payı	14.5	8.9	6.6
Dış Ticaret Açığı/fazlası (Milyon TL)	-15.6	+6.6	+12.4

Kaynak: Boratav, Türkiye’de Devletçilik, Aktaran: Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 248

1930-39 yılları arasında gerek milli gelirdeki sanayi payının yıllık ortalama artışı, gerek milli gelirdeki yatırım payının yıllık ortalama artışı önceki döneme göre daha yüksek olmuştur. İthalatın payı ise 1929 bunalımın yarattığı ihracat düşmesiyle beraber iyice düşmüştür. Ayrıca 1930-32 yılları arasında çıkarılan ve yerli sanayinin himayesini öngören kanunlarla ithalat devlet denetimine ve sınırlandırmasına tabi kılınmış, böylece dış ticaret açığı da ortadan kaldırılmıştır.

a. Artan İşçi Sayısı

İktisat Bakanlığına bağlı olarak 01.11.1936 tarihinde kurulan İş Dairesi Teşkilatı İş Kanunu kapsamına giren 10’un üzerinde işçi çalıştıran iş yerlerini tespit etmek üzere görevlendirilmiştir. İş Dairesi Teşkilatı bu özellikleri taşıyabileceği ihtimaline karşılık beş ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelere doldurulmak üzere beyannameler göndermiştir. İade edilen beyannameler üzerinden bilgi toplanmıştır. Bu veriler beşten az işçi çalıştıran işletmeleri kapsamadığından ve bazı işletmeler

beyannameleri iade etmediğinden toplam işçi sayısını kesin olarak vermez. Bu eksikliklerine karşın bu istatistikler önemli veriler sağlamaktadır.¹⁹⁵

Tablo 4.7'ye göre 1937 yılında beş ve beşin üzerinde işçi çalıştıran sanayi işletmelerinde toplam 249.415 çalışan vardır. Ancak bu toplam çalışan sayısını vermez. 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre beş ve beşin altında işçi çalıştıran işyerleri toplam işyerlerinin %91'ini oluşturmaktadır. Beşin üzerinde işçi çalıştıran işletmelerin payı yüzde 9 oranındadır. Bu payın arttığı düşünülse bile toplam işçi sayısı Tablo 4.7'de belirtilen sayının çok çok üstünde olduğu kesindir.

Tablo 4.7
Sanayide 5 ve 5'in üstünde Çalışan İstihdam Eden İşletme ve Çalışan Sayısı

Yıllar	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	Müstahdem Sayısı
1937	5.204	249.415	9.799
1938	3.692	191.829	13.875
1943	2.791	268.851	23.022

Kaynak: Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 306

1927 sayımına göre beş ve beşin üzerinde işçi çalıştıran 6000 işletme vardır. 1937 yılında bu işletmeler sayısı 5204'tür. 1927 yılında bu işletmelerde çalışan işçi sayısı 70.301 iken 1937 yılında bu sayı 249.415'e çıkmaktadır. (1937 sayımlarındaki hesapta 5 işçi çalıştıran yerler dahil edilmişken 1927 sayımlarından aldığımız verilerde 5 işçi çalıştıran işletmeler dahil edilmemiş olup yalnızca 6-10 işçi çalıştıran işletmeler dahil edilmiştir.)

1937 ve 1938 yıllarında yapılan iş istatistiklerinin verileri 10'dan az işçi çalıştıran işyerlerini (istatistikler 5-10 işçi çalıştıran işyerlerini kapsamaktadır), çiftçilik, deniz ve hava işlerinde çalışanları ve ev içi emekçilerini kapsam dışında bırakarak gerçek ücretli sayısına ulaşılmasını engellemiştir.¹⁹⁶

Çavdar'ın Yahya Sezai Tezel'den aktardığı verilere göre 1938 yılı istihdam sayısı ve dağılımı Tablo 4.8'deki gibidir:

¹⁹⁵ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 306

¹⁹⁶ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 306

Tablo 4.8
1938 Yılında İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı

Sektör	İstihdam
İmalat, Elektrik, Havagazı, Su	538.000
Devlet Sektörü	61.000
Özel Kesim	
Büyük İşletmeler	62.000
Küçük İşletmeler	210.000
Aile İşletmeleri	238.000
Madencilik	
Devlet Sektörü	9.000
Özel Kesim	14.000
İnşaat	82.000
Toplam	643.000

Kaynak: Tezel, 1982, Aktaran: Çavdar, s. 282

Hikmet Kıvılcımlı ‘Türkiye Kapitalizminin Gelişimi’ isimli eserinde 1935 yılında çalışan emekçilerin sayısına ilişkin bir hesaplama yapmıştır. Bu hesaplamayı aşağıdaki Tablo 4.9’da inceleyebiliriz.

Tablo 4.9
1935 Yılındaki Toplam İşçi Sayısı

	Asgari	Azami
I. Şehir Proletaryası		
Salt Sanayi Amelesi	238 000	238 000
Zirai Mahsul Manipla İşçileri	150 000	200 000
Demir Yolları İşçileri	20 000	22 000
Deniz İşçileri	30 000	35 000
Otomobil vs. Nakliye İşçileri	10 000	15 000
“Gayri müstahsil” proleterler	150 000	200 000
Yekun	598 000	720 000
II. Ziraat Proleterleri	200 000	250 000
Umumi Yekun	798 000	960 000

Kaynak: Hikmet Kıvılcımlı, Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi/Bütün Eserleri-2, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 32

Kıvılcımlı'nın hesabına göre toplam işçi sayısı asgari 798.000 azami 960.000'dir. Gerçek sayının resmi istatistiklerdeki verilerle Kıvılcımlı'nın asgari sayısı arasında olduğu kabul edilebilir.¹⁹⁷

İktisadi Devlet Teşekküllerinin özellikle 1930'lu yıllardan itibaren toplam işçi sayısının artışıdaki payı önemli bir veridir. 1934 yılında uygulamaya giren Birinci Sanayi Planına göre Kamu İktisadi Teşekküllerinde 15.000, İkinci Sanayi Planında ise 35.000 kişilik istihdam sahası açılacağı öngörülmüştür. İstatistiklere göre devlete ait sanayi kuruluşlarındaki toplam çalışanların sayısı 1938'de 70.455 iken 1948 yılında 149.902'ye yükselmiştir. Sümerbank'ta 1933 yılında toplam çalışan sayısı 5.000 iken, bu rakam 1940'ta 18.560'a, 1950'de ise 33.610'a yükselmiştir.¹⁹⁸ Devletçi yatırımların özel sektör üzerindeki teşvik edici niteliği de düşünüldüğünde devletçi politikalarla istihdamda küçümsenemeyecek bir artışın sözkonusu olduğundan bahsedilebilir.¹⁹⁹

b. İşgücünün Yüksek Devri

1930'lu yılların en büyük sorunlarından birisi işgücünün yüksek devir oranıdır.²⁰⁰ Yüksek devir oranı sürekli bir sanayi işçiliğinin oluşmasını engellemiştir. Batı Avrupa kapitalizminin gelişme sürecinde en temel özelliklerinden birisi toprağa bağlı köylülüğün bir kesimi mülksüzleştirip topraktan kopartması ve özgür işgücü olarak şehirlere sürmesidir. Kapitalizmin gelişmesi, sermayenin birikimi için özgür emek gücü zorunlu bir unsur olmuştur. Batı Avrupa'da bu süreç iki yönlü işlemiştir. Birinci olarak tarımda ticari ilişkilerin gelişmesi ve rekabet sorucu köylülüğün en zayıf kısmının topraksızlaşması, ikinci olarak köylülerin zor yoluyla topraklarının elinden alınması ve sürülmesi süreç işlemiştir.

¹⁹⁷ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 305

¹⁹⁸ Vedat Eldem, "Devlet Hizmetinde Çalışanların Refah Seviyesinde Husule Gelen Değişiklikler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Onüçüncü Cilt, 1951-1952, No: 1-4, s. 256

¹⁹⁹ Ahmet Makal, Ameleden İşçiye – Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 119

²⁰⁰ İşgücü devir oranı; aylık veya yıllık belirli bir süre içinde işyerine giren ve çıkan işçi sayısının işyerindeki ortalama işçi sayısına oranıdır.

1930'lu yılların Türkiye'sinde toprak reformu birçok kez gündeme gelmesine rağmen yapılmamış; tarımdaki feodal ilişkiler ilkel araç ve teknikle devam etmiştir. Ticarileşen ancak feodal üretim biçimleriyle at başı giden tarımsal faaliyet toprak ağalarından ve topraktan bağımsız bir tarımsal fazla işgücünün oluşmasını engellemiştir. Feodal ilişkiler; makineleşmeyi de kösteklemiş; ilkel teknikle süren tarımsal faaliyet büyük bir işgücü kitlesini istihdam etmiştir.

Büyük işletmelerde sınai faaliyet bu süreçte topraksızlaşan ve mülksüzleşen çok küçük bir çiftçi ve zanaatçıyı bir yana bırakırsak ağırlıklı olarak feodal bağımlılık yahut kendi küçük toprağına bağımlı olarak yaşayan küçük üreticilerce gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle; fabrikalarda işçiler bir süre çalıştıktan sonra toprağına geri dönmüş; yahut tarımsal faaliyetin azaldığı zamanlarda fabrikalarda çalışmayı tercih etmişlerdir.

1933-34 yıllarında yapılan bir araştırmaya göre; işlerin büyük kısmı “vergilerini ödeyecek kadar para kazanmak için bir iki ay çalışıp sonra çiftliklerine dönen çiftçiler tarafından yapılmaktadır.”²⁰¹

Elimizde 1930'lu yılların işgücü devrine ilişkin veriler bulunmamaktadır. Ancak 1940'lı yılları kapsayan verilerin 1930'lu yıllardaki durumu, belki de iyileştirilmiş haliyle yansıttığı söylenebilir. Örneğin Sümerbank'ta 1944 yılında toplam 25.184 işçiden 23.578'i işten ayrılmıştır. Bir yıl içinde işçilerin neredeyse tamamı (yüzde 93.58) işyerini terk etmiş, yeni işçiler alınmıştır. 1935 yılında kurulu Kayseri Bez fabrikasında kuruluşundan 1940 yılına kadar 19.761 işçi çalışmıştır. Bu sayı; 5 yıl içinde işçi kadrolarının yedi defa değiştiğini göstermektedir.²⁰² Etibank Ergani Bakır İşletmesi'nde 1941 yılında ortalama işçi sayısına göre işe giren oranı yüzde 247, işten ayrılan yüzde 165'i bulmaktadır. Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketine 1940 yılında işçi devir oranı yüzde 300'ü bulmaktadır. 1949-50 yıllarında yapılan başka bir

²⁰¹ Hines ve arkadaşları; Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Bir Tetkiki, 1933-1934 (c), Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936, s. 238

²⁰² Nusret Ekin, “Memleketimizde İşçi Devri mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler”, Sosyal Siyaset Konferansları, Dokuzuncu-Onuncu-Onbirinci Kitap, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960, s. 137

araştırmaya göre bu oran, Guleman Şark Kromları işletmesinde yüzde 150-175, Ergani Bakır İşletmesinde yüzde 250 civarındadır.²⁰³

Mensucat Santral Fabrikasında işgücü devir oranı 1947’de yüzde 67, 1948’de yüzde 64, 1949’da yüzde 73 idi. 1953 yılında yapılan bir araştırmaya göre İstanbul Mensucat sanayinde işçi devir oranı yüzde 72.5’tir.²⁰⁴

İşgücünün devrindeki yüksek oran; iş kalitesini ve verimliliği olumsuz yönde etkilemiştir. Sürekli işçiliğin sağlayacağı iş tecrübesi birikmemiş, böylece üretim kapasitesi gerçekleşmekten uzak kalmıştır. Deneyimsiz ve süreksiz işçilerin çalışması iş makinelerine zarar vermiş, üretim gücünü azaltmıştır.

İşgücünün yüksek devri nedeniyle fabrikalar çalışabilecek işçi sayısından daha fazla işçi alarak olası işçi çıkışlarına karşı güvence sağlamak istemişlerdir. Örneğin Sümerbank Kayseri Bez fabrikasında 2000 kişilik işçi temini için 3000 kişinin işe alınması gerekmiştir.²⁰⁵

İşçi gücü devrinin yüksekliği, iş tecrübesinin birikmesini engellediği gibi işçi kültürü ve işçi bilincinin gelişmesini de kösteklemiştir. Toprağa bağlı işçiler, fabrikada kısa süreli çalışmışlar, hasat dönemlerinden işyerlerinden ayrılmışlar, tarımsal faaliyetlerinden kaynaklanan borç ve vergileri ödemek için sınai faaliyete girmişlerdir. Toprağa bağlı, küçük mülkiyetini devam ettiren köylü-işçilerin, mülksüzleşmiş işçi kültürünü biriktirmesi mümkün olmamıştır. İşçilerin topraktan kopması, sürekli bir işçiliğin yerleşmesi işçi kültürü ve refleksinin birikmesinin başlangıcı olmuş; ancak 1930’lu yıllar bu sürecin henüz çocukluk aşamasıdır.

Yüksek işçi devrinin işçilerin toprağa bağlı yapısından kaynaklanmıştır. İşçilerin toprağa bağlı kalmasını sağlayan faktörlerden bazıları; sınai faaliyette, işçinin sürekliliğini sağlamaktan uzak düşük ücretler, çalışma koşullarının ağırlığı, sosyal olanakların yetersizliği olmuştur. Devlet işletmelerindeki işgücünün yüksek devri

²⁰³ Ahmet Ali Özeken, “Türkiye Sanayinde İşçiyi Barındırma Problemi”, İçtimai Siyaset Konferansları, Üçüncü Kitap, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayınları, 1950, s. 105

²⁰⁴ Sabahattin Zaim, İstanbul Mensucat Sanayinin Bünyesi ve Ücretler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1956, s. 310

²⁰⁵ Nusret Ekin, “Sanayimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 20, Sayı: 1-4, 1958-1959, s. 253

oranı, bu işletmelerde koşulların iyileştirilmesini ve bazı sosyal olanakların sağlanmasını zorunlu kılmıştır. Aynı zorunluluklar çalışma yaşamının bazı kurallara bağlanmasını da gerektirmiştir. Bu ihtiyaçlar bir yandan devlet işletmelerinin üretim yapısının yanında sosyal olanakları (iskan, eğitim, sağlık vb.) sağlamasını, diğer yandan çalışma yaşamına bazı düzenlemeleri getiren İş Kanunu'nun kabul edilmesini sağlamıştır.

4.2. DÖNEMİN ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

4.2.1. Mevzuatta Çalışma İlişkileri

a. Genel Perspektif

1929 bunalımının etki ve baskısıyla ağırlık kazanan içe kapalı ve devletçi ekonomik politikalar, devletin ekonomideki ağırlığını arttırmıştır. Devlet klasik biçimi ve 'rolüyle' çalışma ilişkilerinde bir "hakem" olmaktan çıkıp doğrudan taraf haline gelmiştir. Bu değişim çalışma ilişkileri alanında bir takım düzenleme ve belirlemeleri zorunlu hale getirmiş; uzun yıllar sessiz kalınan ve görmezden gelinen kuralızsızlık, görmezden gelinemeyecek bir biçim almıştır.

Köy ilişkisinden yeterince kopamamış, bu nedenle tam olarak proleterleşme sürecini tamamlamayan Türkiye işçi sınıfı nitelik ve nicelik olarak yeterince gelişmemiştir. Genişleyen sanayinin işçi talebini karşılamak, işgücü devir oranının yüksekliği ve bu konudaki istikrarsızlık karşısında sürekli işçi sağlamak için çalışma yaşamında bir takım düzenleme ve iyileştirmelerin yapılması gerekmiştir.

Bütün bu iktisadi nedenlerin siyasi yansıması sayılabilecek bir gelişme de, 1930 yılında kurulan Serbest Fırka'nın, çalışma ve yaşam koşulları çekilmez halde bulunan işçi sınıfının desteğini alması ve bu durumun CHP'yi bazı tavizlere zorlamasıdır.

Bütün bu etkenler, çalışma yaşamının düzenlenmesini, iş kanununun kabul edilmesini, çalışanların bazı haklarının tanınmasını, bazı sosyal olanakların sağlanmasını gerektirmiştir. Ancak, bu, çalışanların hak ve özgürlüklerini içeren sosyal

politika uygulaması biçiminde değil, sınıfları yok sayan, hak ve özgürlük mücadelesini “sınıf mücadelesi”nin bir parçası olması nedeniyle düşman gören, sendikaları yasaklayan baskıcı, faşizmle benzeşen bir yaklaşım olarak yaşama geçirilmiştir.

b. 1930 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu

Cumhuriyetin Osmanlı İmparatorluğu’ndan devraldığı ciddi sağlık sorunları vardır. 1925’te Güney ve Güneydoğu’da yaşayanların yüzde 70’i trahomludur. Toplam nüfusunun yüzde 50’si sıtmalıdır.²⁰⁶ 24.04.1930 tarihli ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu halk sağlığına yönelik çeşitli koruyucu hükümler getirirken çalışma yaşamını da dolaylı olarak etkilemiştir.²⁰⁷

Kanunun “İşçiler hıfzıssıhhası” başlıklı 7. bölümünde çocuk ve kadınların çalışma saatlerinin sınırlandırılması, işçilerin sağlığının korunması için bazı önlemlerin alınması öngörülmüştür.

Çocukların çalışmalarıyla ilgili “On iki yaşından aşağı bütün çocukların fabrika ve imalathane gibi her türlü sanat müesseseleriyle maden işlerinde amele ve çırak olarak istihdamı memnudur. On iki yaş ile on altı arasında bulunan kız ve erkek çocuklar günde azami sekiz saatten fazla çalıştırılmaz”²⁰⁸ sınırlaması getirilmiştir. Ayrıca çocukların gece çalışmaları 174. maddede “On iki yaş ile on altı yaş arasında bulunan çocukların saat yirmiden sonra gece çalışmaları memnudur”²⁰⁹ ifadesiyle yasaklanmıştır.

Hamile kadınların çalışmalarıyla ilgili 177. maddede ise “Gebe kadınlar doğumlarından evvel üç ay zarfında çocuğunun ve kendisinin sihhatine zarar veren ağır hizmetlerde kullanılamaz. Doğurduktan sonra 155 inci maddede tayin edilen muayyen

²⁰⁶ Orhan Özkan, “Atatürk Döneminde Sağlık Politikası”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982, s. 197

²⁰⁷ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 342

²⁰⁸ 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf, 15 Nisan 2010

²⁰⁹ 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf, 15 Nisan 2010

müddet istirahatını mütaakip işe başlayan emzikli kadınlara ilk altı ay zarfında çocuğunu emzirmek üzere mesai zamanlarında yarımşar saatlik iki fasıla verilir”²¹⁰ denilmiştir.

177. maddede atıfta bulunulan 155. madde ise şöyle:

“Kendisi ve çocuğunun sıhhati için bir zarar husule getirmeyeceği bir tabip tarafından tahriren tasdik edilmedikçe kadınların doğumlarından mukaddem üç hafta ve doğurmasını mütaakip yine üç hafta zarfında fabrika, imalathane ve umumi ve hususi müesseselerde çalışması ve çalıştırılması memnudur.”²¹¹

Kanuna göre hamile kadınların doğumdan üç hafta önce ve sonra çalışması yasaklanıyor. Ayrıca doğumdan sonra 6 ay süresince günde iki defa yarımşar saatlik emzirme izni veriliyor. Ancak doğum izninin ücretli olup olmayacağına dair bir belirleme bulunmamaktadır.

Kanuna göre “Bütün amele için gece hizmetleriyle yer altında icrası lazım gelen işler 24 saatte sekiz saatten fazla devam edemez”.²¹²

Kanunla, işletmelere işçi sayısına göre sağlığı koruyucu yükümlülükler de getirilmiştir. Kanunun 180. maddesinde şöyle denilmektedir:

“Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün iş sahipleri, işçilerinin sıhhi ahvaline bakmak üzere, bir veya mütaaddit tabibin sıhhi murakabesini temine ve hastalarını tedaviye mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok olan işlerde tabip daimi olarak iş mahallerinde yahut civarında bulunur. Hastanesi olmayan mahallerde veya şehirler ve kasabalar haricinde bulunan yerlerdeki iş müesseseleri bir hasta odası ve ilk yardım vasıtalarını ihzar ederler. Yüzden beş yüze kadar daimi amelesi olan müesseseler bir revir mahalli ve beş yüzden yukarı amelesi olanlar yüz kişiye bir yatak hesabıyla hastane açmağa mecburdurlar.”²¹³

²¹⁰ 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu, www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf, 15 Nisan 2010

²¹¹ 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu, www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf, 15 Nisan 2010

²¹² 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu, www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf, 15 Nisan 2010

²¹³ 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu, www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf, 15 Nisan 2010

Ancak işyerlerinde koruyucu önlemlerin uygulanmasını öngören hükümlerin yaşama geçmesini sağlayacak ve denetleyecek kurumlar mevcut olmadığı, işçi sağlığını koruyan hükümlerin yaşama geçmesi mümkün olamamıştır.²¹⁴

Kanunla İktisat ve Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaletleri tarafından hazırlanacak İşçi Sağlığıyla ilgili bir nizamname hazırlanacağı ve yine kadın ve çocukların çalışmasının yasaklanacağı işyerlerinin daha sonra hazırlanacak İş Kanunu ile belirleneceği ifade edilmektedir.

c. 1932 Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat Ve Hizmetler Hakkında Kanun

11.06.1932 tarihli ve 2007 sayılı kanunda bazı sanat ve hizmetler Türk vatandaşı olmayan etnik kökenli ve azınlıklara yasaklanmıştır. Bu çeşitli iş kollarında farklı etnik köken ve azınlıkların egemenliğini kırma amacıyla çıkartılan ve çeşitli iş kollarından azınlıkları temizlemeyi amaçlayan bir yasadır. Yasada Türk vatandaşı olmayanlara yasaklanan sanat ve hizmetler şunlardır:

“A) Ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalciliği; borsalarda mubayaacılık; Devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri; umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelumum amelelik; her türlü müesseselerde ticarethane, apartman; han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, ham, hamam, kahvehane, gazino, dansiğ ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik (garson ve servant); bar oyunculuğu ve şarkıcılığı.

“B) Baytarlık ve kimyagerlik.”²¹⁵

Gündüz Ökçün’e göre yasanın uygulanmasıyla “çoğunlukla Yunan, Macar ve Sovyet tabiiyetinde olan yabancılar Türkiye’yi terk etmek zorunda kalmışlardır.”²¹⁶

²¹⁴ Cahit Talas, İctimai İktisat Dersleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1955, s. 135

²¹⁵ 11.06.1932 tarih ve 2007 sayılı Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat Ve Hizmetler Hakkında Kanun, <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/15166.html>, 15 Nisan 2010

²¹⁶ Gündüz Ökçün, Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti, Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası, Ankara, 1962, s. 75

Yasanın uygulanması ile yabancı işçilerin sayısında önemli bir azalma olmuştur.²¹⁷ 1934 yılında çıkan “Müzayede ve Münakasa Kanunu” ile de yabancı uyrukluların iş alma olanakları daha da sınırlandırılmıştır.²¹⁸

d. 1935 Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu

27.05.1935 tarihli ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun ile yalnızca 29 Ekim günü ulusal bayram olarak kabul edilmektedir. Ayrıca diğer genel tatil günleri de belirlenmektedir. Daha önce Cuma günü olarak belirlenen hafta tatili “Hafta tatili Pazar günüdür. Bu tatil 35 saatten az olmamak üzere Cumartesi günü en geç saat 13.00'ten itibaren başlar”²¹⁹ hükmüyle yeniden belirlenir ve hafta tatili süresi 35 saate çıkartılmıştır.

e. 1936 İş Kanunu

Türkiye’de çalışma yaşamını kapsamlı bir şekilde düzenleyen ilk yasa 08.06.1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunudur. 3008 sayılı yasa öncesinde 1924-25, 1927, 1929, 1932 ve 1934 tarihli iş yasası tasarıları hazırlanmış, ancak çeşitli sebeplerle yaşama geçirilememiştir.²²⁰

Ancak 1930’lu yıllarda devletin sanayi yatırımlarının artması, işçi sayısının yükselmesi²²¹, özel sermaye yatırımlarının belli bir düzeye ulaşması işçi ve işveren yahut işçi ve işveren olarak devlet arasındaki münasebetlerin düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Ağır çalışma ve yaşam koşullarının etkisi altındaki işçilerde de zaman zaman

²¹⁷ Ömer Karahasan, Türkiye Sendikacılık Hareketi İçinde Zonguldak Maden İşçileri ve Sendikası, Zonguldak Maden İşçileri Sendikası Yayını, Zonguldak, 1978, s. 234

²¹⁸ Bilsay Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 77

²¹⁹ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 357

²²⁰ Mesut Gülmez, Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi), İkinci Basım, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1991, s. 208-278

²²¹ Ali Nejat Ölçen, “1923-38 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982, s. 147

tepkiler yükselmiş; yükselmese dahi mevcut kuralsız koşullar çalışanları olumsuz yönde etkilemiş ve hükümete karşı huzursuzlukları da arttırmıştır.²²²

Dahası sanayide istikrarlı olarak çalışan bir işçi sınıfı mevcut değildir. Henüz toprakla bağlarını koparmamış, dönem dönem fabrikalarda çalışan, ancak hem koşulların ağırlığı hem de ücretlerin yetersizliği nedeniyle kalıcılaşmayan köylü-işçileri fabrikalara çekebilmek için de bir takım koruyucu önlemler kendilerini dayatmış bulunmaktadır. İşletmeler ve işletmelerdeki işçi sayısı büyüdükçe bu zorunluluk kendini daha da hissettirmiştir.²²³

Devletçi politikaların ağırlık kazanması da devletin bizzat meşgul olduğu işletmelerde düzenin teşkil edilmesini hızlandırmıştır.²²⁴ Hükümet hem tek parti iktidarının mantığına uygun olarak ülkedeki çalışma yaşamını kendi ideolojisine uygun olarak yeniden düzenlemek, hem de işveren-işçi münasebetinde doğrudan bir taraf olarak bazı belirlemeleri yapmak durumunda kalmıştır.

Ayrıca dönemin uluslararası normları, Türkiye'nin de 1932 yılında üyesi olduğu Milletler Cemiyetinin dolayısıyla Uluslararası Çalışma Örgütünün ve hatta Avrupadaki otoriter rejimlerin yasa tasarısının hem çıkışında hem de şekillenmesinde etkisi olmuştur.²²⁵

İş kanunu, tek parti iktidarıyla kurulan/kurulmaya çalışılan iktisadi ve siyasi yapıyla uyum sağlayan bir niteliktedir. Sanayileşme hedefi, bu hedefin özel sektör tarafından yerine getirilemediği görüldüğünde devlet tarafından üstlenilmesi, amacın elit-öncü bir bürokrat kesim tarafından gerçekleştirilebileceği düşüncesi, halkı, çalışanları ve onların hak ve mücadelelerini dışlayarak ulusu ve ulusun temsilcisi olarak bürokrasiyi öne çıkartan anlayışta İş Kanunu da; yaratılan iktisadi, siyasi ve ideolojik bütünün bir parçası olarak yerini almıştır. Bu açıdan bireysel hak ve özgürlükleri genel olarak kabul eden liberal yaklaşıma uygun olarak bireysel iş ilişkileri alanında “özgürlükçü”, sınıf mücadelesini reddeden, çalışanların ayrı sorun ve

²²² Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 359

²²³ Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, İkinci Cilt: 1933-1935, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1993, Sf. CI

²²⁴ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 363-364

²²⁵ Ferit Hakkı Saymen, Türk İş Hukuku, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1954, s. 114-115

hakları olduğunu kabul etmeyen anlayış çerçevesinde de toplu iş ilişkileri alanında “otoriter” niteliktedir.²²⁶

Kanun 10 bölümden oluşmaktadır. “İş Akdi” başlığını taşıyan 1. Bölüm’de ücretlerin nakdi ve zamanında ödenmesi, iş akdinin bitiminde veya feshinde ücretlerin derhal ve tam olarak ödenmesi; hastalık, gebelik ve zorlayıcı nedenlerin ortaya çıkması halinde ücret ödeme yükümlülüğü, ücretlerin korunması, hamile kadın işçilere doğum önce ve sonrasında üçer haftalık izin verilmesi ve bu iznin 15 günlük ücret üzerinden ücretlendirilmesini öngören hükümler bulunmaktadır.²²⁷

Hizmet akdinin bozulmasıyla işçilere 13. maddedeki “Bilumum işçiler hakkındaki fesihlerde, beş seneden fazla olan her bir tam iş senesi için ayrıca 15 günlük ücret tutarında tazminat dahi verilir” hükmü uyarınca tazminat verilmesi öngörülmüştür. Böyle Türkiye İş Hukukuna kıdem tazminatı hukuku 3008 sayılı kanun ile girmiştir.²²⁸

“İşin Tanzimi” başlığını taşıyan 2. bölümde ise günde en fazla sekiz saat veya daha az çalışması gereken işler ve çalışma koşulları, dinlenmelerle ilgili düzenlemeler, gece çalışma koşulları, kadın ve çocukların çalıştırılmasına dair düzenlemeler öngörülmektedir.²²⁹ Buna göre; 18 yaşını doldurmamış erkek çocuklarla, her yaştaki kız ve kadınların maden ocakları vb. işlerde; 16 yaşını doldurmamış çocukların herhangi bir işte sekiz saatten fazla çalışmaları yasaklanmıştır.

Kanunla çalışma süresi haftalık 48 saat olarak belirlenmiş, ancak düzenli bir biçimde uygulamaya aktarılamamıştır. 4 yıl sonra yürürlüğe giren Milli Korunma Kanunu ile İş Kanunundaki sınırlama tamamen geçersiz hale gelmiştir. Buna rağmen, çalışma sürelerinin düzenlenmesine ilişkin 1921 yılında kabul edilen ve belirli bir coğrafya ve faaliyet alanında geçerli olan 151 sayılı yasadan sonra ilk kapsamlı ve genel düzenleme iş kanunuyla yapılmıştır.

²²⁶ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 396

²²⁷ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 396

²²⁸ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 397

²²⁹ Makal, Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, s. 397

“İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti” başlığını taşıyan 3. bölümde işverenler işçinin sağlığını korumak için gerekli tedbirleri almakla yükümlü kılınmıştır. Benzer şekilde işçiler de iş güvenliğinin gereklerini yerine getirmekle yükümlüdürler.

İş Kanununda asgari ücretin belirlenmesine ilişkin hüküm bulunmasına karşın konuyla ilgili yönetmelik ancak 8 Ocak 1951 tarihli “Asgari Ücretlerin Tesbitine Müteallik Yönetmelik”le çıkartılmıştır. İş ve İşçi Bulma başlıklı dördüncü bölümde ise devletin bir amme hizmeti olarak işçiye uygun iş ve işe uygun işçi bulma görevi belirtilmiş olmasına rağmen, bu hüküm yasadaki ancak 10 yıl sonra İş ve İşçi Bulma kurumunun kurulmasıyla mümkün olmuştur. “İş Hayatının Murakabe ve Teftişi” başlıklı 6. bölümde iş kanununun uygulanmasını sağlayacak denetim ve teftiş biriminin kurulması öngörülerek görev tanımı yapılır. Sosyal yardımlar başlığını taşıyan 7. bölümde ise çeşitli durumlarda yapılacak sosyal yardımlar belirtilmekle beraber İşçi Sigortaları Kurumu ancak 1946 yılında kurulabilmiştir.

Kanunun toplu iş ilişkileri alanında otoriter bir yaklaşımının olduğunu belirtmiştik. 72. maddede “‘Grev’ ve ‘Lokavt’ yasaktır” denilmektedir. Yasada greve katılanlar hakkında cezalar da tanımlanmaktadır. İş kanunu ve dönemin iktisadi ve siyasal ideolojisi grevi toplumu sınıflara bölen, ulus içerisinde ayrılıklar yaratmayı amaçlayan “sınıfçı” bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir. İş yaşamını düzenlemeye dönük işçilerin en önemli araçlarından birisi olarak kabul edilen grev hakkının ortadan kaldırılması iş yaşamına dair düzenlemeleri hem etkisiz kılmakta hem de toplu iş sözleşmesi yapılmasını zorlaştırmaktadır. Yasada toplu görüşmelerde işçileri temsil edecek işçi temsilcilerinin seçilmesi öngörülmektedir. İş Kanunu tarafından hukuken yasaklanmamış olmasına rağmen fiilen yasaklanmış olan sendikaların yerine ikame edilmesi amaçlanan işyeri temsilcilikleri, temsilcilerin iş güvencesi olmadığı düşünüldüğünde uygulamada pek de etkili olmamıştır.

f. 1938 Cemiyetler Kanunu

28 Haziran 1938 tarih ve 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu ile “sınıf esasına veya adına dayanan” cemiyetler yasaklanmıştır. Böylece çalışma ilişkilerinin

düzenlenmesinde önemli bir araç olan sendikalar üzerindeki fiili yasak hukuki bir nitelik kazanmıştır. Yasayla kamu kesiminde çalışanların çalıştıkları alanlarla ilgili cemiyet kurmaları da yasaklanmıştır.

4.2.2. Çalışma ve Yaşam Koşulları

1923-29 yılları arasında çalışma ilişkilerini dolaylı olarak etkileyen bazı yasal düzenlemeler dışında, ülke genelini kapsayan ve çalışma ilişkilerini düzenleyen yasal düzenlemeler ve uygulamalar söz konusu olmamıştır. 1930'lu yılların başlarından itibaren, özellikle dünya ölçüsünde ekonomik buhranın zorlaması ve Lozan anlaşmasının gümrüklerle ilgili hükümlerinin geçerliliğini yitirmesiyle himayeci ve devletin ekonomiye sadece müdahale etmekle kalmayıp doğrudan yatırımlarda daha büyük bir rol oynadığı bir döneme girilmiştir.

1933 yılında DSO ve SKB'nin birleştirilerek Sümerbank'ın kurulması özel sermayeye geniş pazarlar açacak devlet yatırımlarını hızla artmıştır. (Özel sermaye yatırımları devlet yatırımlarını ile çelişmemiş, devlet yatırımları ile güvenceye alınmıştır. Zaten devlet işletmeleri de daha sonra özelleştirilmek üzere kurulmuştur)

GSMH içinde sanayi kesiminin payının, sanayi kesimi içinde de devlet yatırımlarının payının artması, özel sektör işvereni-işçi ilişkilerinin yanında giderek işveren devlet-işçi ilişkilerinin de gelişmesini de sağlamıştır. Özel sektör ile işçi ilişkileri arasındaki ilişkilerde, milli sermayenin geliştirilmesi hedefiyle mevcut kuralsızlık normalleştirilirken devletin doğrudan işveren konumunun gelişmesi, çalışma ilişkileri alanında bazı düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu dönemde birçok iş yasası taslağı gündeme geldikten sonra 1936 yılında yukarıda da açıklandığı üzere İş Kanunu kabul edilmiştir.

Ancak 1930'lu yılların başında 1929 krizin üretici köylülük ve diğer ücretli çalışanlar üzerinde yıkıcı etkileri görülmektedir. Ücretli çalışanlar ve üretici köylülük bu yıkımın sorumlusu olarak gördükleri Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasına yoğun bir ilgi göstermişlerdir.

1930'lu yıllardaki cari üretici fiyatlarıyla Gayri Safi Milli Hasıla durumu aşağıdaki Tablo 4.10'dan gözlemlenebilir:

Tablo 4.10
GSMH'nın Bileşimi ve Değişimi (Milyon TL, 1930-39)

Yıllar	GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1930	1.580,5	718,7	176,1	685,7
1931	1.391,6	627,6	171,2	592,8
1932	1.171,2	467,1	161,4	542,7
1933	1.141,4	425,9	181,5	534,0
1934	1.216,1	414,2	214,2	587,2
1935	1.310,0	461,9	232,6	615,5
1936	1.695,0	730,1	258,5	706,4
1937	1.806,5	737,2	293,1	776,2
1938	1.895,7	759,5	311,4	824,8
1939	2.063,1	804,4	370,6	888,1

Kaynak: Bulutay, Yıldırım, Tezel, Aktaran: Çavdar, s. 287

Gayri Safi Milli Hasıla 1929 bunalımının etkisiyle 1933'e kadar düşmüş, 1933 yılından itibaren yükselmiştir. 1933 yılına kadar ki düşüşte, dünya ölçüsünde tarım ürünlerinin fiyatlarının düşüşü ve ihracatın azalması diğer faktörlerle birlikte etkili olmuştur. Tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşme büyük toprak sahipleri ve zengin köylülüğü etkileniş, ancak küçük köylülük ve tarım işçilerini büyük bir yıkım ve sefaletle sürüklemiştir.

Aynı yıllarda kişi başına düşen GSMH Tablo 4.11'deki gibidir:

Tablo 4.11
Yıllara Göre Kişi Başına Düşen GSMH (1930-39)

Yıllar	Kişi Başına GSMH TL	Kişi Başına GSMH \$
1930	109	51,4
1931	94	45,0
1932	78	37,0
1933	74	44,5
1934	77	61,1
1935	82	65,1
1936	104	82,5
1937	109	86,5
1938	112	88,9
1939	119	93,0

Kaynak: Bulutay, Yıldırım, Tezel, Aktaran: Çavdar, s. 288

1933 yılına kadar kişi başına düşen GSMH hem cari üretici fiyatları hem de dolar bazında azalmıştır. Bu azalma hem üretimdeki hem azalma hem de ürün fiyatlarındaki düşme ile açıklanabilir. Ancak kişi başına düşen GSMH, genel bir düzeyi göstermesine rağmen çalışma ilişkilerine konu olan tarafların gelir düzeyini göstermekten uzaktır. Sermaye sahiplerine düşen gelirler çok daha yüksek, işçi ve emekçilere düşen gelirler daha azdır. Emekçiler ve sermayenin, yani yoksul ile zenginin ortalamasını ifade ettiği için bu veriler ancak bilgi dahilinde tutulması gereken ama genel olarak yanılgıya sürükleyebilecek verilerdir.

Çavdar'ın araştırmasında ele aldığı, 8 Eylül 1936 tarihli Son Posta gazetesinde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları (TCDD) tarafından verilen ilandaki işçi ücretleri döneme dair bilgiler Tablo 4.12'de gösterilmektedir.

Tablo 4.12
1936 Yılında İşçi Ücretleri

Kategori	Ücret
2. sınıf usta	90 TL
1. sınıf işçi	77 TL
1. sınıf işçi (tesviyeci)	77 TL
2. sınıf işçi (tesviyeci)	59 TL
1. sınıf işçi (tornacı)	77 TL
2. sınıf işçi (tornacı)	59 TL

Kaynak: Çavdar, s. 290

İlanda Eskişehir cer atölyesine 21 işçinin sınavla alınacağı belirtilmiştir. Bahsi geçen ücretler sınavla alınacak ve kalifikasyonu olan işçilere verilmesi planlamıştır. 1936 yılında usta işçiye verilen en yüksek ücret olan 90 TL, 1936 yılındaki kişi başına düşen GSMH olan 104 TL'den daha düşüktür. İkinci sınıf vasıflı işçinin alacağı 59 TL ise kişi başına düşen GSMH'nin yarısı civarındadır. İşletmenin kamu kurumu olması, işçilerin vasıflı işçi oldukları göz önünde bulundurulduğunda ortama işçi ücretinin özel sektörde 59 TL'nin çok daha aşağılarına düşeceği söylenebilir.

Ortama işçi ücretinin 30 ila 50 TL civarı olduğu kabul edilebilir. Ancak ortalama ücretinin temel ihtiyaç maddelerini karşılama gücü, emekçilerin yaşam düzeyini göstermesi için önemlidir. 1933 yılında Ankara'daki fiyat istatistikleri kg/kuruş birimleriyle Tablo 4.13'ten gözlemlenebilir.

Tablo 4.13
1933 Yılında Ankara'daki Fiyat İstatistikleri

Ürün Cinsi	1933	1940	Artış (%)
Ekmek	8,00	11,02	37,8
Pirinç	18,33	28,36	54,6
Bulgur	7,50	14,88	98,4
Makarna	29,00	30,35	4,7
Patates	6,00	9,57	59,5
Kuru Fasulye	12,50	24,38	99,0
Mercimek	12,50	20,30	62,2
Kuru Soğan	7,00	8,39	19,8
Kesme Şeker	48,23	40,33	-16,4
Koyun Eti	37,07	44,47	19,9
Zeytin	31,33	38,15	21,7
Zeytinyağı	55,60	62,35	12,3
Sadeyağ	80,83	132,28	63,6
Beyaz Peynir	50,55	53,73	3,0
Gazyağı (Litre)	29,00	24,02	-17,2
Kahve	125,00	146,00	17,2
Çay	312,50	613,56	96,3
Sabun (kg)	41,00	40,89	-0,03

Kaynak: Çavdar, s. 293

1933 yılında, emekçilerin yaşadığı bölgelerdeki kiralardan ortalama 15 TL olduğunu düşünebiliriz. Ortalama –iyi koşullarda ise- günlük işçi ücretinin 50 TL'den kira ödendiğinde geriye aylık 35 TL, günlük vergi ve bazı kesintileri de çıkartırsak yaklaşık 100 kuruş kalıyor. Ortalama 5 kişilik bir ailenin (1933 yılında ortalama aile 4 kişi değil 5 kişi olarak ele alınmalı) günlük ekmek tüketimi ortalama tüketimi 3,5 kilogram (bugünkü hesapla 10 ekmek) olarak kabul edilebilir. 1933 fiyatlarıyla 3.5 kilogram ekmek 28 kuruş ediyor. Günlük 100 kuruşluk kazancın 28 kuruşu yalnızca ekmeğe harcanınca geriye 72 kuruş kalıyor. Zeytin, peynir, yağ, çay, şeker, kuru soğan, makarna, pirinç, bulgur, kuru fasulye, mercimek gibi günlük besin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak mutfak harcamaları toplamı ise günlük ortalama 45-50 kuruşu buluyor. Sabun, gazyağı, giyinme, ısınma, eğitim, sağlık, kültürel ihtiyaçlar, sosyal

yaşam içinse kalan miktar yaklaşık 30 kuruş civarındadır. Ücretleri insanca bir yaşamı karşılamaktan uzak olan emekçilerin düzgün bir beslenme, barınma, giyinme olanaklarından mahrum kaldıkları görülebilir.

1929 krizinin etkilerinin sürdüğü 1930 Türkiye'sinden A. H. Başar'ın gözlemlediği tablo şöyledir:

“Her yerde işlerin gittikçe azaldığından şikâyet ediliyordu. Kayseri’de harpten evvel on iki bin halı dokuyan tezgah varmış; şimdi yedi bine düşmüş. Amerika halılarımıza ağır gümrük koymuş; halı ihracı durmuş... Develi kazasında senede 150 bin okka kitre [bir tutkal çeşidi] çıkar ve okkası100-350 kuruşa [satılmış]... Şimdi fiyatlar düşmüş; çünkü Amerika çekmez olmuş; rençber de bu işi bırakmış. ... Köylülerle dertleşirken hesaplarını tutmaya çalışıyorum. Hadisenin rakamla ifadesi insanı korkutuyor: 360 okka çavdar ekmiş, kırk dört lira tohum parası vermiş 3140 okka hasılatı iki kuruş on paradan satmış; eline yetmiş lira geçmiş. Hakbuki adamcağız orakçıya kırk iki lira vermiş; daha yirmi beş lira da masrafı var. Bunlar da eklenirse sade masraf yüz on bir lira, hasılat yetmiş lira. Şimdi bu köylüden ayrıca on iki lira yol vergisi, onbeş lira da arazi vergisi isteniyor. İki buçuk lira da ev için verecek. ... İki öküzü var. Bunların çiftini evvelsi sene üç yüz altmış liraya almış. Bunları satmaya mecbur; fakat birine yirmi lira, ötekine on liradan fazla veren yok”²³⁰

Buhrandan etkilenen köylüler, sabit vergileri ve giderek büyüyen borç yükünü kaldıramadığından tefecilerin eline düşmektedir.

“Vergisini ödeyemediği için tarlası, evi barkı satılmış olanların geçirdiği hayat faciaları, onları dinleyenlerin vicdanında acı acı akisler yaptığı halde, konmuş kanunlar ve usullere göre bir şey yapılamıyor. ... İşte şu köylüden kendisine ait olmayan tarlaların da vergisi isteniyor; onun için öküzü satılıyor... İşte şu köyde vergi için haciz talan halini almış. Köylü vergi tahsildarlarından iki gün izin istemiş; şehirde muhabaracılardan ayda yüzde beş faizle de para bulamamış. Ziraat müdürü bile iki çifti olan bir köylü bir çiftini satmağa mecbur kalıyor diyor. ... Ziraat Bankaları köylüye borç para vermiyor; çiftçi eli böğründe banka kapılarında dolaşıyor; tarlasını rehin edecek; her şeyi yapacak ama para bulamıyor... Aynı banka şehirde tüccara kredi açmaktadır. Tüccar bankadan para alıyor ve köylüye o ikraz ediyor. ... Bakma yerine köylünün muhabaracıdan, tüccardan para aldığı ve onun esiri gibi çalıştığı da doğru... Tarım ve Kredi Kooperatifleri bile ... muhabaracı tüccarın eline geçme tehlikesindedir.”²³¹

²³⁰ Başar, Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye, s. 43-45

²³¹ Başar, Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye, s. 91-92

1930'da yurt gezisine çıkan M. Kemal, ülkenin durumuyla ilgili Aydemir'in nakline göre "Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde, mütemadiyen dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf, derin bir yokluk, maddi manevi perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakiki durumu ne yazık ki bu"²³² diyerek halkın durumundan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.

Çavdar'ın bahsi geçen dönemde emekçilerin yaşamına dair gözlemi şöyledir:

"Dönemde küçük çiftçiler, küçük üreticiler, özellikle de emekçiler çok ezilmiş ve sömürülmüşlerdir. Emeğin örgütlenme, hak arama özgürlüğü hiç yoktur. 1936'daki iş yasası temele inmeyen, göstermelik birkaç iyileştirme sağlamışsa da, sömürü düzeyinde en küçük bir azalma görülmemiştir."²³³

4.2.3. İşçi Hareketi

1930'lu yıllar, Takrir-i Sükun kanunuyla birlikte işçi hareketi üzerindeki baskıların daha sistemli hale getirildiği bir dönemdir. Sermaye birikimi ve "rejim" in temel argümanları önünde engel olarak görülen işçi örgütlenmeleri Takrir-i Sükun Kanunuyla beraber dağıtılmış, yerine paravan örgütler kurulmuş; 1930'lu yıllarda sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış kitle vurgusu kurulan siyasal düzenin temel argümanlarından birisi olmuştur.

1929-1933 yılları arasında bütün dünyayı sarsan iktisadi bulanım işçilerin yaşam koşullarının kötüleşmesine yol açtığı gibi işçi hareket ve grevlerini de koşullamıştır. 1929'da Ankara basım, İstanbul tramvay, Samsun ve İstanbul'da tütün, İzmir'de liman işçileri ve vapur işletmesinde çalışan işçiler greve çıkmıştır. 1930'da İzmir İncir Kurutma İmalathanesi, 1931'de İstanbul Defterdar Feshane fabrikası, 1932'de İzmir Tütün Depoları, 1933'te İstanbul Devlet Deniz Yolları İdaresi işçileri greve çıktılar. Grevlerin yaygınlaşma eğilimi göstermesi üzerine hükümet, 1933 yılında

²³² Aydemir, İkinci Adam, Birinci Cilt, s. 379

²³³ Çavdar, s. 295

grevi yasaklayan bir yasa çıkartmıştır. 1936 yılında çıkartılan İş Kanunuyla grev kesin olarak yasaklanmıştır.²³⁴

1923-36 döneminde toplam 33 grev gerçekleşmiştir. Bu grevler 1932 yılına kadar bir süreklilik içerisindeydi. Grevlerde ileri sürülen talepler arasında ücret artışı, ücretlerin düzenli ve zamanında ödenmesi, sendikaların tanınması, konut ve sağlık sorunlarının giderilmesi, 8 saatlik işgünü, eşit işe eşit ücret vb. talepler vardır. Dönemin grevlerinin büyük çoğunluğu yabancı işletmelerde gerçekleşmiştir. Hükümet; yerli işletmeler ve devlet işletmelerinde grevin gereksiz olduğu düşünmüş; greve giden işçileri “düzeni bozan fesatçılar” olarak değerlendirmiştir.

CHP hükümeti sınıf bilincinin gelişmesini sağlayacak her türlü örgütlenme ve çabayı sert bir şekilde bastırmıştır. İşçilerin bağımsız örgütlenmesi kanunen yasaklanmış olsa da yer yer grev hareketleri görülmüştür. Bunun üzerine 1933 yılında Türk Ceza Kanunu’nun 201. maddesinde değişiklik yapılarak, “işçinin toplu olarak işi terk etmeye teşvik edilmesi ve işverenin işçileri toplu olarak işten çıkarması yasak edilmiştir.”

CHP hükümeti, spor kulüplerinden işçi derneklerine kadar tüm örgütleri denetimi altına almayı, toplumu kendi anlayışı doğrultusunda yeniden örgütlemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla CHP’nin kontrolü altında olmayan işçi dernekleri yasaklanmış, paravan işçi örgütleri kurulmuştur.

İzmir işçi örgütlenmelerini kontrol altına almaya dönük uygulamalar dikkat çekicidir. 1930’lu yılların başında İzmir, işçi hareketinin en canlı olduğu kenttir. Bu yıllarda işçilerin bağımsız bir sendika kurma çabası siyasi polis tarafından engellenmiştir. Serbest Fırka kurucusu Fethi Okyar’ın İzmir’i ziyareti sırasında pek çok gösteri düzenlenmiş ve binlerce işçinin katıldığı grevler örgütlenmiştir. İlde, hazırlanan İş Kanunu tasarılarına karşı birçok protesto gösterisi düzenlenmiştir.²³⁵

1934 yılında İzmir’de Vali General Kazım Dirik yönetiminde her meslek veya işkolundaki işçiler tek bir dernek ya da birlikte toplanmaya başladılar. Deniz

²³⁴ Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, No: 56, Sf. 1896

²³⁵ Güzel, M. Şehmuz, s. 162-163

taşımacılığındaki yedi ayrı cemiyet Deniz Amelesi Cemiyeti içinde eritilmiştir. Kamuya yönelik hizmet üreten şirket işçileri İmtiyazlı Şirketler Memur ve Müstahdemin Birliği'nde bir araya getirilmiştir. Fabrika işçileri için Sanayi İşçileri Birliği kuruldu. Tütün, matbaa, fırın işçileri ve şoförler ayrı ayrı derneklerde bir araya getirilmiştir.²³⁶

1935 yılında ise “işçileri ve esnafı rejime her vecihle bağlı ve faydalı kılmak” amacını belirten İşçi ve Esnaf Birliği kurulmuş; İzmir'deki tüm işçi ve esnaf cemiyet ve dernekleri Birliği bağlanmıştır. İşçilerin kontrol altına alınmasında doğrudan görevli olan İzmir Valisi General Kazım Dirik'in 11 Aralık 1934 tarihinde açıkladığı görüşleri şöyledir:

“Ticaret ve Sanayi Odaları Kanununun 135, 136 ncı maddeleri ile 21.9.341 (1924) günlü Heyeti Vekile kararname üzerine teşekkül eden Esnaf ve İşçi Cemiyetinin şekil ve idarelerinde bazı aksaklıklar görülmüştür. Sıhhi, içtimai ve iktisadi gayeler üzerine teşekkül etmiş olan bu cemiyetleri daha canlı ve memlekete daha faydalı bir vaziyete sokabilmesi için her sınıf müessesede bütün esnaf ve işçiler aşağıda gösterilen kanunu ahkama tamamen riayet etmeleri, aksi taktirde haklarında Ceza Kanununun 326 ncı maddesine göre kanunu takibat yapılacağı ehemmiyetle bildiririm.”²³⁷

İşçilerin çalışabilmesi için birliğe üye olması zorunlu kılınmıştır. Üyeliği belirten bir hüviyet yahut işçi kartesi birlikten temin edilmekteydi. 1 Ocak 1935'ten 1 Mart 1935'e kadar yeni hüviyeti almayanları çalıştıranlar cezaya çarptırılacaktır. İşçinin çalışabilmesi için bu belgeyi alması zorunludur. Böylece işçiler zorunlu olarak birliğe üye kaydedilmişlerdir. İşveren birlik aidatını, işçinin ücretinden kesmiştir. Polis ve Belediye Zabıtası, bu hükümlerin yerine getirilip getirilmediğini denetlemiştir.²³⁸

İzmir'de büyük bir değer biçilerek örgütlenen cemiyet ve birlik beklenen sonucu vermemiştir. 1930'lu yılların başında CHF'nin gerçek işçi örgütlerini kapatıp paravan işçi örgütleri kurmasını ve işçilerin bu örgütlere bakışını Ahmet Hamdi Başar şöyle anlatmıştır:

²³⁶ Kemal Sülker, Türkiye'de Sendikacılık, Sendika Kültürü, İstanbul, 1955, Sf. 31

²³⁷ Sülker, s. 32

²³⁸ Sülker, s. 32

“Halk Fırkası’nın ... İstanbul’da başına İnkılapçılardan ... ziyade istismarcılar ve menfaatçılar geçiyor. Halk ve amele[nin] ... Serbest Fırka’ya alkış sebebini... Halk Fırkası’nın politikasında aranmalıdır. ... İstanbul’da liman amelesi bile Serbest Fırka’ya rey veriyor. Çünkü bu amele Halk Fırkası adına istismar ediliyor. Amelenin bir cemiyeti vardır. Bu cemiyet onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amele yevmiyelerinden kesilen yüzde beşler buraya verilir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti azası ve katip diye bir takım adamlar konulmuştur. Reis filan vekilin tanıdığı bir eski şeyhtir. Katibi umumi mazul bir mülkiye memuru, azalardan biri falanın akrabası, diğeri falanın kayırmasıdır. Reis dört yüz lira, azalar ikişer yüz lira aylık alırlar. Amelenin bıraktığı yüzde beşler bu maaşlara bile yetişmediğinden, yardım işini mecburen liman şirketi kendi üzerine almıştır. Cemiyete kayıtlı olmayan ameleye iş verilmez. ... Evinde çocuğu ilaç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkasının kendisi olarak görüyor.”²³⁹

1936 yılında İş Kanunu’nun kabul edilmesiyle İş Büroları lağvedilerek İş Daireleri kurulmuştur. İş Daireleri işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleriyle daha yakından ilgilenmekle görevlendirilmiştir. Ancak kurum işlevsiz kalmıştır. 1939 yılında Bölge İktisat Müdürlükleri haline getirilmiştir. Sonradan Çalışma Bakanlığı’nın kurulmasıyla bu daireler kaldırılmış, yerine Bölge Çalışma Müdürlükleri faaliyete geçmiştir.

1938 yılında yasalaşan Cemiyetler Kanunuyla sendikalar tamamen yasaklanmıştır. Kanunun 8. maddesinin H fıkrasında şöyle denilmiştir: “Aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetler kurulamaz.”²⁴⁰

Böylece 1930’lu yıllarda sınıf temelli cemiyet ve sendikalar üzerindeki fiili yasak, hukuki olarak da tanınmış olmakta, işçi hareketi üzerindeki baskı daha da ağırlaşmaktadır.

²³⁹ Sülker, s. 33

²⁴⁰ Sülker, s. 38

5. SONUÇ

1923-38 dönemini istatistikler ve veriler ışığında inceledikten sonra ampirik tespitleri teorik sonuçlarla kıyaslamak ve birleştirmek gerekir. Teorinin doğrulandığı yer son tahlilde pratiğin yani yaşamın kendisidir. Diğer yandan yaşamın kendisinin akışı ve gidişatının hangi etkenler çerçevesinde ilerlediğini anlamak için teorik bir bütünlük, olgu ve olayların, olgu ve olaylar arasındaki bağlantıların kavramsal düzeyde yeniden üretilmesi gerekir. Bu kapsamda dönemin olgularını teorik olarak yerli yerine koymaya, bugün açısından nasıl bir anlam taşıdığını incelemeye çalışalım.

1923-38 dönemi başka bir deyişle M. Kemal dönemi olarak ifade edilebilecek olan dönemi iktisadi ve sosyal politikalar, 1918-1923 sürecindeki ulusal kurtuluş savaşı ve bu savaşın gereği olarak şekillenen anti-feodal uygulamalarla dolaylı veya dolaysız bir ilişkisi içinde olması mantıksal olarak kaçınılmazdır.

1923 yılında Cumhuriyetin ilanı, saltanatın, bir süre sonra da hilafetin ilgası siyasi düzen açısından önemli ve devrim niteliğinde gelişmelerdi. Saltanat, hilafet, şeriat kanunları ve buna uygun eğitim, öğretim, hukuk sistemi vb. kurumlar 1908 devrimiyle bir darbe almış olsa da, feodal üstyapı kurumları olarak varlıklarını koruyorlardı. Ancak 1918-22 yılları arasındaki ulusal kurtuluş hareketi ve sonrasında bazı feodal üstyapı kurumlarının tasfiyesi, siyasal anlamda devrimci-ilerici bir atılım noktasıydı. Bu ilerici adımın esas gücü ulusal kurtuluş hareketiydi. Ancak ulusal kurtuluş hareketi, bir burjuva demokratik devrim olarak bazı eksiklikler ve sınırlılıkları bünyesinde taşıyordu.

Türkiye’de burjuva-demokratik devrimin sınırlılığı iki yönden incelenebilir:

1- Devrimin burjuva karakterinden kaynaklanan sınırlılık,

2- Devrim sürecindeki feodal ittifaktan (burjuva devrimin Türkiye'deki bazı özelliklerinden) kaynaklanan sınırlılık.

Birinci sınırlılık, en radikali de dahil her burjuva demokratik devriminin özelliğidir. Burjuvazinin önderliğinde, yahut küçük-burjuvazinin ağır bastığı demokratik atılım ve ilerlemeler, özellikle bu ilerlemelerde emekçilerin doğrudan müdahalesi, desteği ve siyasal etkisi söz konusuysa, bazı demokratik görevleri yerine getirebilirler. Örneğin 1949 Çin devrimi, ülkenin siyasal bağımsızlığının kazanılmasını sağlamıştır. Devrime küçük burjuvazi, köylülük ve emekçilerin yoğun katılımı siyasal bağımsızlıkla beraber, iktisadi bağımsızlığın tesisini, feodal toprak ağalarının mülksüzleştirilmesini sağlamıştır.

Kapitalizmin ikinci evresi olan tekelci aşamasında, burjuva-demokratik devrimler, emekçi karakterin ağırlık kazanmadığı durumlarda, yani büyük veya küçük mülk sahibi sınıfların siyasal ufku aşamadığı sürece bazı demokratik görevleri yerine getirse de genel olarak demokrasinin tesisi söz konusu olamamakta, ya da bir dönem sonra geri dönüşler söz konusu olmaktadır.

Kurtuluş savaşı ve sonrasındaki süreç de bütün burjuva-demokratik devrimlerinin sınırlılığını Türkiye özgülünde yeniden üretmiştir.

Cumhuriyet kurucu kadrolarının geçmiş deneyimlerinden dolayı kapitülasyonlara ve dış devletlerin iç işlerine müdahalesine karşı duyarlılıkları siyasi bağımsızlığa azami dikkati getirmiştir. İşgal karşıtı mücadele de zaten bunu dayatmıştır. Ancak devrimin burjuva karakteri, siyasal bağımsızlığın sürekliliğini tökezletmiş, yeniden ve yeniden emperyalizme bağımlılığı koşturmuştur. Dışarıda dünyanın kapitalist ve sosyalist olmak üzere iki kampa bölünmesi, iç politikada emekçilerin aktif ya da pasif baskısı emperyalizmle yaklaşmanın yollarını açmıştır.

Yine Fransız devriminden bu yana, devrime önderlik eden burjuvazi, emekçilere karşı yeniden feodalite ile uzlaşmış, savaştığı feodal silah ve araçları kullanmak durumunda kalmıştır. Genç Cumhuriyet de saltanat ve hilafeti kaldırırken,

dünya kapitalizmiyle uyumlulaşmak suretiyle tatil günleri, ölçü birimleri ve alfabenin değiştirirken, toprak reformundan ısrarla uzak durmuş, iktisadi olarak feodal yapıyla uzlaşmıştır. Bu olmayabilirdi; örneğın radikal burjuva devrimlerde toprak sorunu çözülmüş, feodal sınıflar mülksüzleştirilmiştir.

Feodalite konusunda sınırlılık, yukarıda bahsi geçen ikinci tip sınırlılıkla da ilgilidir. Ulusal kurtuluş savaşı, ticari burjuvazinin önderliğinde gerçekleşmiş olmakla beraber; feodaliteye karşı bir nitelik kazanmamış, tersine bazı feodal güçlerin desteğini alıp ittifakla gelişmiştir. Bundan dolayı toprak reformu birçok kez gündeme gelmiş, ancak hiçbir zaman gerçek anlamda yaşam bulmamıştır. İzmir İktisat Kongresi de toprak ağalığı düzeninin çıkarlarını ifade etmiştir.

Cumhuriyet kurucu kadrolarının dayanağı olan kurtuluş savaşı ve sonrasındaki ittifak toprak reformuna izin vermemiştir. Türkiye'deki burjuva-demokratik devrimin burjuva anlamda bile sınırlılığı, feodaliteyle ittifakı ve tabandan gelen bir topraksız hareketi ya da anti-feodal halk hareket olmaması feodalizmle tutarlı bir savaşı engellemiştir. Üstyapıda feodal kurumlar tasfiye edilirken, altyapıda feodal sömürü biçimleri varlığını korumuştur.

Bu iki sınırlama, bir yandan burjuva-demokratik devrimlerin genel olarak sınırlılığı, diğeri yandan Türkiye'deki özgünlükten kaynaklı sınırlılık hem emekgücünün feodal sömürden kurtulup özgür-emek haline dönüşmesini, hem de yapılacak toprak reformunun ekonomiyi canlandırmasıyla gerçekleşebilecek hızlı bir sanayi kalkınmasını engellemiştir. Siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlığa ilerlemesine mani olmuştur.

Sermaye birikiminin çalışma yaşamındaki kuralsızlığa dayanarak hızlandırılması emekçilerin hak ve özgürlüklerinin baskılanmasına neden olmuştur. Burjuva-demokratik devrimin demokratik karakterinin gerektirdiği ifade ve örgütlenme özgürlüğü yaşama geçmediği için emekçiler asgari kazanımları dahi elde edememişlerdir. Demokrasinin gereği olan sendikal örgütlenme özgürlüğü ve çalışma ilişkilerinin düzenlenmesi, bahsi geçen sınırlılıkların kurbanı olmuştur.

1920’li yıllardan, özellikle de 1930’lu yıllardan itibaren Cumhuriyetin ideologları, özellikle Kadro dergisi etrafında bir araya gelen aydınlar, devletçi uygulamaların düşünsel olarak sistematikleştirilmesi çabasına girmişlerdir. Onlara göre Kemalizm’in özgünlüğü, kapitalizm ve sosyalizmden ayrı ve onların eksikliklerini bünyesinde taşımayan bir toplumsal model yaratmasındadır.

Bu modele göre devlet, toplumsal gruplar arasındaki işbirliğini sağlayacak, devlet yatırımları ve işletmelerinin etkinliğiyle sınıf mücadelesine yer olmayan kaynaşmış, imtiyazsız bir toplum yaratılacaktı. Bu sisteme, İsmet İnönü’nün 1930 yılında Sivas’ta devletçi politikaların başlangıç sinyali olarak bilenen konuşmasında ifade ettiği “mutedil devletçilik”, devlet sosyalizmi yahut karma ekonomi sistemi de denilmiştir.

Celal Bayar’ın daha kurtuluş savaşı yıllarında devlet sosyalizminden bahsetmesi, bazı Kadrocu aydınların devlet sosyalizmi isimlendirmesini kullanması, sosyalizmin devletçisi olsa da, başka bir deyişle sosyalizm olarak himayeci bir kapitalizm tarif edilse de sonraki dönem tarihçileri açısından kabul edilemezdi. İlerleyen dönemlerde en uygun isimlendirme olarak “Karma Ekonomi” seçilmiştir.

Kadrocu aydınlar tarafından devletçilik, ezilen dünya ülkelerinin kurtuluş yolu olarak tarif edilmiştir. Buna göre ezilen halklar, emperyalist sömürden kurtulmak için ilk defa M. Kemal tarafından tatbik edilen devletçi karakterli ancak özel sermayeye de karşı olmayan bir karma ekonomi modeliyle sanayileşme yoluna girebilirlerdi.

Karma ekonomi olarak tarif edilen model, iddianın aksine kapitalizm ile sosyalizmden farklı üçüncü bir yol değildir.²⁴¹ Karma ekonomi, devlet işletmelerinin var olduğu bir kapitalizmdir. En liberal devletlerde bile devlet işletmeleri şu veya bu oranda varolmuştur. Liberal kapitalizm, saf haliyle değil minimum sayıda devlet işletmeleriyle yaşam bulmuştur.

²⁴¹ İkinci Dünya Savaşından sonra bazı sömürge ülkelerdeki kurtuluş hareketleri, kapitalizm ve sosyalizm olmayan üçüncü bir yol arayışına girdiler. Bu arayış, ‘Kapitalist olmayan yol’, ‘üçüncü yol’ gibi isimler olsa da kapitalist “kalkınma” projeleri oldular; ve emperyalizme yeniden bağlandılar.

Karma Ekonomi, genel olarak adlandırıldığı biçimiyle devletçilik de, yalnızca ulusal kurtuluş mücadelesi veren geri kalan ülkelerde değil gelişmiş kapitalist ülkelerde de uygulanmıştır. Bu açıdan karma ekonomi Türkiye'ye özgü bir model değildir. Devletçi politikaların uygulanmasını ifade etmektedir.

Ulusal kurtuluş mücadelesi bazı ülkelerin benimsedikleri, kapitalist olmayan yol da denilen, devlet desteğiyle sanayileşme olarak da adlandırılabilir olan devletçi politikalar, bir süre için siyasal ve iktisadi bağımsızlığı sağlamış olsa da, uzun vadede yeniden emperyalizme bağımlılığı önleyememiştir. Bu da, Türkiye koşullarına özgü bir model olmayıp, kapitalizmin uygulanma biçimlerinden birisidir.

Çalışmamızda 1923-1938 dönemi iki ayrı dönemde incelendi. Genel olarak 1923-30 dönemi serbest piyasacı, 1930-38 dönemi devletçi dönem olarak isimlendirilmektedir. Çalışmamızda yapılan dönemleştirme bununla uyum içerisinde gözükse de, amaçlanan ve ifade edilmek istenen bununla sınırlı değildir.

1923 İzmir İktisat Kongresinde dile getirildiği biçimiyle 1923-30 yılları arasında ekonomik politikanın özü, yabancı ve yerli sermayedarların yatırımları ve devletin bu yatırımlara destek ve teşvikiydi. Bu dönem savaş öncesi üretim kapasitesine ulaşıldığı ve genel olarak eski sanayinin revize edildiği bir süreç olarak şekillenmiştir. Yabancı sermaye yatırımları devam etmiş, yerli ticari sermaye devlet kaynaklarını da kullanarak büyümüş, sanayi sermayesi için gerekli birikim şu veya bu oranda sağlanmıştır.

1929 kriziyle birlikte uluslararası ölçekte devletçi politikalar gündeme gelmiş, gelişmiş kapitalist ve çevre ülkelerde uygulanmıştır. 1930 yılında dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün Sivas'ta yaptığı konuşmada Serbest Fırka'ya dönük "savunma" konuşması devletçiliğin başlangıcı olarak kabul edilir. Ancak dönemin Meclis tartışmaları ve politikacıların söylevlerinde, liberal uygulamalardan devletçi uygulamalara geçişte kriz önlemlerinin, bu önlemlere referans olarak gösterilen uluslararası konjonktür ve tartışmaların önemli bir yer tuttuğu görülür.

1930'lu yıllarda başlayan devletçilik tartışmaları ve uygulamalarında ülkenin özgünlüklerinden kaynaklanan bazı gerekçeler ileri sürülmektedir. Örneğin M.

Kemal'in 1930 yılında yaptığı ülke gezisinde halkın şikayetleriyle yüz yüze gelmesinden bahsedilmektedir. Yahut 1923-30 deneyiminin özel sermayenin tek başına gerekli sanayileşmeyi sağlayamaması ifade edilmektedir. Ya da Lozan anlaşmasıyla dayatılan gümrük vergisi oranlarının 1929'da geçerliliğini yitirmesi. Hatta Sovyet planlama ve devletçilik uygulamalarının başarıları da Türkiye'de uygulanan devletçilik için temel gerekçeler arasında gösterilmektedir.

Elbette bu etkilenmelerin şu ya da bu oranda devletçiliğin biçimlendirilmesinde payı inkar edilemez. Ancak gözden kaçırılmaması gereken esas olgu 1929 yılında patlak veren Dünya İktisadi Buhranıdır. Buhran tüm dünyada devletin ekonomiye daha ileriden müdahalesini zorunlu kılmış, kamu yatırımları artmış, gümrük duvarları yükseltilmiş, yerli üretim teşvik edilmiştir.

1930'lu yıllardaki liberalizm eleştirisi, Türkiye'de de hem yurtdışında yapılan tartışmalara atıfta bulunarak hem de Ziya Gökalp gibi teorisyenlerin ifade ettiği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde bazı kişiler tarafından savunulan dayanışmacı-korporatif kapitalizm geleneğinden esinlenen ideolojik argümanlarla yapılmıştır. Ancak 1930 sonrası değişimini sınıflar üstü ideolojik bir tercih meselesine indirgemek hem uluslar arası kapitalizmin eğilimlerini görmemek hem de sınıfların ihtiyaçlarını ve mücadelesini siyasi ve ekonomik politikalardan bağımsız ele almak anlamına gelmektedir.

Bu kapsamda 1930 öncesi ve sonrası politikalarını ayıran temel olgulardan birisi 1929 iktisadi bunalımı ve bununla birlikte biçim değiştiren iktisadi politikalarsa; iki dönemi birleştiren ve iktisadi, siyasi, mantıksal bir bütünlük sağlayan da aynı olgudur. 1930 öncesinde uluslararası kapitalizmle birleşmeyi ilan eden politikacılar, 1930 sonrası dünya kapitalizminin genel eğilimleri doğrultusunda daha aktif devletçi politikaları tercih etmişler; baştaki amaç ve yaklaşımda bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Elbette; bu genel tespitle birlikte Türkiye'nin bir özgünlüğünü de gözden kaçırmamak gerekir. 1923 yılında ulusal kurtuluş savaşından çıkmış bir ülkenin; emperyalist sermaye gruplarıyla bütünleşmede büyük bir istek duyduğu açıktan ilan

edilse de bazı bağımsızlıkçı önlemlere başvurması kaçınılmazdı. Ancak buradan yola çıkarak 1930 sonrası, tek başına bağımsız bir ekonomi inşası olarak göstermek uluslararası eğilimleri göz ardı etmek ve bazı olguları alabildiğine abartmak olacaktır. Çünkü çeşitli yorumcular tarafından iddia edilen bu görüşe temel olarak gösterilen uygulamaların karşıtı epeyce uygulama bulunmaktadır.

Süreci tek başına ekonomi politikalarının egemenliğinde işlememiştir, işleyemez de. Ulusal bir devletin inşası, ulus bilincinin kazandırılması, hatta diğer milliyet ve azınlıkların asimilasyonunu öngören siyasi politikalar, uygulanan iktisadi politikalara siyasi bir elbise biçmekten geri kalmamıştır. Bu çok yönlü ilişkiler içerisinde gerek 1930 sonrası gerek de öncesinin çalışma yaşamında belirleyici olan; sermaye birikiminin sağlanması, bunun önündeki engellerin kaldırılması olmuş; bu amaç doğrultusunda işçi örgütleri dağıtılmış, hareket bastırılmış, demokratik hak ve özgürlükler kısıtlanmıştır.

Bu nedenle 1923 -1930 arası defalarca gündeme gelmesine rağmen işçi haklarını koruyan ciddi bir düzenleme yapılmamış, İş kanunu ertelenmiştir. İşçiler ağır çalışma koşullarına mahkum edilmiş, işçi hakları sermayenin gelişmesini (dönem içindeki ifade ile sanayileşmeyi) engelleyici, sınıf karşıtlıklarını arttırıcı düzenlemeler olarak ele alınmıştır.

1930 sonrasında devlet işletmelerinin artışı, düzenli bir işçiliğin sağlanamamış olması ve uluslararası planda gelişen sosyal devletçi uygulamalar ile çalışma yaşamına dair düzenlemeler kendini dayatmış; bireysel işçi haklarını tanıyan ancak kolektif işçi haklarını göz ardı eden, 3008 sayılı İş Kanunu 1936 yılında kabul edilmiştir.

1923-38 dönemi, dönemi önceleyen ulusal kurtuluş savaşı, savaşıma önderlik eden kadroların siyasi geleneği, savaşın burjuva niteliği ve feodallerle ittifakı, emperyalizme karşı sıcak mücadele içinde olunması vb. olgulardan etkilenmeden edemezdi. Bu etkenler bazı bağımsızlıkçı ve anti-feodal önlemleri koşulladı. Ancak bunlar, sermaye birikiminin yasal-yasadışı yol ve yöntemlerle desteklenmesini, aynı amaçla çalışma yaşamına dair herhangi bir düzenleme yapılmamasını engellemedi. Bağımsızlıkçı ve anti-feodal önlemler, uluslararası kapitalizme karşı tutarlı ve istikrarlı

bir ekonomik programla birleşmedi. Bu nedenle uluslararası kapitalizmle bütünleşme sürecinde pürüzler olmaktan öteye geçemedi.

Bütün bu özgünlüklerle beraber 1923-38 dönemi, sermaye sınıfının ekonomik ve siyasal gücünü arttırdığı, önemli miktarda sermaye birikiminin yaratıldığı, ülke ekonomisinin uluslararası kapitalist süreçlerle birlikte yeniden şekillendirildiği, paralel olarak çalışma yaşamının da sermayenin ihtiyaçlarına göre düzenlendiği bir süreç olarak tanımlanabilir.

KAYNAKÇA

- A. Afetinan. İzmir İktisat Kongresi. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1989
- Aksoy, Yaşar. Kalpaklı Kalkınma. Ümit Yayınları. Ankara, 1998
- Ateş, Toktamış. Siyasal Tarih. Der Yayınları. Üçüncü Basım. İstanbul, 1994
- Avcıoğlu, Doğan. Milli Kurtuluş Tarihi. İkinci Cilt. İstanbul Matbaası. İstanbul, 1974
- Avcıoğlu, Doğan. Türkiye'nin Düzeni. Tekin Yayınları. İstanbul, 1979
- Aydemir, Şevket Süreyya. Tek Adam -1922-1938-, Üçüncü Cilt. Remzi Kitabevi. Dördüncü Baskı. İstanbul, 1993
- Aydemir, Şevket Süreyya. İkinci Adam -1938-1945-, Birinci Cilt. Remzi Kitabevi. Yedinci Baskı. İstanbul, 1993
- Başar, Ahmet Hamdi. Barış Dünyası. Sayı: 54, Kasım 1966
- Başar, Ahmet Hamdi. Barış Dünyası. Sayı: 63, Ağustos 1967
- Başar, Ahmet Hamdi. Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları: 155. İkinci Baskı. İstanbul, 1981
- Başbakanlık İstatistik G. D., İstatistik Yıllığı. Cilt: 8. Devlet Basımevi. İstanbul, 1935-1936
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. İstatistik Yıllığı. Cilt: 3. Ahmet İhsan Matbaası. İstanbul, 1930

- Boratav, Korkut. Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm. Gerçek Yayınevi. İstanbul, 1991
- Boratav, Korkut. Türkiye’de Devletçilik. İmge Kitabevi. İkinci Baskı. Ankara, 2006
- Boratav, Korkut. Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007. İmge Kitabevi. On İkinci Baskı. Ankara, 2008
- Borçlar Kanunu, 22.4.1926 Tarih ve 818 Sayı, Mevzuat Bilgi Sistemi, www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.3.818&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=medeni, 15 Nisan 2010
- Bulutay, Tuncer. Employment, Unemployment and Wages in Turkey. International Labour Office. State Institute of Statistics. Ankara, 1995
- Bulutay, Tuncer; Tezel, Yahya Sezai; Yıldırım, Nuri. Türkiye Milli Geliri: 1923-1948. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1974
- Çavdar; Tefik. Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960. İmge Kitabevi. Ankara, 2003
- Ekin, Nusret. “Sanayimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 20. Sayı: 1-4, 1958-1959
- Ekin, Nusret. “Memleketimizde İşçi Devri mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler”, Sosyal Siyaset Konferansları, Dokuzuncu-Onuncu-Onbirinci Kitap. İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü, İstanbul, 1960
- Ekin, Nusret. Endüstri İlişkileri. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını. İstanbul, 1976
- Eldem, Vedat. “Devlet Hizmetinde Çalışanların Refah Seviyesinde Husule Gelen Değişiklikler”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Onüçüncü Cilt. No: 1-4, 1951-1952
- Engels, Friedrich. İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu. Sol Yayınları. Ankara, 1997
- Eren, Ahmet Cevat. ‘Tanzimat’, İslam Ansiklopedisi. c. XI. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. İstanbul, 1970
- Ersoy, Yüksel. Çalışma Hürriyetine Karşı Suçlar. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1973
- Ertem, Sadri Etem. Türk İnkılabının Karakterleri. 2. Basım. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007
- Gülmez, Mesut. Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi). Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını. İkinci Basım. Ankara, 1991

- Güzel, Ali. "3008 Sayılı İş Yasasının Önemi ve Başlıca Hükümleri". Sosyal Siyaset Konferansları. Otuzbeşinci-Otuzaltıncı Kitaplar. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları. İstanbul, 1987
- Güzel, M. Şehmus. Türkiye’de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler). Sosyalist Yayınlar. İstanbul, 1993
- Hill, Christopher. 1640 İngiliz Devrimi. Kaynak Yayınları. Ankara, 2005
- Hines ve arkadaşları. Türkiye’nin İktisadi Bakımdan Bir Tetkiki, 1933-1934 (c). Mehmet İhsan Matbaası. Ankara, 1936
- Hüsnü, Şefik. Komitern Belgelerinde Türkiye-5. Kaynak Yayınları. Ankara, 1995
- Hüsrev, İsmail; Kadro, Sayı: 19, Temmuz 1933
- Karahasan, Ömer. Türkiye Sendikacılık Hareketi İçinde Zonguldak Maden İşçileri ve Sendikası. Zonguldak Maden İşçileri Sendikası Yayını. Zonguldak, 1978
- Kepenek, Yakup. Türkiye Ekonomisi. Teori Yayınları. Ankara, 1987
- Kessler, Gerhard. "Türk İş İstatistikleri". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. Cilt: 4, Sayı: 1, 1942
- Keyder, Çağlar. Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929). Yurt Yayınevi. Ankara, 1982
- Kıvılcımlı, Hikmet. Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi/Bütün Eserleri-2. Sosyal İnsan Yayınları. İstanbul, 2007
- Kocahanoğlu, Osman Selim. Son İttihatçı Maliye Nazırı Cavid Bey. Temel Yayınları. <http://temelyayinlari.com/cavidbey.html#cavidizm>, 15 Nisan 2010
- Kurmuş, Orhan. Emperyalizm’in Türkiye’ye Girişi. Yordam Kitap. İstanbul, 2008
- Kuruç, Bilsay. Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi. Bilgi Yayınevi. Ankara, 1987
- Kuruç, Bilsay. Belgelerle Türkiye İktisat Politikası. İkinci Cilt: 1933-1935. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1993
- Lenin, V.İ.. Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm. Evrensel Basım Yayın. Üçüncü Baskı. İstanbul, 2001
- Makal, Ahmet. Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946. İmge Kitabevi. Ankara, 1999
- Makal, Ahmet. Ameleden İşçiye –Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları. İletişim Yayınları. İstanbul, 2007
- Marx, Karl. Kapital 1. Cilt. Sol Yayınları. Ankara, 2000

- Moore Jr., Barrington. Diktatörlüğün ve Demokrasinin Tarihsel Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü. V Yayınları. Çevirenler: Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel. Ankara, 1989
- Ökçün, Gündüz. Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti. Doğu Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası. Ankara, 1962
- Ökçün, Gündüz. Türkiye İktisat Kongresi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1971
- Ökçün, Gündüz. Osmanlı Sanayi -1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki- (Bütün Eserleri: 7). Sermaye Piyasası Kurulu. Dördüncü Baskı. Ankara, 1997
- Ölçen, Ali Nejat. “1923-38 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1982
- Özeken, Ahmet Ali. “Türkiye Sanayinde İşçiyi Barındırma Problemi”. İktisadi Siyaset Konferansları. Üçüncü Kitap. İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü. İstanbul, 1950
- Özkan, Orhan. “Atatürk Döneminde Sağlık Politikası”. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1982
- Pamuk, Şevket. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914). Gerçek Yayınevi. İkinci Baskı. İstanbul, 1990
- Petyemkin, Vladimir; Bakruşin, S.; Efimov, A.; Kosminski, E.; Mintz, İ.; Naroçnitski, A.; Pankratova, A.; Sergeyeve, V.; Skazin, S.; Kvostov, V.; Koltchanovsky, N.; Tarle, E.. Uluslararası İlişkiler Tarihi –Diplomasi Tarihi-. Üçüncü Cilt. Çeviren: Atilla Tokatlı. Evrensel Basım Yayın. İstanbul, 2009
- Rozaliyev, Y. N.. Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri. Onur Yayınları. Ankara, 1978
- Sakal, Fahri. Türkiye’de Çalışma Hayatının Millileştirilmesi. Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=114>, 15 Nisan 2010
- Sander, Oral. Siyasi Tarih. İmge Kitabevi. Onbeşinci Baskı. Ankara, 2007
- Saymen, Ferit Hakkı. Türk İş Hukuku. İsmail Akgün Matbaası. İstanbul, 1954
- Selik, Mehmet. İktisadi Doktrinler Tarihi. Gerçek Yayınevi. Üçüncü Baskı. İstanbul, 1980
- Şnurov A. Türkiye Proletaryası. Çeviren: Güneş Bozkaya. Yar Yayınları. İstanbul, 2006

- Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi. Tek Parti Döneminde Toplumsal Mücadeleler. No: 56. İletişim Yayınları. İstanbul, 25 Aralık 1989
- Soysal, Mümtaz. Anayasanın Anlamı. Gerçek Yayınevi. Altıncı Baskı. İstanbul, 1986
- Sönmez, Mustafa. Kapitalist Devlet İşletmeleri. Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları. No: 20. Ankara. 1978
- Süzek, Sarper. İş Hukukunun Genel Esasları. Savaş Yayınları. Ankara, 1998
- Talas, Cahit. İçtimai İktisat Dersleri. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1955
- Talas, Cahit. “Uluslararası Belgelerde Toplumsal İnsan Haklarının Evrimi ve Yeni Boyutları”. İnsan Hakları Armağanı (XXX. Yıl). Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayını. Ankara, 1978
- Tanör, Bülent. Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri. Afa Yayınları. Üçüncü Baskı. İstanbul, 1996
- Tezel, Yahya Sezai. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. c. XXV. No: 1. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. Ankara, Mart 1969
- Tezel, Yahya Sezai. Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi. Yurt Yayınları. İkinci Basım. Ankara, 1986
- TİİKP Davası Savunması. Aydınlık Yayınları. Ankara, 1974
- Timur, Taner. Türk Devrimi ve Sonrası. Beşinci Basım. İmge Kitabevi. Ankara, 2001
- Tökin, İsmail Hüsrev. Türkiye’de Sanayi, İktisadi ve İçtimai Türkiye. Cilt:3. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını. Ankara, 1946
- Tör, Nedim Vedat. Kadro Dergisi. Sayı: 21. Eylül 1933
- Tunalı, Rona. İktisadi Düşünce Tarihi. Bilim Teknik Yayınevi. Üçüncü Baskı. İstanbul, 2000
- Türk, İsmail. “Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği”. Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını. Ankara, 1975
- Türkdoğan, Orhan. Türkiye’nin Sanayileşmesi, Dün-Bugün-Yarın. Töre Devlet Yayınevi. Ankara, 1981
- Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat Ve Hizmetler Hakkında Kanun, 11.06.1932 Tarih ve 2007 Sayı, Adalet Bakanlığı İnternet Sitesi, <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/15166.html>, 15 Nisan 2010

Uçarol, Rıfat. Siyasi Tarih. Filiz Kitabevi. Üçüncü Baskı. İstanbul, 1985

Umumi Hıfzısıhha Kanunu, 24.04.1930 Tarih ve 1593 Sayı, Van İl Sağlık Müdürlüğü
İnternet Sitesi, [www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/
umumi_hifzissihha_kanunu.pdf](http://www.vsm.gov.tr/konsol/uploads/pdf/mev_kan/umumi_hifzissihha_kanunu.pdf), 15 Nisan 2010

Zaim, Sabahattin. İstanbul Mensucat Sanayinin Bünyesi ve Ücretler. İstanbul
Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını. İstanbul, 1956

Zubrivski, Zubritski, Mitropolski, Kerov, Kuznetsov, Gretski, Lozovski, Kolosov.
Kapitalist Toplum. Sol Yayınları. Ankara, 1995